T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İMAM GAZÂLÎ'NİN İSLAM MEZHEPLERİNE BAKIŞI

Rabia KARABULUT

Danışman
Prof. Dr. Ahmet BAĞLIOĞLU

2024

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

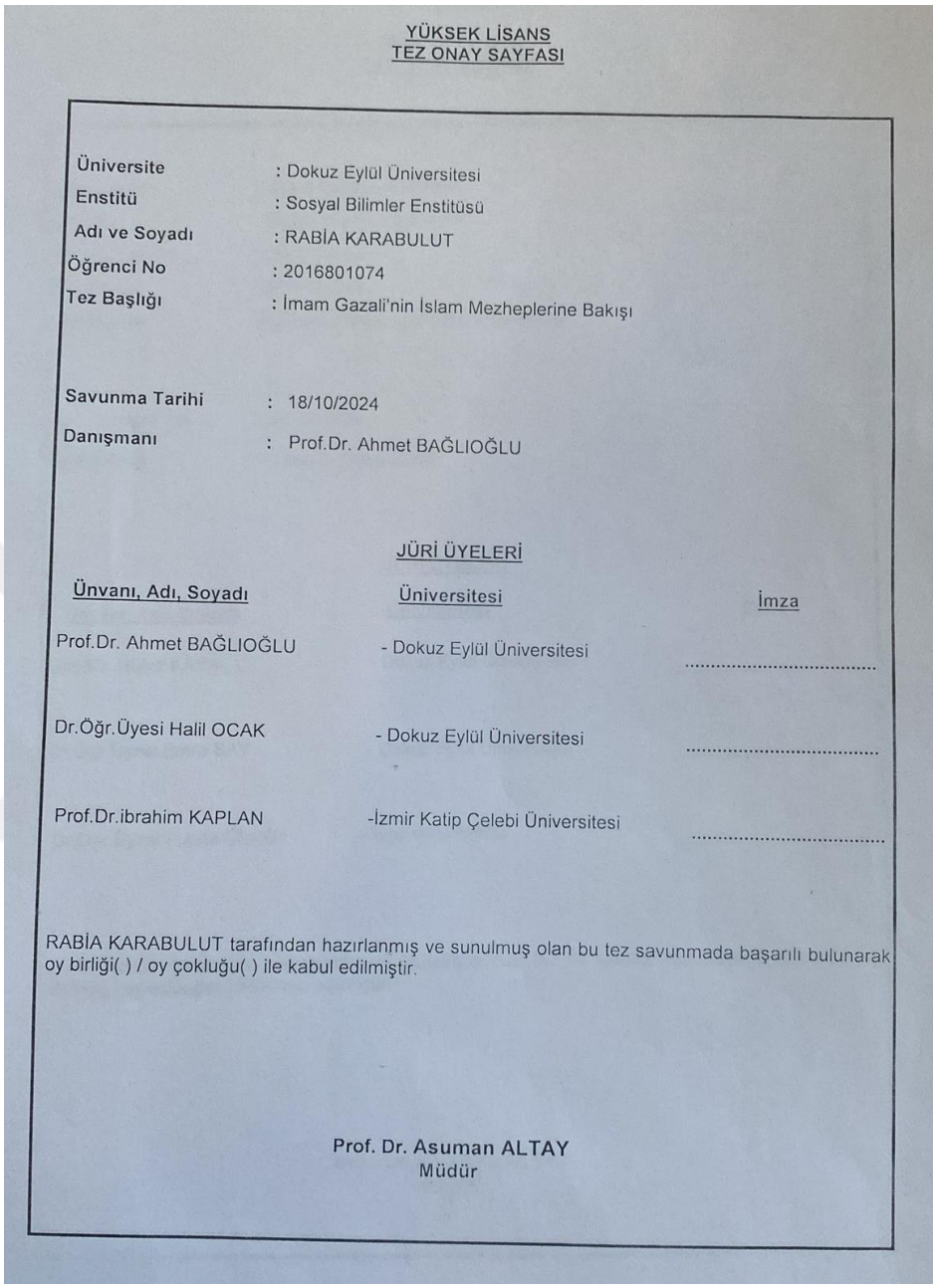
İMAM GAZÂLÎ'NİN İSLAM MEZHEPLERİNE BAKIŞI

Rabia KARABULUT

Danışman
Prof. Dr. Ahmet BAĞLIOĞLU

İZMİR-2024

TEZ ONAY SAYFASI

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite	: Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı	: RABİA KARABULUT
Öğrenci No	: 2016801074
Tez Başlığı	: İmam Gazali'nin İslam Mezheplerine Bakışı
Savunma Tarihi	: 18/10/2024
Danışmanı	: Prof.Dr. Ahmet BAĞLIOĞLU

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı	Üniversitesi	İmza
Prof.Dr. Ahmet BAĞLIOĞLU	- Dokuz Eylül Üniversitesi	.....
Dr.Öğr.Üyesi Halil OCAK	- Dokuz Eylül Üniversitesi	.....
Prof.Dr.ibrahim KAPLAN	-İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	.....

RABİA KARABULUT tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği( ) / oy çokluğu( ) ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Asuman ALTAY
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "İmam Gazâlî'nin İslam Mezheplerine Bakışı**"** adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

7/11/2024

Rabia KARABULUT

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

İmam Gazâlî'nin İslam Mezheplerine Bakışı

Rabia KARABULUT

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Temel İslam Bilimleri Programı

İmam Gazâlî, İslam düşünce tarihinde önemli bir yer tutan, çok yönlü bir âlimdir. Kelâm, fıkıh, felsefe ve tasavvuf gibi farklı ilim dallarında derin bilgi sahibi olan Gazâlî, hakikati araştırma tutkusuyla her alanda derinlemesine çalışmalar yapmıştır. Bu tezde İmam Gazâlî'nin mezhepler hakkındaki görüşleri ve itikadî meselelerdeki yaklaşımları incelenmektedir.

Gazâlî, yaşadığı XI. ve XII. yüzyıllarda Selçuklu Devleti'nin ilmî ve dinî hayatına önemli katkılar sağlamıştır. Bu dönemde farklı mezhepler arasında mücadeleler yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Tezde, Gazâlî'nin mezhepler hakkındaki görüşleri tarihsel bağlamda ele alınarak, onun mezhepler arası değerlendirmeleri ve eleştirileri analiz edilmiştir.

Gazâlî'nin mezhepler hakkındaki görüşlerini daha iyi anlayabilmemiz için hazırladığımız bu çalışma; giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Girişte; araştırmanın konusu, önemi ve metodu ile beraber istifade edilen kaynaklardan bahsedilmiştir. Ayrıca Gazâlî'nin yaşadığı dönemin sosyo-politik ve ilmi şartları değerlendirilmiştir.

Birinci bölümde, dinî hayatın etkileri ile meydana gelen mezhep mücadeleleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

İkinci bölümde, Gazâlî'nin mezheplere yaklaşımları, itikadi meselelerdeki görüşleri ve bu görüşlerin İslam düşüncesine etkileri ortaya konulmaktadır.

Sonuçta, araştırmamız neticesinde ulaştığımız bilgilerin değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İmam Gazâlî, İslam mezhepleri, İtikad, Selçuklu Devleti, Kelâm, Felsefe, Eleştiri

ABSTRACT

Master's Thesis

Imam Gazali's View On Islamic Sects

Rabia KARABULUT

Dokuz Eylül University

Graduate School Of Social Sciences

Department Of Basic Islamic Sciences

Basic Islamic Sciences Program

Imam Ghazali is a versatile scholar who holds an important place in the history of Islamic thought. Ghazali, who had deep knowledge in different branches of science such as theology, fiqh, philosophy and Sufism, carried out in-depth studies in every field with his passion for researching the truth. In this thesis, Imam Ghazali's views on sects and his approaches to religious issues are examined.

Ghazali made significant contributions to the scientific and religious life of the Seljuk State in the eleventh and twelfth centuries he lived. During this period, struggles between different sects took place intensely. In the thesis, Ghazali's views on sects were discussed in a historical context and his inter-sectarian evaluations and criticisms were analyzed.

This study, which we prepared to better understand Ghazali's views on sects, consists of an introduction, two parts and a conclusion.

At the entrance; The subject, importance and method of the research, as well as the sources used, are mentioned. In addition, the socio-political and scientific conditions of the period in which Ghazali lived were evaluated.

In the first part, sectarian struggles that occurred with the effects of religious life were discussed in detail.

The second chapter reveals Ghazali's intersectarian approaches, her views on religious issues and the effects of these views on Islamic thought.

As a result, the information we obtained as a result of our research was evaluated.

Keywords: Imam Ghazali, Islamic sects, I`tiqad, Seljukid State, Kalam, Philosophy, Criticism.

İMAM GAZÂLÎ'NİN İSLAM MEZHEPLERİNE BAKIŞI

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii

YEMİN METNİ iii

ÖZET iv

ABSTRACT vi

İÇİNDEKİLER viii

KISALTMALAR x

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULARDA MEZHEPLER

1.1. Mezhepler Arası İlişkiler 35

1.1.1. Hanefîler ve Şâfiîler 39

1.1.2. Mu'tezilîler ve Eş'arîler 43

1.1.3. Hanbelîler ve Eş'arîler 45

1.1.4. Mu'tezilîler ve Hanbelîler 49

1.1.5. Eş'arîler ve Mâtürîdîler 50

1.1.6. Mürciîler ve Eş'arîler 54

1.1.7. Kerrâmîler ve Eş'arîler 56

1.2. Devlet ve Mezhep İlişkileri 58

1.2.1. Şiî Politikası 60

1.2.2. Bâtını Gruplar ile Mücadele 63

İKİNCİ BÖLÜM

İMAM GAZÂLÎ'NİN İTİKADİ MEZHEPLERE VE MESELELERE YAKLAŞIMI

2.1. DÜŞÜNCE DÜNYASI 72

2.2. ESERLERİ VE İSLAM DÜNYASINA ETKİLERİ 76

2.3. MEZHEP ANLAYIŞI 83

2.3.1. İTİKADİ MEZHEPLER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ 87

2.3.1.1. Hâricîlik 87

2.3.1.2. Şîa 90

2.3.1.2.1. Zeydîyye 92

2.3.1.2.2. İmâmiyye 94

2.3.1.2.3. İsmâiliyye 96

2.3.1.3. Mürcie 98

2.3.1.4. Mu'tezile 101

2.3.1.5. Eş'arîlik 104

2.3.1.6. Mâtürîdîlik 107

2.4. GAZÂLİ'NİN İTİKADİ MESELELERİ ELE ALIŞI 109

2.4.1. İman 109

2.4.2. Tevhid 113

2.4.3. Nübüvvet 117

2.4.4. Meâd 120

SONUÇ 125

KAYNAKÇA 129

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
Ed.	Editör
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar
Hz.	Hazreti
DİA.	Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi
Terc.	Tercüme eden
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
BSİ	Büyük Selçuklu İmparatorluğu

GİRİŞ

Amaç, Kapsam ve Sınırlılıklar

İslam düşünce tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olan İmam Gazâlî (ö.505/1111) XI. yüzyılın ikinci yarısı ile XII. yüzyılın başlarında yaşamış ve Selçuklu Devleti'nin kültürel, dinî ve siyasi hayatına önemli katkılarda bulunmuştur.[1] Gazâlî'nin yaşadığı dönemde İslam dünyasında çeşitli itikadi mezhepler mevcut olup kendi aralarında belirli mücadeleler gerçekleştirmişlerdir. İmam Gazâlî'nin bu mezhepler hakkındaki görüşleri hem onun düşünce dünyasını hem de dönemin mezhep mücadelelerini anlamak açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu çalışma, Gazâlî'nin yaşadığı yüzyılda Selçuklu topraklarında yaşanan mezhep mücadelelerine Gazâlî'nin bakış açısıyla yaklaşımını ve mezhepleri taassup gütmeden analiz etmeyi amaçlar.

İmam Gazâlî, "*Hüccetü'l-İslam*" olarak tanınmıştır. Pek çok itikadi meselenin çözümünü taklidi bir yaklaşımla değil delillerle derin araştırma ve tahlillerle İslam âlemine sunduğunu söyleyebiliriz. Özellikle eleştirel bir bakış açısına sahip olması, mezhepler tarihine ışık tutacak türden bir yol haritası olarak bizlere kaynaklık edebilir. Bu açıdan hazırlamış olduğumuz tez, mezhepler tarihi araştırmalarına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca Selçuklu döneminin dinî ve ilmî hayat konusunda yaptığımız araştırmalarla da bu dönemin tarihinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmayı hedeflemektedir.

Gazâlî'nin doğumundan vefatına kadar dönemde, Selçuklu Devleti'nin başında Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah, Berkyaruk bulunmaktadır. Fakat onun ilmi faaliyetlerini daha ziyade Melikşah döneminde sürdürdüğü söylenebilir.[2] Gazâlî dünyaya geldiğinde, Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan henüz on sekiz yıl kadar kısa bir süre geçmişti. Bu tarihlerde devletin başında ilk sultan olan Tuğrul Bey (1040-1063) bulunmaktaydı. Bu dönem, Gazâlî'nin çocukluk yıllarına denk gelmektedir. Gazâlî'nin gençlik döneminin başlangıcı ise Alparslan'ın hükümdarlık dönemine rastlamaktadır. Ömrünün en verimli çağlarında, ilmî faaliyetlerini gerçekleştirdiği otuzlu yaşlarında devletin başında Sultan Melikşah bulunmaktaydı. Bu dönem,

[1] İbnü'l-Esir, **El-Kâmil fi't Târih**, terc. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, Cilt:10, s. 392.
[2] Mustafa Çağrıcı, **"Gazâlî", Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA),** İstanbul, 1996, Cilt:13, s. 491.

Gazâlî'nin hayatındaki pek çok dönüm noktasına sahne olan devlet erkânı tarafından büyük destek gördüğü yıllardır. Melikşah'ın vefatıyla devlet başına geçen Berkyaruk dönemi ise Gazâlî'nin yaşamında on bir yıllık bir süreyi (1095-1105) kapsar. Hayatının son altı yılında ise devletin başına Sultan Tapar geçmişti. Ancak Gazâlî'nin, Sultan Tapar'dan daha ziyade Sencer ile irtibatta bulunduğunu söyleyebiliriz. Gazâlî vefat ettiğinde (1111) devletin başında Sultan Tapar bulunmaktaydı.[3] Böylece Gazâlî yaşadığı elli üç yıllık süre zarfında Selçuklu Devleti'nin neredeyse bütün hükümdarlarını görmüş ve onların dönemlerinde yaşanan olaylara tanıklık etmiştir.

Gazâlî'nin yaşadığı bu dönemin toplum yapısını siyasi ve mezhebî anlamda kaotik bir toplum yapısı olarak niteleyebiliriz. İslam dünyasının, nispeten siyasi birlikteliğini kaybettiği bu zaman diliminde Bağdat'ta Abbâsî Halifesi'nin gücü azalmaya başlamışken, Mısır'da Şîa'ya bağlı Fâtımî Hanedanlığı, Avrupa'da ise Endülüs Emevî Devleti yerini Mülukü't Tavâif dönemine (1031-1090) bırakmıştı.[4] Kısacası bu dönemde İslam toplumları, farklı siyasi idareciler tarafından yönetiliyordu. Hutbeler bölgelere göre kendi halifesi adına okunuyordu.[5] Halifeliğin eski gücünü kaybetmiş olması, Selçuklu hükümdarlarının ise pek çok başarı sergilemesi, halife ile birlikte sultanların da isminin hutbelerde okunmasını beraberinde getirmiştir.[6] Nişabur'da, Tuğrul Bey adına "es-Sultanu'l-Muazzam" unvanı ile hutbe okunmuştu.[7] Selçuklu Devleti adına hutbe okunan bölgelere değinecek olursak: Maveraünnehir, Horasan, İran, Suriye, Azerbaycan, Irak ve Anadolu başlıca yerler olarak belirtilebilir.[8] İlerleyen yıllarda Arabistan ve Kuzey Hindistan'ı da Selçuklu sultanları adına hutbe okunan bölgelere dâhil edebiliriz.

Bu dönemin İslam devletlerinin topraklarına bakacak olursak, Selçuklular siyasi egemenliğini arttırmış ancak Bağdat ve çevresinde dar bir alana sahip olan Abbâsîlerin ikinci döneminde ise halifelik zayıflamış, halifenin emir verme yetkisi neredeyse kalmamıştı. Bu sebeple halifelik toprakları üzerinde ve çevresinde farklı

---

[3] Ahmed bin Mahmud, **Selçuknâme,** terc. Erdoğan Merçil, Bilge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 195.
[4] İbnü'l-Esir, Cilt:9, s. 223.
[5] İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar**, 3.Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2021, s. 334.
[6] George Makdisi, **Orta Çağ'da Yüksek Öğretim (İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı)**, terc. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Hasan Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, Edinburgh, 1981, s. 53.
[7] İbnü'l-Esir, Cilt:9, s 367.
[8] Refik Turan ve diğerleri, **İslam Tarihi ve Medeniyeti (İslam Medeniyeti-I)**, İstanbul, Cilt:14, 2018, s. 607.

devletler kurulmuştur.[9] Bu devletler; Maveraünnehir ve Horasan'da Samanoğulları (874/999)[10], doğu sınırı üzerinde Karahanlılar (932/1212)[11], bugünkü Afganistan ile Pakistan'ın bulunduğu bölgelerde Gazneliler (962/1083)[12], Şiraz merkezli Batı İran ve Irak'ta Büveyhîler (932/1062)[13], Mısır ve Suriye'de ise Fâtımîlerdi (910/1171)[14]. Bu devletlerden Karahanlılar ve Gazneliler, Türk; Samanoğulları ve Büveyhîler, İranlı; Fâtımîler ise Arap kökenliydi. Türk kökenli devletler (Karahanlılar, Gazneliler gibi) Bağdat Abbâsî Halifesi'ni meşru halife olarak tanıyorlardı[15] ve Sünnîliği benimsemişlerdi. Hamdânîler, Mirdâsîler gibi devletler ise Fâtımîlere bağlı olduklarından Şiîliği benimsemişlerdi.

Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemi öncesi döneme baktığımızda, güçlü bir devlet konumunda olan İslam dünyasının ana gövdesi niteliğindeki Abbâsî Devleti, Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesi ile siyasi otoritesini kaybetmiştir. Otorite boşluğunu değerlendiren Şiî Büveyhîler, halifeleri görevinden alıp başka halifeyi yerine getirebilecek güce ulaşmışlardı.[16] Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminde ise Abbâsî Devletinin başında Halife Kaim Biemrillah bulunmaktaydı.

Abbâsî Halifeliği ile Büyük Selçuklu Devleti arasındaki ilk ilişki, Nişabur'un fethi ile 429/1038 yılında başladı. Bu olay, aynı zamanda Selçukluların temelinin de atıldığı bir döneme işaret eder. XI. yüzyılın ortalarında Horasan'da doğan Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey, Gazneliler ile yaptığı Dandanakan Savaşı'nda (1040) Gazneli Mesud'u mağlup etmiş, böylece Selçuklular Horasan ve İran topraklarında tamamen hâkimiyeti sağlamış, Selçuklu Devleti resmî olarak kurulmuştur.[17]

---

[9] Cihan Piyadeoğlu ve diğerleri, **İslam Tarihi ve Medeniyeti (Selçuklular),** Siyer Yayınları, İstanbul, Cilt:10, 2018, s. 17.
[10] Samanoğulları ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, Cilt:9, ss. 123, 362.
[11] Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "**Karahanlılar", DİA**, İstanbul, Cilt:24, 2001, ss. 404-412.
[12] Gazneliler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, **"Gazneliler", DİA**, İstanbul, Cilt:13, 1996, ss. 480-484.
[13] Bu dönem hakkında geniş bilgi için bkz. Merçil, **"Büveyhîler", DİA**, Cilt:6, ss. 496-500.
[14] Bu devletler hakkında bilgi edinmek için bkz. Zuhuri Danışman, **Büyük İslam Tarihi**, Zuhuri Danışman Yayınları, İstanbul, Cilt:5, ss. 186-190.
[15] Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Cilt:1, 1979, (BSİ), s. 35.
[16] Seyfullah Kara, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2018, s. 38; Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, III., s. 741.
[17] İbnü'l Cevzi, **El-Muntazam**, terc. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Cilt: 26, Sayı:30, 2005, s. 3.

Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti'nin o topraklarda tutunabilmesi ve güçlü bir hâkimiyet elde edebilmesi için halife ile güçlü bir bağ kurması gerektiğini biliyordu. Bu nedenle, niyetini belli edebilmek ve Abbâsî Halifesi'nin desteğini alabilmek amacıyla Halife Kaim Biemrillah'a, İslam dininin savunucuları olduklarına dair ve halifeden onay beklediklerini ifade eden bir mektup kaleme almıştır. Mektubun sonunda ise şu sözlere yer vermiştir: "*Hükümdarlığını dinine hâdim kılana her Sultan inkıyat eder, dinini hükümdarlığına hâdim kılanın hükümdarlığına her insan göz diker*."[18]

Selçuklu Devleti'nin ortaya çıktığı dönemde İslam dünyası üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan bir diğer yapı, Mısır ve Kuzey Afrika'da oluşum gösteren Fâtımî Devleti'ydi. İlk Fâtımî Halifesi tarafından Tunus'ta kurulan Şiî mezhebine mensup Fâtımîler, Mısır'ı idareleri altına alarak devletin merkezi haline getirmişler daha sonra ise Suriye'ye egemen olmuşlardı. Fâtımî Devleti'nin siyasi politikası, daha çok Şiîliğin İsmâilî hareketini duyurmak olduğu için dinî bir amaç gütmekteydi. Nitekim Hicaz ve Mekke'de Fâtımî halifeleri adına hutbe okunduğu görülmekte ve onlar İslam dünyasına hâkim olmak istediklerini bilfiil göstermişlerdir.[19]

Siyasi varlıklarını Horasan'da ilan eden Selçuklu'nun hüküm sürdüğü bu topraklar göç alan bir bölge olması sebebiyle farklı etnik kimlikler barındırıyordu. Nişabur, Merv, Serahs, Tus ve Belh gibi şehirler eğitim ve kültür merkezleriydi.[20] İmam Gazâlî de bu şehirlerden biri olan Horasan'ın Tus şehrinde 450/1058 yıllarında doğmuş, 505/1111 yılında vefat etmiştir.[21] Gazâlî'nin tarih sahnesinde bulunduğu dönem, Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet kurduğu zaman zarfına rastladığı için Gazâlî'nin yaşadığı yılların şartlarını analiz etmek gerektirmektedir. Bu nedenle tezimizde, XI. yüzyılı ikinci yarısı ile XII. yüzyılın başlangıç dönemini içeren zaman dilimine değinmeye çalışacağız. Ancak çalışmamızda işleyeceğimiz bazı konular önceki zamanlar ile bağlantısı olması nedeniyle, bu dönem öncesine de atıflar yapılmasını zaruri kılmaktadır. Gazâlî'nin devlet idarecileri tarafından görevlendirilmesi ve o dönemde mezheplerin birbiri ile münasebetlerinde devlet

[18] Ravendi, **Rahat üs-Sudûr ve Ayet üs-Sürûr**, terc. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Cilt:1, 1957, s. 102.
[19] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 96.
[20] Mehmet Azimli ve diğerleri**, İslam Medeniyeti Tarihi**, Bilay Yayınları, Ankara, 2020, s. 295
[21] İmam Gazâlî, **El-Münkız Mine'd-Dalal**, terc. Abdürrezzak Tek, Emin Yayınları, Bursa, 2013, (Münkız), Önsöz 1, 4.

erkanı faktörünün oldukça etkin olması nedeni ile siyasi noktalara da dikkat çekilmesi çalışmanın daha iyi muhakeme edilmesine fayda sağlayacaktır.

Yöntem

İslam mezhepler tarihi, hiç şüphesiz en çok kelâm ve tarih alanlarından istifade etmiştir. Mezhepler tarihçileri, mezhepleri ele alırken farklı yöntemler geliştirmişlerdir. Sönmez Kutlu, bu yöntemleri şu şekilde tasnif etmektedir: Tarihsel veya betimleyici yöntem, eleştirel analitik yöntem, savunmacı ve reddiyeci yöntem, coğrafi dağılıma göre inceleme, analiz ve karşılaştırma yöntemi, fırkaları alfabetik sıra ile inceleme olmak üzere toplam altı kategoriye ayırmıştır.[22] Tezde ele aldığımız konu, tarihsel bağlamda mezheplerin oluşum neticesinde meydana gelen mezhep mücadelelerini ve Gazâlî'nin yaşadığı dönemin şartlarına binaen sunduğu fikirlerden bahsedilmesi nedeniyle Tarih biliminden yararlanılmıştır. Ayrıca mezheplerin birbirleri ile olan münasebetleri tezde karşılaştırma yönteminin kullanılmasını gerekli kılmıştır. Gazâlî'nin mezhep yaklaşımını ortaya koyabilmek adına eleştirel, reddiyeci ve yeri geldikçe savunmacı bir tutum sergileyerek dönemin şartları ele alınmıştır.

Çalışmamız giriş, iki ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde Selçuklu Devleti'nde meydana gelen mezhep mücadeleleri ve bu mücadelelerin Selçuklu Devleti üzerindeki etkileri incelenecektir.

Tezimizin konusu olan İmam Gazâlî'nin mezhepler hakkında görüşlerini daha iyi analiz edebilmek adına yaşamış olduğu yüzyılı ve dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak çalışmamıza başladık. Gazâlî'nin içinde bulunduğu dönem Selçuklu Devleti zamanına denk gelmesi nedeni ile XI. yüzyılının ikinci yarısı ile XII. yüzyılın ilk dönemlerini kapsayacak bir çalışma hazırladık. Nadiren de olsa, ihtiyaca binaen atıflar yapılması gerektiği için Gazâlî'den önceki dönemlere değindik. Bu dönemde meşhur olan Nizamiye Medreselerinde Gazâlî'nin de müderrislik yapmış olması nedeniyle, bu medreseleri de çalışmamıza dâhil ettik. Özellikle mezheplerin birbiri ile büyük mücadele verdiği bir zaman dilimi olması ve İmam Gazâlî'nin de eserlerini kaleme alırken bu yaşanılan mücadeleleri göz önünde bulundurarak düşüncelerini ifade etmesi sebebiyle, Selçuklu topraklarında yaşanan mezhep mücadelelerini ana hatlarıyla ele almaya çalıştık. Nitekim bu mücadeleler, gelecekte mezheplerin son

[22] Sönmez Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 118-120.

hâline ulaşmasına zemin hazırlayacak türden büyük mücadelelerdir. Bu açıdan yaşanılan hadiseleri değerlendirmek büyük önem taşımaktadır.

İkinci bölümde Gazâlî'nin mezheplere olan bakışını ele alırken itikadi mezhepler üzerinde durarak onların tarihsel açıdan oluşumunu göz önünde bulundurduk. Ayrıca Gazâlî'nin eserlerinden istifade ederek değerlendirmemizi yaptık. Akabinde itikadi meselelerden kaynaklanan farklı görüşlerdeki mezheplerin fikirlerini kıyaslayarak ve Gazâlî'nin bakış açısı ile mezcederek konuları açıklamaya çalıştık. İman, tevhid, nübüvvet ve ahiret gibi dinin ana konularının Gazâlî'nin değerlendirmeleriyle analizini yaptık.

Kaynaklar

Mezhepler tarihi araştırmalarında tarafsızlığın ön planda tutulması gerektiği için her mezhebin kendi kaynaklarından istifade edilmesinin yanı sıra mezheplere muhalif kişi ve grupların değerlendirmeleri de kıyaslama yaparak doğru bilgiye ulaşmada büyük önem ve değere sahip olmakta, kaynakları ele alırken "kaynak kritiği" yaklaşımını göz önünde bulundurarak bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. Kaynak kritiğinin amacı, yazarın kim olduğunu doğru anlamak, eserin yazıldığı dönemin koşullarını ve eserin ortaya çıkış nedenlerini bilerek eseri daha doğru yorumlamaktır.[23] Ayrıca eleştirel yaklaşımı sergileyerek taassup düşüncesinden uzak belgeler mezhepler tarihi için en önemli kaynaklar olmaktadır. Bu çalışmanın temel dayanakları, İmam Gazâlî'nin eserleri ve onun hakkında yapılan araştırmalardır. Ayrıca tarihî kaynaklar da tezin ana kaynakları arasında yer almaktadır. Selçuklu tarihini daha iyi analiz edebilmek adına kullanmış olduğumuz telif eserler şunlardır: İbnü'l-Esir'in "*el-Kâmil fi't-Tarih*"[24], İbn Cevzî'nin "*el-Muntazam*"[25] ve "*Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyân*"[26], Ravendi'nin "*Rahat us-Südûr*"[27], Kuşeyrî'nin "*Kuşeyrî Risalesi*"[28], Nizâmülmülk'ün "*Siyasetnâme*"[29], İslam coğrafyacısı George Makdisi'nin

[23] Hasan Onat (Ed.), Sönmez Kutlu (Ed.), **İslam Mezhepleri Tarihi**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, ss. 28, 29.
[24] İbnü'l-Esir, **El-Kâmil fi't Târih**, terc. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, (El-Kâmil), Cilt: 9-10.
[25] İbnü'l Cevzi**, El-Muntazam**, terc. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Cilt: 26, Sayı:30, 2005.
[26] İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan,** terc. Ali Sevim, Cilt: 11, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, 1998
[27] Râvendî**, Rahat üs-Südûr ve Ayet üs-Sürur**, terc. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1957, Cilt:1.
[28] Abdulkerim Kuşeyri, **Kuşeyri Risalesi**, terc. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 1981.
[29] Nizâmülmülk, **Siyasetnâme**, terc. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021.

"*Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*"[30], Ahmed bin Mahmud'un "*Selçuknâme*"[31], Adam Mez'in *"Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*"[32] gibi eserlerden istifade ettik. Ayrıca günümüz yazarlarından Mehmet Altay Köymen'in "*Büyük Selçuklu Tarihi*"[33], Ahmet Ocak'ın "*Selçuklular*"[34], Osman Turan'ın "*Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*"[35], Ahmet Ak'ın "*Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik*"[36], Sönmez Kutlu'nun "*Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*"[37] ve Seyfullah Kara'nın "*Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*"[38] adlı eserler kullanılmıştır.

Bunun yanında mezhepler ve itikadi meseleler hakkında detaylı bilgi sağlayan telif eserler: Mâturîdî'nin "*Kitabü't-Tevhid*"[39] ve "*Te'vîlâtü'l Kur'ân*"[40], Eş'arî'nin "*Makâlatü'l-İslâmiyyin"*[41], Şehristânî'nin "*el-Milel ve'n-Nihal*"[42], Bağdâdî'nin "*el-Fark Beyne'l-Firâk*"[43], Pezdevî'nin *"Ehl-i Sünnet Akâidi"*[44], Nesefî'nin "*Tabsıratü'l Edille*"[45], Teftâzânî'nin "*Makâsıd"*[46], İbn Hazm'ın "*el-Fasl*"[47], İmam Şâfiî'nin *"Fıkhü'l Ekber*"[48], Peygamberimiz'in hadis-i şerifleri ile ilgili bilgiler için temel hadis

[30] George Makdisi, **Orta Çağ'da Yüksek Öğretim (İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı)**, terc. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Hasan Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, Edinburgh, 1981.
[31] Ahmed bin Mahmud, **Selçuknâme,** terc. Erdoğan Merçil, Bilge Yayınları, İstanbul, 2011.
[32] Adam Mez**, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslam'ın Rönesansı**, terc. Salih Şaban İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
[33] Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt:1-3, Ankara, 1979.
[34] Ahmet Ocak, **İslam Tarihi ve Medeniyeti Selçuklular**, Siyer Yayınları, İstanbul, Cilt:10, 2018.
[35] Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996.
[36] Ahmet Ak, **Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2019.
[37] Sönmez Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, TDV Yayınları, Ankara 2010.
[38] Seyfullah Kara, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2018.
[39] Ebû Mansûr El-Mâtürîdî, **Kitabü't-Tevhid**, terc. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara, 2014.
[40] Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l Kur'an**, terc. Yunus Vehbi Yavuz, Ensar Yayınları, İstanbul, Cilt:8, 2018.
[41] Ebû'l-Hasan El-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri),** 1. Baskı, Türkiye Yazama Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019, (Makâlât).
[42] Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristanî, **El-Milel ve'n-Nihal**, terc. Muharrem Tan, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006.
[43] El-Bağdadi**, El-Fark Beyne'l-Fırak**, terc. Ethem Ruhi Fığlalı, Kalem Yayınları, İstanbul, 1979.
[44] Sadru'l İslam İmam Ebu Yusr Muhammed Pezdevi, **Ehl-i Sünnet Akaidî,** terc. Şerafeddin Gölcük, 1. Baskı, Kayıhan Yayınları, 1980.
[45] Ebu'l Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, **Tebsıratü'l Edille fî Usûli'd-Dîn** (Tenkidli Neşir), Hazr. Hüseyin Atay, Diyanet Yayınları, Cilt: 1, 2. Baskı.
[46] Teftâzâni**, El-Makâsıd (Kelam İlminin Maksatları**), terc. İrfan Eyibil, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2019.
[47] İbn Hazm, **El-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi),** terc. Halil İbrahim Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, Cilt: 1-3, 2017.
[48] İmam Şafii, **Fıkhu'l Ekber (İslam İnanç Esasları**), terc. Vezir Harman, Kitabi Yayınları, İstanbul, 2016.

kaynakları Kütüb-i Sitte[49] gibi kaynaklardan yararlanılmıştır. Ayrıca Şîa'nın kütüb-i erbaasından olan Küleynî'nin *"el-Kâfî"* adlı eseri de Şîa ile ilgili bilgileri verirken faydalandığımız eserler arasındadır.[50] Konumuz ile alakalı olarak Gazâlî'nin şu eserlerinden istifade ettik: Bâtınî mezheplerin eleştirisi üzerine *Fedâihu'l-Bâtıniyye*[51], İslam filozoflarının eleştirisi üzerine *Tehâfüt el-Felâsife*[52], İslam ilimleri, ahlak ve tasavvuf üzerine *İhyâ-u Ulûmi'd-Din*[53], ahlak ve mantık üzerine *Kıstâsü'l-Müstakîm*[54], kelam ilmi ve sıradan insanların bu alana girmemesi gerektiği üzerine *İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelam*[55], ahlak üzerine *Mîzânü'l Ahlak*[56], İslam ve küfür arasındaki sınırların belirlenmesi üzerine *Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*[57], Gazâlî'nin düşünce yolculuğu, felsefe ve tasavvuf üzerine "*Münkız mine'd-dalâl*[58], kelam ilmi ve itikadî meseleler üzerine *El-İktisad fi'l-İtikad*[59], fıkıh usulü üzerine *El-Mustasfa*[60], tasavvuf ve ahlak üzerine *Ravdatü't-Tâlibîn*[61]. Bu eserler Gazâlî'nin mezhepler ve itikadi meseleler hakkında görüşlerini incelemek, analiz etmek açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu kaynaklar hem tarihsel hem de çağdaş İslam dünyasına olan yansımaları daha iyi anlamamız ve aktarmamızda büyük öneme sahip eserler olmuşlardır.

---

[49] İbrahim Canan, **Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi,** Akçağ Yayınları, Ankara, Cilt: 2, 1988.
[50] Sıgatu'l-İslam Muhammed bin Yakub El-Kuleyni, **Usul-u Kâfi**, terc. Abdullah Turan, S. Seccat Karakuş, Al-i Taha Yayınları, Hüccet Kitabı, İstanbul.
[51] İmam Gazâlî**, Fedâihu'l-Bâtıniyye (Batıniliğin İçyüzü**), terc. Avni İlhan, TDV Yayınları, Ankara, 1993.
[52] İmam Gazâlî, **Tehâfüt El-Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı**), terc. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
[53] İmam Gazâlî, **İhyâu' Ulûmi'd-din**, terc. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınları, 3. Baskı, Cilt: 1, 4, İstanbul.
[54] İmam Gazâlî, **El-Kıstâsü'l-Müstakim (Dosdoğru Ölçü),** terc. İbrahim Çapak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2016.
[55] İmam Gazâlî, **İlcamü'l-Avam an İlmi'l-Kelam (Halkın Kelami Tartışmalardan Korunması),** terc. Sabit Ünal, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 1987.
[56] İmam Gazâlî, **Mizanü'l Ahlak (Ahlak Ölçüleri**), terc. H. Ahmed Arslantürkoğlu, Sağlam Kitabevi, İstanbul.
[57] İmam Gazâlî**, Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-zendeka (İslam'da Müsamaha**), terc. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2019.
[58] İmam Gazâlî, **El-Münkız Mine'd-Dalal**, terc. Abdürrezzak Tek, Emin Yayınları, Bursa, 2013.
[59] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikad'da Orta Yol),** terc. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
[60] İmam Gazâlî, **El-Müstasfâ (İslam Hukukunda Delil ve Yorum Metodolojisi**), terc. Yunus Apaydın, Rey Yayınları, Kayseri, Cilt: 1-2, 1994.
[61] İmam Gazâlî, **Ravdatü't Talibin ve Umdetü's Salikin (Hak Yolunun Esasları),** terc. Dilaver Selvi, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2015.

Konuyla alakalı doktora tezlerinden de yararlandığımız çalışmalardan bazıları şunlardır: Muhammet Özdemir'in "*Gazâlî'nin Tehâfütü'l Felâsife Adlı Eserinde "Üç Meselenin Ele Alınışı ve İbn Sinâ'nın Görüşleriyle Mukayesesi*"[62], Rabiye Çetin'in "*Gazâlî'de İlahi ilim-İlahi İrade İlişkisi*"[63], Sabri Yılmaz'ın "*Kadı Abdulcebbar ve Gazâlî'de Te'vîl Problemi*"[64], Ramazan Gündüz'ün "*Gazâlî'nin Bâtınîlerle Mücadelesinin Kelâmî Tahlili*"[65], Abdullah Ömer Yavuz'un "*Horasan'da Eş'arîlik*"[66], Jawad Sıddıqı'nın "*Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Felsefeleri Açısından Değerlendirmesi*"[67], Suat Kaymak'ın "*Selçuklular Döneminde Bağdat'ta Mezhep Mücadeleleri (1055-1152*)"[68]. İmam Gazâlî ile ilgili pek çok çalışma mevcut olup, bizlere bu konuda yardımcı olmuştur. Ayrıca yüksek lisans tezlerinden de kısmen yararlandığımız kaynaklar mevcuttur. Bunlardan biri, Abdullah Ömer Yavuz'un "*Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile*"[69] adlı çalışmasıdır. Tüm bu çalışmalar, hazırlamış olduğumuz tezimize yol gösterecek mahiyette olan kıymetli bilgileri bizlere sunmuştur. Bununla beraber tez başlığımız ile yakın bir ilişki taşıyan bir başka çalışma ise Selim Kılbaş tarafından hazırlanmıştır: "*Gazâlî'ye Göre İtikadi İslam Mezhepleri*"[70] adlı yüksek lisans tezi hem içeriği hem de kaynakçaları ile daha kısıtlı bir bakış açısı sunmuştur. Hazırladığımız çalışma, birçok farklı kaynağı içermekte olup, geniş bir bakış açısıyla hem mezhepleri hem de Gazâlî'nin yaşadığı dönemi aydınlatacak bir öneme sahiptir. Selim Kılbaş, birinci bölümde Gazâlî dışındaki âlimlerin mezheplere bakışını ele alırken, bizim çalışmamızda Gazâlî'nin

---

[62] Muhammet Özdemir**, "Gazâlî'nin Tehâfütü'l Felâsife Adlı Eserinde "Üç Meselenin Ele Alınışı ve İbn Sinâ'nın Görüşleriyle Mukayesesi",** Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.

[63] Rabiye Çetin, **Gazâlî'de İlahi ilim-İlahi İrade İlişkisi**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

[64] Sabri Yılmaz**, Kadı Abdulcebbar ve Gazâlî'de Te'vil Problemi**, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi (DEÜSBE), İzmir, 2004.

[65] Ramazan Gündüz, **Gazâlî'nin Bâtınîlerle Mücadelesinin Kelamî Tahlili**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020.

[66] Abdullah Ömer Yavuz**, Horasan'da Eş'arîlik,** Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2019.

[67] Jawad Sıddıqı, **Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Felsefeleri Açısından Değerlendirmesi,** Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

[68] Suat Kaymak, **Selçuklular Döneminde Bağdat'ta Mezhep Mücadeleleri (1055-1152),** Doktora Tezi, Haziran, 2022.

[69] Abdullah Ömer Yavuz, **Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2015.

[70] Selim Kılbaş, **Gazâlî'ye Göre İtikadi İslam Mezhepleri**, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011.

yaşadığı dönemin ilmî ve dinî hayatına, mezhep mücadelelerine ve bu mücadelelerin etkilerine odaklanılmıştır. İkinci bölümde ise, bizler daha kapsamlı bir alana temas ederek itikadi meseleleri ve mezhepleri kıyaslayarak ele almış oluyoruz. Kullandığımız kaynaklar tek bir kitap olmayıp Gazâlî'nin eserleri ve diğer yardımcı eserlerle çok yönlü bir çalışma olması sebebiyle farklılık taşımaktadır.

11. VE 12. YÜZYIL SELÇUKLULARINDA İLMİ VE DİNİ HAYAT

Büyük Selçukluların devlet kurmuş oldukları esas bölgeler Maveraünnehir ve Horasan'dı.[71] Büyük Selçuklu, Selçuk Bey ile başlamış, Tuğrul Bey döneminde devletleşme sürecine girmiştir. Selçuk Bey vefat ettikten sonra Maveraünnehir'den Horasan'a geçen Selçuklular, Tuğrul Bey'in hükümdarlığı zamanında Dandanakan Savaşı ile beraber batıya yönelmiş, Erzurum'a kadar ilerlemiş (1046-1048) Bizans ve Gürcüleri mağlup etmişlerdi. Halifeliğin bulunduğu Bağdat'ı işgal altına alan Büveyhîler'i de mağlup eden Selçuklu Devleti, Abbâsî Halifeliği'nin tekrar makamını almasında büyük rol oynamıştı. Böylece Sultan Tuğrul Bey, halifelik için büyük bir önem taşıyacak bir vasıflandırmayı hak etmiş. "*Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdarı*" ismini almakla onurlandırılmıştır.[72] Tuğrul Bey, doğuda Ceyhun Nehri'nden batıda Fırat Nehri'ne kadar uzanan bir bölgede hâkimiyet kurmayı başarmıştı.[73] Merv, Nişabur, Isfahan, Kazvin, Rey Selçukluların önemli merkezleri olmuştu.

Selçuklular, Anadolu'da hakimiyet kurmakla kalmamış, İslam dünyasına da pek çok katkı sunmuşlardı. Nitekim dönemin halifesi olan Abbâsî iktidarı ile Selçuklu hükümdarları her zaman yakın ilişkilerde bulunmuşlardır. Selçuklu Devleti din ve devlet işlerini yönetim şekli iki ayrı kanatla yürütülmekteydi.[74] Selçuklu Devleti din ve devlet işlerini büyük ölçüde birbirinden ayırmıştır; sultan dinî konularda Abbâsî Devleti'ne bağlılık gösterirken, halife de siyasi alanda Selçuklu sultanlarına güvenmiştir.[75] Selçuklu sultanları için bu nedenle "*Kâsım Emirü'l Mü'minin"* isimlendirilmesi yapılmaktadır.[76] Sözün özü Selçuklu Devleti ile Abbâsî Devleti birlik ve beraberliği sağlayıp İslami değerleri koruma politikası güdüyorlardı.

---

[71] Ali Öngül, **Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi I**), Akademi Yayınları, İzmir, 2000, s. 13.
[72] İbnü'l Cevzi, Cilt: 26, Sayı: 30 s. 14.
[73] Ahmed bin Mahmud, ss. 32, 52.
[74] O. Turan, 20. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016, s. 307.
[75] Severcan**, İslam Medeniyeti-I,** Siyer Yayınları, İstanbul, Cilt: 14, 2018, s. 293.
[76] Râvendî, **Râhat-üs-Sudûr**, Cilt.1, s. 104.

Selçuklu Devleti'nin yargı sistemine baktığımızda, yine siyasi ve dinî bir ayrışma dikkati çekmektedir. Selçuklu da şer'i yargı ve örfî yargı olmak üzere davalara iki ayrı yargılama sistemi ile çözümlemeler getiriliyordu. Selçuklu hükümdarları, yapmış oldukları hizmetleri medrese, cami, kütüphane, kervansaray, rasathane, vakıf, zaviye gibi pek çok müessese ile desteklemişlerdir. Tuğrul Bey, "*Kendime bir köşk yapıp yanına bir cami inşa etmezsem Allah'tan utanırım.*"[77] diyerek İslam dinine olan saygısını dile getirmiş ve fethettiği her toprakta ilk iş olarak o bölgenin âlimlerini ve din adamlarını ziyaret etmiş, böylece dine ve ilme ne kadar önem verdiğini göstermiştir. Sultan Alparslan döneminde devletin her tarafında medreseler inşa edilmeye başlanmıştı (1067)[78]. İslam dünyasının önemli fakih, muhaddis, mütekellim ve müfessirlerinin çoğunun da bu çağda yetiştiğini söyleyebiliriz.[79]

Selçuklu yöneticileri, ulema ile yakın teması kesmeden, âlimleri destekleyici birçok faaliyet sergilemişlerdir. Bu bağlamda ulemanın şahsına medreseler inşa edildiği görülmektedir. Ayrıca devlet müesseselerinde çalışacak nitelikli kitlenin yetiştirilmesi için de âlimlere devletin destek verdiğini söyleyebiliriz. Selçuklu'nun demografik yapısı, farklı dinî kimlikleri barındırdığı gibi, İslam dinînin farklı kollarını da bünyesinde topluyordu. Devlet yöneticilerinin ise Sünnîliği benimsediği, ancak Sünnîlik düşüncesine aykırı düşünceler gündeme getirecek fırkalar olursa onların susturulması yönünde politika izledikleri görülmektedir.

Türklerin büyük çoğunluğunun Sünnîliğin Hanefî yorumunu tercih ettiği görülmektedir. Horasan ve Maveraünnehir'in önemli şehirlerinden olan Belh, Buhara, Rey, Semerkant, İsbîcâb ve Nişabur gibi bölgelerde Hanefîlik yayılım gösterdiği için halkın çoğunluğunun bu mezhebi benimsediğini belirtebiliriz.[80] Sünnî mezheplerden Hanefîlik ile kısmen de olsa Şâfiîlik daha çok yayılan mezheplerden olmuştur. Bunun sebebi, Türklerin yaşamış olduğu coğrafyada yetişmiş olan Semerkantlı Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.944) nin akıl ve delil yoluyla Türklerin örf ve adetlerini de kapsayan şeriatı ile hükümler vermesidir. Ayrıca Maveraünnehir bölgesinde Hanefîliğin ön

[77] Ahmed bin Mahmud, Cilt:1, 1977, s. 51.
[78] İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin, **İslam Medeniyeti Tarihi**, 2. Baskı, TDV Yayınları, Ankara, 2007, s. 131.
[79] Kafesoğlu, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 101.
[80] Gaye Yavuzcan A. Aghdam, **Selçuklular**, Siyer Yayınları, İstanbul, Cilt:10, 2018, s. 620

planda olması, bu iki mezhebin yayılmasında büyük önem taşımaktaydı.[81] Ancak Nizamiye Medreselerinin kurulduğu döneme baktığımızda, usul ve füru da Şâfiî mezhebi, itikadi olarak ise Eş'arî mezhebi esas alınmaktaydı. Müderris, vaiz, mütevelli, kütüphane görevlilerinin Şâfiî mezhebinden olmasına özellikle dikkat edilirdi.[82]

Selçuklu coğrafyasında Arap, Fars, Türkler olmak üzere üç farklı toplum yapısının aynı çatı altında toplandığı görülür. Bu nedenle üç farklı dil benimsenmişti. Farsça[83], resmi ve edebi bir dil olarak; Arapça, ilim alanında ve hukukta; Türkçe ise sarayda, halk arasında, orduda kullanılmaktaydı.[84] Selçuklularda yazılan eserler ekseriyetle Farsça kaleme alınmıştır. Farsça'nın devlet dili olmasında etken kişinin ise Nizâmülmülk olduğu söylenebilir.[85] Bununla beraber Türkçe eser yazımına da büyük ehemmiyet verilmekteydi. Buna en güzel örnek, Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınmış olan "*Divân-ı Lügatü't Türk*'tür. Halk arasında Türkçe'nin öğrenimini kolaylaştırmak maksadı ile 1073 yıllarında Bağdat'ta kaleme almıştır.[86] Kur'ân dili olan Arapça, medreselerde ilim ve kültür hayatında kullanılmıştır. Ancak sosyal hayat içinde Türkçeyi kullanmaya devam etmişlerdir.[87] Ayrıca Sultan Melikşah'ın ve bazı beylerin Farsça şiirler yazdığı ve Türkçe mektuplarının olduğu bilinmektedir.[88] Bu üç dil farklı kullanım alanları ile halk arasında benimsenmişti.

Din ve ilmin bir arada tutulmasına büyük önem verilmekte, bu sebeple inşa edilen yapılar buna göre konumlandırılmaktaydı. Camiler ve medreseler, kütüphanelerle beraber inşa ediliyor; kitapçı çarşıları (sûk'ul-kütüb) ve kırtasiye

---

[81] Kafesoğlu, s. 100.
[82] Bekir Biçer, **Kuruluş Devrinde Nizamiye Medreselerinin Müderrisleri**, Tarih Okulu Dergisi, Sayı. 16, Aralık, Yıl 6, 2013, s. 273.
[83] Farsça, Nizâmülmülk ve Amidü'l Mülk dönemlerinden itibaren Selçukluda kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli ve diğerleri, **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, Ed. Refik Turan, 4. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 633.
[84] Muharrem Kesik, **Selçuklu Müesseseleri Medeniyeti**, Bilge Yayınları, İstanbul, 2021, (Selçuklu), s. 301.
[85] Ümit Hassan ve diğerleri, **Osmanlı Devleti'ne Kadar Türkler**, 6.Baskı, Cem Yayınları, 2000, Cilt:1, s. 352.
[86] Besim Atalay, **Divan-ü Lügat-it-Türk Tercümesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Cilt:1, 1985, s. Önsöz V.
[87] Abdullah Ömer Yavuz, **Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile,** Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2015, s. 53; Erdoğan Merçil, "Selçuklular ve Türkçe", Belleten, Sayı 248, Ankara 2003, s. 114; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan", s. 72.
[88] Kesik, s. 257.

malzemesi satan yerler (sûk'ul-verrakin) de bu camilerin civarında bulunuyordu. İlmin yayılması ile beraber toplumun ahlaki durumu da ivme kazanmıştı. Nitekim buna en güzel örnek, Sultan Sencer dönemine baktığımızda, Merv'de çok değerli olan kitapların dahi rehinsiz bir şekilde halka sunulabilmesidir.[89]

Toplumsal hayatın oluşumunda en büyük işleve sahip ve bu düzenin sağlıklı işleyişinin bel kemiği olan unsur ise siyaset ve yönetim erkânıdır. Nitekim mezheplere dair görüşlerini araştırma konusu yaptığımız Gazâlî, siyasetin dünyevi işlerin düzenlenmesi açısından önemli olduğunu belirtmiştir. İmam Gazâlî'nin bu minvalde yazdığı pek çok eseri olduğu gibi, bir bütün halinde siyaset ve yönetim düşüncesini ele almış olduğu "*et-Tıbrü'l Mesbuk fi Nasihati'l-Mülûk*" adlı eseri bunun en güzel örneğini teşkil eder.[90] Yazdığı bu eser, devlet başkanlarına ve siyasetçilere yönelik nasihatleri içermektedir.

Gazâlî'nin yaşadığı bu dönem, fikrî dinamizmin canlı olduğu, pek çok felsefi eserin tercüme edilmesi ile yabancı kültürlerin toplum bünyesine intikal ettiği ve Müslüman halkın itikadi ve ilmî farklı temayüllerine sebebiyet veren faktörlerin meydana çıktığı zaman bir dilimidir. Yunan kültür ve düşüncesini yansıtan felsefe ile İslami ilimlerin ikisi de topluma etki eden ilimler olsa da çatışma halindeydiler. Bu dönem içinde oluşacak şüpheleri ortadan kaldırmak ve bunlara cevap niteliğinde bilgi vermek adına, Gazâlî felsefe ilmi ile ilgili eserler yazmış ve filozofların düşüncelerini akli delillerle çürütmüştür.[91]

Toplum, İslam akidelerine uygun olmayan pek çok fikir, felsefi yönelim ve bununla beraber batıl zihniyete sahip olan Batınî girişimleri bünyesinde barındırıyordu.[92] Bu sebeple halkın manevi bir karmaşa içinde olduğunu söyleyebiliriz. Gizli politikaları ile halkın içine sızmayı başarmış olan Batınîler, İslami esaslara aykırı politikalarını toplum içinde neşretme çalışmaları yapmaktalardı. Bu durum, toplumsal huzuru etkilediği ve devlet otoritesine zarar vermeye yönelik sorunlara sebebiyet verdiği için bu yapının önüne geçilmek istendi. Nitekim dönemin

[89] O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, ss. 330-331.
[90] Ejder Okumuş, **Gazâlî'nin Siyaset ve Yönetim Yaklaşımı,** Marife Dini Araştırmalar Dergisi, Sayı 2, 2021, s. 710, 711.
[91] Şibli Numani, **Gazâlî**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2021, s. 77.
[92] Gazâlî**, El-Münkız Mine'd-Dalal,** terc. Abdürrezzak Tek, s. 29.

halifesi Müstazhir Billâh ibni Muktedi (ö.512/1118)[93], bu oluşumun bozuk yönlerini ortaya koymak adına İmam Gazâlî'den Batınîlere yönelik bir reddiye[94] yazmasını talep etmişti.[95] Gazâlî, yazmış olduğu eserler ve ilmî yol göstericiliğiyle Bâtınîye'nin fikirlerine karşı bir görüş ortaya koymuştur. Gazâlî bâtınîliğe karşı deliller getirerek bu gruba tepkisini gösterdiği görülmektedir.

Genel anlamda değerlendirecek olursak, Selçuklu topraklarının bulunduğu coğrafi konumun da etkisiyle sosyal yapının ne dinî ne de etnik anlamda homojen bir toplum niteliğine sahip olmadığı görülmektedir. Ayrıca mezhep taassupları ve yöneticilerin tutumlarının, mezhep mücadeleleriyle sonuçlandığını belirtmek gerekir. Bu mezhebî çekişmeler yazımızın ilerleyen safhalarında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

İlmî Hayat

Selçuklu hükümdarları ve devlet adamları, eğitime yön verecek olan her türlü müessese yapımına öncülük etmişlerdir. İlmî hayata ışık tutacak medreselerin yapımına kapı açan Tuğrul Bey olmuştur. Tuğrul Bey tarafından Nişabur'a medrese inşa edilmiş; fakat imparatorluğun pek çok yerine medreselerin yapımı Alparslan zamanında gerçekleşmiştir.[96] Bu medreseler, İslam dünyasında ilk defa maaşlı ve erzaklı müderrislerin hizmet etmesine ortam hazırladığı gibi donanımlı kütüphanelerle desteklenmiş ve ücretsiz öğrenim görebilme hizmetini öğrencilere sunmuştur.

Selçuklu sultanları, ilmin yayılmasında öncü olan ulemaları, devleti ayakta tutan bir direk ve onu koruyan duvara benzetirdi. Bu nedenle, ilmî hizmetlerini yaymaları için medrese, hankah, ribatlar yaptırır, ilme hizmet edenlere büyük ikramlarda bulunurlardı. Alparslan, 1067 yılında Bağdat'ta âlimler ve öğrenciler için hizmet edecek olan vakıf niteliğinde medreseler yaptırmıştı. Alparslan döneminde ilk

---

[93] Yirmi sekizinci Abbasi halifesidir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Abdülkerim Özaydın, "**Müstazhir-Billah", DİA**, İstanbul, Cilt:32, 2006, s. 127.

[94] Selçuklu'dan önce de Batınilere yönelik reddiye yazılmıştır. Halife Kadir Billah için Şii-Mu'tezili alim olan Kadı Ebü'l Hasan Ali b. Sa'id El-İstahri "*er-Reddu 'ale'l-Bâtıniyye"* Bkz. Suat Kaymak, s. 204.

[95] Kitabü'l Müstazhiri (Fedâihu'l Bâtıniyye): İmam Gazâlî tarafından Bâtınilere yazılan reddiyedir. Bunun dışında Bâtınilere yönelik "*Hüccetü'l-Hak", "Mufassılü'l-hilaf", "ed-Dürcü'l-merkum bi'l-cedavil", "El-Kıstâsü'l-müstakîm" a*dlı eserler de Gazâli tarafından kaleme alınmıştır. Bkz. Gazâlî, **El-Münkız Mine'd-Dalal,** terc. Abdürrezzak Tek**,** s. 36.

[96] O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 328.

medrese yaptıran vezir[97] olarak tarihe geçen Nizâmülmülk, yaptırdığı medreselere Nizamiyye Medreseleri adını vermişti. Nizâmülmülk, ilme büyük önem verdiği için bazı ilmî münazaralar düzenler ve burada ders halkalarının oluşmasını sağlardı. Nizâmülmülk'ün bu ortamlarda fazlaca vakit geçirmesinden şikâyet edenler olunca, Melikşah'a cevaben; "*Bu tâife İslam'ın temelidir, onlar dünyanın ve ahiretin süsüdür. Eğer onlar başıma bile otursalar, bu bana ağır gelmez*."[98] diyerek ulemaya gösterdiği hürmeti lisanen de dile getirmiştir.

Medreselerde verilen eğitim, İslami ilimlerin yanında tıp, astronomi, matematik ve felsefeye yönelik alanlarda da hizmet vermekteydi. Matematik alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiş; Melikşah döneminde cebir, geometri, astronomi alanlarında önemli eserler bırakan âlimler yetişmiştir.[99] Astronomi ilmine büyük önem verilmekteydi; bunda en büyük etkenlerden biri, dinî vecibelerin zaman taksimine göre hesaplanması ihtiyacıydı. Bu nedenle, rasathanelerin tesis edilmesi ve takvim hazırlanması gibi astronomi ilmine yönelik ilerlemeler Selçuklu döneminde hızlanmıştır.[100] Melikşah, Bağdat ve İsfehan'da birer rasathane yaptırmış; bu rasathanelerde Ebû'l Muzaffer İsfizari (ö.515/1121), Ömer Hayyam (ö. 526/1132) gibi astronomlar "Tarih-i Celâlî" veya "Takvim-i Melikşahî" olarak bilinen takvimi hazırlamışlardır.[101]

Eğitim almak isteyen kişiler, belli bir yaş sınırı olmaksızın medrese öncesinde bir eğitimden geçiyor, sonrasında nitelikli bir eğitim almak isteyenler bu medreselerde yetiştiriliyordu.[102] Her medresenin bir kütüphanesi bulunuyordu ve halkın da umumi kütüphaneleri mevcuttu.[103] Selçuklular, eğitime her zaman büyük önem vermişler. Ancak medreselerin siyasiler tarafından desteklenmesi, âlimlerin kendi düşüncelerini

---

[97] Nizâmülmülk: Selçuklu Devleti Hükümdarı Alparslan ve oğlu Melikşah'ın veziri. Asıl adı Ali oğlu Hasan (Hasan bin Ali). Ayrıntılı bilgi için Bkz. Abdülkerim Özaydın, "**Nizâmülmülk", DİA**, İstanbul, Cilt:33, 2007, s. 195.

[98] Ocak, Cilt:10, 2018, s. 628; İbnü'l Cevzî, **El-Muntazam**, XVI, s. 302; Ebu Ye'la Hamza b. Esed et-Temîmî İbnü'l-Kalasani, Tarihu Dimaşk, tah. Süheyl Zekkari, Dımaşk 1403/1983, s. 200.

[99] Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, İstanbul, Cilt:7, 1988, s. 209.

[100] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 97.

[101] Rasathane, Melikşah'ın vefatına kadar varlığını sürdürdü ancak vefatı ile beraber faaliyet göstermedi. (1092) Geniş bilgi için Bkz, İbnü'l-Esir**,** Cilt:10, s. 97.

[102] Makdisi, s. 160.

[103] Bağdat Nizamiye Medresesi Kütüphanesi'nin "Dârü'l-kütüb" olduğu, Nişabur Nizamiye kütüphanesi'nin "Hizânetü'l-kütüb" olarak söz edilir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Makdisi, s. 69; Kureşî, Cevahir, I, 320.

objektif şekilde ifade edememelerine neden oluyordu. Diğer taraftan, belli başlı mezhep ideolojilerinin savunulması, pozitif ilimlerden ve felsefeden uzak bir eğitim sisteminin olması fikrî durgunluğa yol açıyordu. Bazı eksikliklerin olmasına rağmen, İslami hayata ve Sünnî yaşantıya yön verecek çalışmalar yürütülmüş; bâtıl fikirlerin ortadan kaldırılması için âlimler ve yöneticiler tarafından çokça emek verilmiştir.

Medreseler, devlet eliyle de destek görmesi sebebiyle kurumsallaşmış bir müesseseye dönüşmüştü.[104] Medreselere alınacak âlimler titizlikle seçilmekteydi. Gazâlî'nin yaşadığı dönem olarak değerlendirecek olursak, müderrislerin çoğunlukla Eş'arî-Şâfiî kimselerden olmasına dikkat edilirdi.[105] Ancak tek bir mezhebe yönelimin olması siyasi ve dinî bakımdan bazı sorunları beraberinde getiriyordu. Bununla beraber, âlimlerin dünyevileşmesi de halkın bu durumdan etkilenmesini İmam Gazâlî'nin "*ulemanın ihaneti"*[106] olarak değerlendirmesine neden olmuştur. Gazâlî'ye göre, dönemin ulemasından bazıları maddi menfaat sevdasına kapılmıştı ve toplumu fesada sürüklemişlerdi. Gazâlî'nin, zamanın âlimlerine yönelik eleştirilerinin daha çok ilim-amel bütünlüğünü gözetmemeleri üzerinde yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Nitekim ona göre âlimler, yazmaya geldiğinde düşüncelerini çok güzel kaleme alıyorlarken, söyledikleri ile fiilleri tutarsızlık gösterebiliyordu.[107] Gazâlî, toplumdaki ahlaki çöküşün ve bunun sonucunda ortaya çıkan krizlerin, ilim öğreten âlimlerin yanlış tutumlarından kaynaklandığını belirtmektedir.[108] Binaenaleyh, âlimler eğer bozulur ise devlet başkanları da bozulur, devlet başkanlarının bozulması ise halkın bozulmasına yol açar.

İmam Gazâlî'nin yaşadığı dönem, pek çok ilmî faaliyetin hız kazandığı medreselerle destek gördüğü bir zaman dilimiydi. Münazaralar düzenlenmekte, ilmî konuşma meclislerinde fikirler beyan edilmekteydi. Gazâlî, ilim öğrenmenin faziletlerinden yazmış olduğu pek çok eserde bahsetmektedir. İlmin bazı kötülüklere

---

[104] Makdisi**,** ss. 105,106.
[105] Kesik, s. 274.
[106] İmam Gazâlî, **İhyâü Ulûmi'd-Dîn**, terc. Ali Arslan, Yaylacık Yayınları, İstanbul, Cilt:1, 1971, (İhyâ), ss. 354-356.
[107] İmam Gazâlî, **El-Munkız Mine'd Dalâl Şerhi ve Tasavvufi İncelemeler**, terc. Salih Uçan, Kayıhan Yayınları, İstanbul,1990, s. 39.

[108] İmam Gazâlî, **İhyâü Ulûmi'd-Dîn**, terc. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınları, İstanbul, Cilt:4, 1975, ss. 664, 665.

de mahal verdiğini, ancak bu durumun yalnız başına değil, bazı sebeplerden ötürü oluşabileceğini dile getirmiştir.[109] Kısacası, Gazâlî'ye göre faydasız ve makam sevdiren amelsiz ilim, kişiye zarar veren ilim olarak değerlendirilmiştir ve yaşadığı dönemde bu vasıfları taşıyan kişileri tenkit etmiştir. Ancak bu dönem için ilim meclislerinin devlet erkânı tarafından desteklenmesiyle ivme kazandığı bir zaman dilimi olduğunu ifade edebiliriz.

Eğitim Faaliyetleri ve Medreseler

İslam dünyasında, Hz. Peygamber döneminden itibaren medrese kurumu her zaman var olmuştur. İslam tarihinin ilk dönemlerine baktığımızda, Mescid-i Nebevi'nin yanına inşa edilen "Suffe" ve burada yetişen sahabelerin aldıkları eğitim, gelecek nesiller için her zaman bir örnek model olmuştur. Türkler, İslamiyet'i benimsedikten sonra medrese kurumuna ayrı bir önem vermiş ve bu eğitim müesseselerini geliştirmeye devam etmişlerdir. Türk tarihinde medrese örneklerine ilk olarak Gazneliler, Samanoğulları, Karahanlılar ve Selçuklu dönemlerinde rastlanmaktadır.[110] Önceleri camilerde verilen eğitimlerin medreselere geçme süreci ise farklı sebeplere dayanmaktaydı.[111] Camilerde yapılan ilmî münazaraların bazen gürültülü bir ortam oluşturması nedeniyle, bu tartışmaların daha düzenli ve disiplinli bir sisteme dönüştürülmesi amacıyla camilerden medreselere geçiş yapıldığı görülmektedir.

Selçuklular, Irak'ı fethedip Bağdat'a geldiklerinde (1055), Büveyhîler'in Şiîlik düşüncelerini yaymalarını önlemek için en etkili yolun medreseler inşa etmek olduğunu düşünüyorlardı. İlk hükümdar olan Tuğrul Bey, Nişabur'da bir medrese[112] inşa ettirmiştir (1046).[113] Tuğrul Bey'in ünlü veziri olan Kündürî'nin de Merv'de bir medrese inşa ettirdiği bilinmektedir.[114] Dönemin yöneticileri ve onların ilmî fikriyatı ile eşdeğer biçimde verilen eğitimin şekillendiği görülmektedir. Nitekim Tuğrul Bey

---

[109] Gazâlî, ilmi üç sebepten insana zarar verdiği ve çirkin olarak vasıflandığını dile getirir; Kişiye ve tercesinin kötülüğüne neden olan sihir, büyü ilmi gibi, sahibine kardan ziyade zarar verecek olan Astronomi ilmi ve faydasız ilimlerle meşguliyet ilmin zararları arasında saymıştır. Geniş bilgi için Bkz. Gazâlî, **İhyâ,** terc. Ali Arslan, Cilt:1, ss. 187-195.

[110] Köymen**, BSİ,** Cilt:3, s. 348.

[111] Sarıçam ve Erşahin, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 131.

[112] Saraçlar Pazarının yakınına yapılmış bir medrese inşa ettirdi bilinir. Bkz. Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi IV**, Güven Matbaası, Ankara, 1975, (Selçuklu), s. 77.

[113] R. Turan, **İslam Medeniyeti**, Cilt:14, s. 647.

[114] Köymen, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi IV**, s. 77; İbnu'l Cevzi, El-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem, Haydarabad, 1359, IX, 128-9.

dönemine baktığımızda, veziri olan Kündürî'nin[115], Mutezilî-Hanefî görüşe sahip olması sebebiyle Eş'arî/Şâfiî âlimlere karşı tepki gösterdiği görülmektedir.[116] Melikşah ve sonrası dönemlerde Eş'arîler'e gösterilen bu tepkinin kalktığı ve hatta tesis edilen Nizamiye Medreselerinde Eş'arî âlimlerin tercih edildiği görülmektedir.

Medreselerin kuruluşunda, devlet âlimlerin ders verebilmesi için âlimler adına medreseler inşa ettiği gibi, âlimlerin de kendi adlarına medreseler kurduğu görülmektedir.[117] Medreselerin inşasında Selçuklu ve önceki dönemle kıyaslandığında dikkat çeken nokta, Selçukludan önce medreselerin bağımsız, gayri resmî[118] ve sadece özel şahısların eliyle tesis edilmiş olmasıdır.[119] Selçuklular Dönemi'nde ise bu kurumlar devlet desteğiyle daha işlevsel hâle getirilmeye çalışılmıştır. Medreseleri maddi olarak destekleyecek vakıflar da mutlaka beraberinde bulunmaktaydı.[120] Başlıca büyük medreselerden olan Bağdat, Musul, Basra, Marat, İsfahan, Merv, Tus, Amul-Rey gibi yerlerdeki medreselerin birçoğu devlet geliri ile tesis edilmiştir.[121]

İmam Gazâlî'nin yaşadığı döneme denk gelen Alparslan ve Melikşah döneminde ise Eş'arî/Şâfiî âlimlerin daha çok destek gördüğü süreç başlamıştı. Bu durumu en çok destekleyen Alparslan'ın veziri Nizâmülmülk'ün fikir, görüş ve politikaları olmuştu. Nizâmülmülk, özellikle toplum bünyesinde yer etmiş olan Şiî-Bâtınî düşüncelerle mücadele edebilmek adına, devlet desteği ile birlikte başta Bağdat olmak üzere ülkenin en uygun şehirlerini özenle seçerek Nizamiye Medreselerini kurmuştu.[122] Ancak şu var ki, Bağdat'taki Nizamiye'den önce, başta Nişabur[123] olmak üzere Doğu İslam dünyasında neredeyse otuzdan fazla medrese olduğu bilinmektedir.[124] Eğitim sistemi önceleri daha dağınık bir yapıdayken, Nizamiye

---

[115] İbnü'l-Esir, Cilt:9, s. 401.
[116] İbnü'l-Esir**,** Cilt:10, s. 46.
[117] Harguşi (ö.406/1015-16) medrese, kütüphane, hastane; Ebû İshak El-İsferayini (ö.418/1027) Nişabur'da; Ahmed b. Hüseyin El-Beyhaki (ö.458/1066), Beyhakiye Medreselerini kendi imkanları ile sağlayan kişilerden bazılarıdır. Bkz. Sıddıqı, s. 44; Bozkurt, Cilt.28, s. 323-324.
[118] Orman, **Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi** Etkisi, s. 24.
[119] Nizamiye Medreseleri inşasından önce Ebu İshak El-İsferayani kendi adına Nişabur'da medrese yaptıran alimlerden biridir. Bkz. Nebi Bozkurt, "**Medrese", DİA,** Ankara, Cilt:28, 2003, s. 324.
[120] Makdisi, s. 426. İbn Cübeyr, Bağdat'ın doğusunda otuz kadar medrese ve onlara bağlı vakıfların olduğunu ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ziya Kazıcı, "**Talim ve Terbiye", DİA**, İstanbul, Cilt:39, 2010, s. 515.
[121] Köymen, **Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri**, s. 91.
[122] O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 328.
[123] Nişabur'da; İbn Hibban ve es-Saidiyye Medreseleri bulunmaktaydı. Bkz. Ahmet Ak, **Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik,** Ensar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 139.
[124] Bozkurt, "**Medrese**", DİA, s. 324; Naci Ma'ruf, Medâris kable'n-Nizamiyye, s. 67, 68.

Medreselerinin kurulmasıyla belli bir sistem ve düzene bağlanmıştır. Nizamiye Medreseleri, özellikle Şâfiî-Eş'arî mezhebine mensup kişilere yer verilen bir kurum olması hasebiyle, bu medreseler için "Şâfiî fıkıh okulu" nitelendirmesi yapabiliriz.[125] Burada dikkat çeken başka bir nokta ise Nizamiye Medreselerinin açılmasına imkân sağlayan dönemin hükümdarının[126] Hanefî mezhebine mensup olmasına rağmen, bu medreselerin Şâfiî mezhebi üzerine açılıyor olmasıdır. Bunun nedeni, o dönem içerisinde Şiî-Fâtımîler ile olan mücadele ve onların bulunduğu bu bölgenin Şâfiî mezhebine olan temayülü olabilir. Ancak bu dönemde sadece Şâfiî mezhebine yönelik medreseler açılmamıştı. Nizamiye Medreseleri'nin daha çok şöhret bulmuş olması ve İmam Gazâlî'nin Nizamiye Medreselerinde müderrislik yapması nedeniyle çalışmamızda bu medreseye özellikle yer vermeye çalıştık.

Nizamiye Medreseleri, Bağdat, Belh, Isfahan, Nişabur, Merv, Musul, Basra, Herat, Rey, Amül (Taberistan) gibi önemli merkezlerde inşa edilmişti.[127] Nizamiye Medreseleri'nde sadece dinî ilimlere yer verilmemiş, aynı zamanda matematik gibi müsbet ilimler de okutulmuştur. Bununla birlikte, Avrupa'da bu tarz müesseselerin daha sonraki tarihlerde inşa edilmesi hasebiyle, Nizamiye Medreseleri yeryüzünde ilk üniversite olma hüviyetine sahiptir.[128] Bu medreselerde çok kıymetli âlimler yetiştiği gibi İmam Gazâlî de Nişabur Nizamiyesinde eğitim görmüş[129] ve Bağdat Nizamiye Medresesinde baş müderris olarak görev yapmıştır.[130]

Nizâmülmülk, dinî eğitime verdiği önem nedeniyle fukahaya maaşlar ve elbiseler takdim ettiği gibi, öğrenim görenlere kâğıt ve mürekkep vermiş, her anlamda destek olmuştur. Bu medreselerin her birinin, dönemin meşhur âlimleri adına kurulmuş olması ilme ve âlimlere verdiği önemi göstermektedir.[131] Nişabur Nizamiyesi, İmam Cüveynî için; Bağdat Nizamiyesi ise Ebû İshak Şîrâzî adına

[125] Makdisi**,** s. 426.
[126] Ahmed bin Mahmud, Cilt:2, s. 20.
[127] Kesik, **Selçuklu Müesseseleri Medeniyeti**, s. 258. Bu medreselerin yapıldığı şehirlere Şam ve Cezayir'i ekleyenler de bulunmuştur. Bkz. Internal Structure of the Saljuq Empire, The Cambridge History of Iran, V, s. 216.
[128] Kafesoğlu, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 111.
[129] Orman, s. 24.
[130] Gazâlî, **İslam'da Eğitim İmam Gazâlî**, terc. Halil İbrahim Delen, Sır ve Hikmet Yayınları, İstanbul, 2014, s. 19.
[131] R. Turan, **İslam Medeniyeti**, Cilt:14, s. 644; Ma'ruf, Medaris, s. 69.

yaptırılmıştır (1066).[132] Bunun yanı sıra, İsfahan, Belh, Herat, Amul, Rey, Merv, Basra, Musul, Hargird, Buşenc Nizamiyeleri'nin de aynı şekilde o dönemin meşhur âlimleri için tesis edildiğini ifade edebiliriz.

Medreselerin kuruluşundaki temel gaye, devletin temellerini sağlam atabilmek adına nitelikli âlimler ve ilim adamları yetiştirmekti.[133] Medreselerin kuruluşunun en mühim amaçlarından bir diğeri, gayrisünnî düşüncelere karşı Müslüman halkı korumak ve Eş'arî/Şâfiî düşüncesinin topluma kazandırılmasını sağlamaktı.[134] Büveyhî ve Fâtımîlere karşı Şiî düşünceye muhalif olabilecek Sünnî inanç ve öğretileri ortaya koyacak medreseler inşa edilmesi amaçlanmıştır. Nitekim, bu dönemde Fâtımîlerin dinî eğitim verdikleri el-Ezher ve Dâru'l-ilim (Dâru'l Hikme)[135] meclisleri de kendi fikir dünyaları için hizmet etmekteydi.

Selçuklu Devleti dönemindeki medreselerin tam olarak sayısını tespit etmek zor olsa da kaynaklarda belirtildiği ölçüde dile getirecek olursak, Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinde toplam otuz kadar medrese olduğu bilinmektedir. Nizamiye Medreselerinin sayısının ise on dört tane olduğu tespit edilmiştir. Bunların ilki Bağdat olmak üzere, diğerleri ise İsfahan Nizamiyesi, Taberistan Âmul Nizamiyesi, Basra, Belh, Ceziretu İbn Ömer (Cizre), Hargird Hâf, Merv, Musul, Herat, Rey, Zahir, Hârûniye Nizamiye Medreseleridir.[136] Bu medreselerden mezun olan öğrencilerin çokluğuna dikkat çeken Şîrâzî, Horasan'ın neresine gitse mutlaka Nizamiye Medresesinden mezun bir görevlinin bulunduğunu belirtmiştir.[137] Bu dönem içinde inşa edilmiş olan medreseleri sadece bunlarla sınırlamak şüphesiz mümkün değildir. Bu medreseler arasında en meşhuru, Alparslan döneminde inşası iki yılda tamamlanan 1067'de açılan Bağdat Nizamiye Medresesidir.[138]

---

[132] İbnü'l-Esir, Cilt:10, ss. 63,64; İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan**, terc. Ali Sevim, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Cilt:19 ,1998, s. 23, 24

[133] Nizamiye Medreselerinin kuruluş amaçlarına yönelik. Bkz. İbnü'l-Cevzi, **El-Muntazam**, Cilt:26, s. 46.

[134] Biçer**,** s. 285.

[135] Daru'l ilim Eyyubiler'in, Fâtımîler'in hakimiyetine son vereceği zamana kadar kütüphane görevi gördüğü gibi propaganda merkezi mahiyeti de taşıyan bir mekandı. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Makdisi, ss. 430-434.

[136] R. Turan, **İslam Medeniyeti,** Cilt:14, s. 648.

[137] Ak, **Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik**, s. 143.

[138] İbnü'l-Esir**,** Cilt:10, s. 63. Bağdat Nizamiyesi yeryüzündeki ilk üniversite sayılmaktadır. Bkz. Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Cilt:7, s. 209.

İnşa edilen medreselerin, kendi mezhebi karakterlerini öğreti olarak sunma, din adamı yetiştirme, istihdam alanı oluşturma amacıyla kurulduğunu belirtmek gerekir. Her ne kadar medreseler ilmi yaymak amacıyla açılmışsa da mezhep mücadelelerine sahne oldukları da görülmektedir.

Dönemin en yaygın iki mezhebi Hanefîlik ve Şâfiîliktir. Hanefî fıkhına göre tâlim veren bazı medreseler; Meşhedü Ebî Hanife[139], Türkan (Terken) Hatun, Tutuşiyye, Zeyrekiyye, Gaznevi medreseleri ve Babüttak medreseleridir.[140] Ebû Hanife'nin türbesinin hemen yanına da kendi mezhebine mensup olanların eğitim alabileceği bir medrese inşa edilmiştir.[141] Bu dönem içinde Mâtürîdî düşüncesi, Selçuklu Devleti'nin son dönemlerine doğru ismen zikredilmeye başladığı için Mâtürîdîliğe bağlı medreseler olarak bir veri kaydı bu tarihlerde rastlanmamaktadır. Ancak Hanefî mezhebine mensup olanların itikatta Mâtürîdî'ye bağlı olmaları nedeniyle, Hanefî Medreseleri'ni bir nevi Mâtürîdî Medresesi olarak nitelendirebiliriz. Bu dönemde yaşanan Şâfiî-Hanefî mücadeleleri sonucunda, Şâfiîlerin itikatta Eş'arîliği tercih etmesi, Hanefîlerin ise Mâtürîdî düşüncesinin yayılmasında ve savunmasında etkili olması, bu düşüncemizi destekleyen bir göstergedir.[142] Şâfiî fıkhına göre tâlim veren medreseler arasında Nizamiye, Taciyye, Kurah Zafer Medreseleri yer almaktadır.[143] Bu medreselerde görev yapan kişilerin aynı mezhebe mensup olmalarına özen gösterilmektedir.[144] Ancak bazı âlimlerin, bu kurumlarda eğitim verebilmek adına mezhebini değiştirdiği de görülmektedir.[145] Selçuklu topraklarında Mâlikî mezhebine has medrese bulmak oldukça zordur. Özellikle Bağdat'ta Mâlikî medresesinin mevcut olmadığı görülmektedir. Bu durum, Mâlikî

---

[139] Şafii Nizamiye Medresesine rakip olarak tesis edilmiş olup ikisi de Bağdat'ta inşa edilmişlerdir. (459/1067) Bu medreseden bahsedilirken meşhet, mescit gibi islerle de kullanıldığı görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Makdisi, s. 79.

[140] Ocak, **Selçuklular,** Cilt:10, s. 634; İbnü'l Cevzi, Muntazam, XVIII, s. 81, 205; El-Kuşeri, El-Cevahirü'l Muradiyye, II, s. 154.

[141] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 63; Mahmud, Selçuknâme, s. 171.

[142] Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, terc. Sıbğatullah Kaya, s. 465.

[143] Kazıcı, "**Tâlim ve Terbiye**", DİA, s. 518.

[144] Ebu'l-Feth b. Burhan, Ahmet b. Ali ibn. Hami (1124-26) Hanbeli mezhebine mensup iken Şafii mezhebine intikal etmiştir. Bkz. Sıddıqı, s. 108.

[145] Ebû Mansur Mevhûb b. Ahmed El-Cevaliki El-Bağdadi Hanbeli mezhebine mensup olup bu durumda istisnai bir konuma sahip olan tek muallimdir. Arap dili ve edebiyatı derslerine girmiştir. Kendi mezhebini değiştirmeden bu medreselerde derslerini icra etmiştir. Bkz. Kaymak, s. 178.

mezhebinin vakıf anlayışından kaynaklandığı için medreselerinin sayısının az olduğu düşünülmektedir.[146]

Nizamiye Medreselerinde belirli bir müfredat mevcut değildi; ancak öğretim veren hocanın uzmanlık alanına göre uygulamış olduğu bir program mevcuttu.[147] Nizamiye Medreseleri için tek bir fakülte niteliğinde olduğunu söylemek mümkün değildir. Başta hukuk olmak üzere, ilahiyat ve edebiyat alanlarında eğitim verildiği görülmektedir.[148] Ancak İmam Gazâlî'den sonraki dönemlere baktığımızda fen ilimlerine de yer verildiğini görürüz.[149] Akli ilimlerden tıp, dilbilim, Arap dili, Fars dili ve edebiyatı, mantık, musiki, coğrafya, astronomi gibi alanlarda eğitim verilirken; nakli ilimlerden ise kelâm, tefsir, hadis, Kur'ân, fıkıh gibi dersler ağırlıklı olarak işlenmekteydi.

Medreseler ile benzer nitelikli kurumlar da mevcuttu. Bunlar, "hankâh", "zâviye", "ribât" gibi müesseselerdi. Her medrese, hangi ilmin öğreti olarak verilmesi için vakfedildi ise ona yönelik eğitim vermekteydi. Şayet başka ilimler de okutulmak isteniyorsa açıkça belirtilmesi gerektiği görülmektedir.[150] Özellikle medreselerin fıkıh ilmine yönelik tahsis edilmiş olması, yalnız kendi mezhebine mensup olanlara kapısını açtığı bir ortamı oluşturmaktaydı. Bu açıdan eğitim kurumlarına baktığımızda herkese açık olanlar ve herkese açık olmayanlar diyebileceğimiz bir sistem mevcuttu. Mescitlerle başlayan eğitim sistemi, zamanla daha donanımlı medreseler ve benzeri kurumlara dönüşmüştür. Medreseler, önceleri belli başlı kişiler tarafından kendi imkânları ile kurulurken, yerini devletin müesseseleri olacak bir konuma bırakmıştır. Şiîliğin karşısında durabilmek için Eş'arî öğretisini yücelten medreseler kurulmuştu;

[146] Vâkıf, vakfın idaresinde kendisini, vefatından sonra ise kendi soyundan gelecek bir kişi olması şartı ile gerçekleşeceği bir düzenleme mevcuttu. Ancak Mâlikî mezhebi bu kuralı kabul etmemişti. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Makdisi, ss. 343..
[147] Makdisi, ss. 142-145.
[148] Köymen, **BSİ,** Cilt:3, ss. 380, 381.
[149] Ayrıntılı bilgi için Bkz. R. Turan, **İslam Medeniyeti**, Cilt:14, s. 644; Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, İstanbul, 1994, s. 40; Aly Mazaheri, "Müslüman Orta Çağ'da Eğitim ve Öğretim, terc. Bahriye Üçok, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, Cilt: 12, 1964, s. 122.
[150] Tâceddin es-Sübkî, **Mu'îdü'n-Ni'am (Makam ve Meslek Ahlakı**), terc. Harun Yılmaz-Muhammed Enes Midilli, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2019, s. 200.

ancak zamanla bu medreseler, tüm mezheplere açık ve tek bir mezhebe bağlı olmayan bir kurum hâline gelmiştir.[151]

Âlimler ve Katkıları

Selçuklu hükümdarları, ilim adamlarına büyük önem vermekte ve onları destekleyici faaliyetler sergilemekteydi. Medreselerin sayısının arttırılmaya başlanmasıyla bu sürecin hızlandığı, daha da işlevsel hale getirildiği dönem, Alparslan ve Nizâmülmülk'ün başta olduğu zaman dilimidir diyebiliriz. Nizâmülmülk, âlimlere o kadar hürmet gösteriyordu ki yanına gelen ilim adamını makamına oturttuğu dahi olmuştur.[152] Bunun nedeni sorulduğunda ise o "Âlim bana hatalarımı, eksiklerimi dile getirip bana nasihatte bulunuyor." diyerek verdiği değeri ortaya koymuştur.

Nizamiye Medreselerinde müderrislik yapacak kişiler Eş'arî-Şâfiî kimselerden tercih edilmekteydi. Bu durum, medrese bünyesinde hizmet eden pek çok kimseyi kapsadığı gibi, diğer personellerin dahi Eş'arî-Şâfiî olmasına dikkat edilmesine neden oluyordu.[153] Bu sebeple verilen fıkhi bilgiler Şâfiî mezhebi üzerineyken, akidede ise Eş'arî düşüncesi tebliğ ediliyordu.

Din adamlarının, dinî ilimlerin yanında sûfilik, zanaat-ticaretle de meşguliyetleri vardı. Bir din adamı, farklı dinî memuriyetlerde bulunabildiği gibi, dinî olmayan makamlarda da yer alabiliyordu.[154] Mesela bir din adamı aynı zamanda kadı, müftü, hatip olabildiği gibi, dinî bir makamı olmayan şehir reisliğini de yapabiliyordu.

Bağdat Nizamiye Medresesinin ilk müderrisi, Ebû İshak Cemâlüddîn eş-Şîrâzî'ydi (ö.476/1083).[155] Başlangıçta müderrisleri, Nizâmülmülk bizzat kendisi seçmekteydi. Ebû Abdillah et-Taberî (495/1101), Ebû Muhammed eş-Şîrâzî (476/1083) ve İmam Gazâlî (505/1111) gibi müderrisler, Nizâmülmülk tarafından tayin edilmişlerdi.[156] Bağdat Nizamiye Medresesi, Şîrâzî ile temeli atılmış, Gazâlî ile zirveye çıkmıştır. Diğer müderrisler ise şunlardır; Şâfiî mezhebinden olan İmâmü'l-

---

[151] Abbasi Halife Mustansır Billâh tarafından, 1234 yılında Bağdat'ta inşa edilen Müstansıriyye Medresesi dört mezhebi de bünyesinde barındıran bir medresedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Sâmî es-Sakkâr, "**Müstansıryye Medresesi", DİA,** İstanbul, Cilt:32, 2006, s. 121.

[152] Köymen, **BSİ,** Cilt:3, s. 371; Sıbt, Miratü'z-zaman, Türk İslam Eserleri, XVIII, 233.

[153] Kesik, ss. 277-278.

[154] Ebu'l Feth Abdürrezzak b. Hassan Meni'i (ö.491) Nişabur'da hem müderris hem hatip hem de devlet reisliği yapmıştır. Bkz. Köymen**, BSİ,** Cilt: 3, s. 478.

[155] Et-Tenbîh fî Fürûʿi'l-fıkhi'ş-Şâfiî, El-Mühezzeb fî fıḳhi'l-İmâm eş-Şâfiî adlı eserlerin yazarı olup Şafii fakihidir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Bilal Aybakan, "**Şîrâzî, Ebû İshak", DİA**, İstanbul, Cilt:39, 2010, ss. 184-186.

[156] İbnü'l-Esir**,** Cilt:10, s. 164.

Haremeyn: Cüveynî (478/1085)[157], Ebû Nasr es-Sabbâğ (477/1084)[158], Ebû Bekir Muhammed b. Sâbit el-Hocendî (483/1090)[159], Muhammed b. Sâbit eş-Şâfiî (483/1090), Ebû Bekir eş-Şâşî (507/1114)[160] ve daha ismini zikredemediğimiz pek çok âlim bu medreselerde müderrislik görevi yapmışlardır. Hem müderrislik hem de vakıf idareciliği yapan Cüveynî, otuz yıl boyunca Nişabur Medresesi'nde ders vermiş[161]; kelâm ve fıkıh âlimi olan Şehristânî de üç yıl kadar bir süre; Ebû İshak eş-Şîrâzî on altı yıl, Bağdat Nizamiyesinde; tefsir, fıkıh, kelâm, hadis gibi ilimlerde öne çıkan Kuşeyrî (ö. 465/1072); vaiz Ebû'l Hasan Erdeşir b. Mansur el-İbâdî, "Hüccet'ül İslam" ismi ile anılan ve Nizâmülmülk tarafından "Zeynüddin Şerefü'l-Eimme" olarak lakaplandırılan Gazâlî de dönemin en etkili ve muteber âlimlerinden sayılmışlardır.[162]

Nizâmülmülk'ün medreseler için âlimleri değerlendirdiği bir zaman diliminde, Gazâlî İmam'ül Haremeyn'in (Cüveynî) öğrencisiydi. Gazâlî, hocasının vefatı üzerine Nizâmülmülk'ün de talebiyle[163] (Cemaziyülevvel 484) Bağdat Nizamiye Medresesine müderris olarak tayin edildi.[164] Gazâlî, fıkıh ilminin yanı sıra kelâm, felsefeye ve mantığa da farklı bir boyut kazandırmıştı. Gazâlî, burada üç yüz kadar öğrenci yetiştirmişti. Buradaki eğitim verme süreci yalnızca dört yıl sürmüş; yaşadığı psikolojik buhran, ahlaki sorgulama, dünyaya bağlanma endişesine sahip olup Allah'tan uzaklaştığını düşündüğü için müderrislik görevini, 488 yılında kardeşi Ahmed el-Gazâlî'ye bırakmıştı.[165] On bir yıl kadar uzaklaştığı görevine, zamanın sultanı[166] tarafından toplumdaki fitneye son vermesi adına davet edilmişti. Gazâlî, halkın ıslahı ve üzerine vazife bildiği bu davet ile Nizamiye'deki görevine 499'da yeniden başlamış oldu.[167]

---

[157] Eş-Şâmil fî uṣûli'd-dîn, Lümaʿu'l-Edille fî ḳavâʿidi Ehli's-sünne adlı eserlerin yazarıdır. Hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Abdülazim Mahmud ed-Dib, **"Cüveynî, İmâmü'l Harameyn", DİA**, İstanbul, Cilt:8, 1993, ss. 141-144. İbnü'l-Esir, Cilt: 9, s. 407.

[158] El-Kâmil, eş-Şâmil adlı eserlerin yazarıdır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. M. Kâmil Yaşaroğlu, **"İbnü's-Sabbağ", DİA**, İstanbul, Cilt: 21, 2000, ss. 192-193. İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 64.

[159] Isfahan'da Şafiilerin reisidir. Bağdat'ta Nizamiye Medresesi nazırıdır. (=rektör) Bkz. Ravendi, Cilt:1, s. 351.

[160] İbnü'l-Esir**,** Cilt:10, s. 64.

[161] Kesik, ss. 280-281.

[162] Kesik, s. 276.

[163] Çağrıcı, **"Gazzâlî", DİA**, s. 491.

[164] Gazâlî, **El-Münkız mine'd-Dalâl,** terc. Abdürrezzak Tek, Önsöz 2.

[165] Çağrıcı, "**Gazzali", DİA, s.** 492.

[166] Gazâlî'nin, devrin sultanı diyerek bahsettiği, Nizâmülmülk'ün en büyük oğlu Fahrü'l Mülk'tür. Bkz. Numani, **Gazâli**, s. 54.

[167] Gazâlî, **El-Münkız mine'd-Dalâl,** terc. Abdürrezzak Tek, s. 59.

Nizamiye Medreselerinde, Gazâlî gibi bazı mutasavvıf âlimler de mevcuttu. İmam Gazâlî, Nizamiye Medreseleri'ne tekrar döndüğü süre zarfında talebelerini sûfilik yönünde yetiştirmişti. Nizamiye Medreselerinde tasavvufi düşüncenin neşrini sağlayan özellikle iki âlim dikkat çekmektedir. Bunlardan biri İmam Gazâlî, diğeri ise Yusuf Hemedânî'dir (ö.535/1140).[168] Sülemî'nin yetiştirmiş olduğu Ebû'l Kasım Kuşeyrî (ö. 465/1072)[169] de zamanın önemli sûfilerindendir.[170] İmam Gazâlî'nin tasavvuf ve fıkıh alanında hocası olan Ebû Ali el-Fârmedî (ö.1084)[171] ise Kuşeyrî'nin öğrencilerinden olup Nizamiye Medreselerinde yetişmiş, o zamanın önde gelen âlimlerinden biridir.[172] Ebû'l Kâsım el-Askeri (ö.1080), Muhammed b. Halef et-Tikritî (ö.1132), Gazâlî'nin kardeşi Ahmed Gazâlî (ö.520/1126)[173] ve Gazâlî'nin kardeşi Ahmed Gazâlî etkisi ile yetişen Aynu'l Kudat Hemedânî (ö.525/1130), Abdülkadir Geylânî (ö.561/1166), Ahmet Yesevi (ö.562/1166)[174] ve Ebû-Necib es-Sühreverdi (ö.563/1168), es-Serrac (ö.480/1084)[175] gibi mutasavvıflar da bu dönemin sûfi âlimlerden bazılarıdır.[176]

Bu dönemde yaşayan diğer âlimlerden Şâfiî/Eş'arî mezhebine mensup olanları zikredecek olursak; Nizamiye Medreseleri müderrisleri, Ebû'l Kâsım Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed b. Ferevân el-Feverânî[177], Muhammed b. el-Beyzâvî[178] gibi âlimleri sayabiliriz. Ayrıca Sultan Sencer'in de yakın bir dostu olan Şehristânî (548/1153) de Nizamiye Medreselerinde dersler vermiş ve Eş'ariliğin savunuculuğunu yapmıştır.[179] Şehristânî, fıkıh ilmini İmam Gazâlî'nin de ders arkadaşı olan Hoca

---

[168] Rütbetü'l-ḥayât eserinin yazarı olan Horasanlı sufî alimlerdendir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Necdet Tosun, "**Yusuf El-Hemedânî", DİA**, İstanbul, Cilt:44, 201, ss. 12-13.

[169] Er-Risale, El-Lüma' fi'l-i'tiḳâd adlı eserlerin müellifidir. Mutasavvıf, Kelam ve Tefsir alimidir. Hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Süleyman Uludağ, **"Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin", DİA**, Ankara, Cilt:26, 2002, ss. 473-475.

[170] Kazıcı, **İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi,** 2. Baskı, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2001, s. 347.

[171] Cüveyni'den sonra İmam Gazâlî üzerinde en çok etkiye sahip olan hocalardan biridir. Bkz. Ocak, İslam Tarihi ve Medeniyeti Selçuklular, Cilt.10, s.649. Gazâlî'nin ilk şeyhidir. Bkz. El-Gazzali**, Dalaletten Hidayete,** terc. Ahmet Subhi, Şamil Yayınları, İstanbul, s. 18.

[172] Biçer**,** ss. 282, 283.

[173] Sevânihu'l-Uşşâk adlı eserin müellifi olmakla beraber Gazâlî'nin eseri olan İhya'nın özeti mahiyetinde Lübâbü'l-İhyâ'yı kaleme almıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Süleyman Uludağ, "**Ahmed El-Gazâlî", DİA,** İstanbul, Cilt: 2, 1989, s. 70.

[174] R. Turan, **İslam Medeniyeti**, Cilt:14, s. 661.

[175] El-Luma'nın sahibidir. El-Gazzali, **Dalaletten Hidayete,** s. 18.

[176] Ocak, Cilt.10, ss. 648, 649.

[177] Kitâbu'l İbâne'nin müellifidir. Bkz. İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 74.

[178] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 99.

[179] Ömer Faruk Harman, "**Şehristânî", DİA,** Cilt:38, İstanbul, 2010, ss. 467, 468.

Ahmed Havafi'den almış, kelâm ilmini ise Kuşeyrî ve Ebû'l Kasım el-Ensârî'den tahsil etmiştir.[180] Hanefî mezhebinden bazı âlimler ise; Dâmgânî (Kadı Ebû Abdullah Muhammed bin Ali (1007-1085), Ebû'l Kasım Cârullah ez-Zemahşerî (ö.1144), Abdüsselam Ebû Yûsuf Kazvînî (ö.1095), Ali b. Hasan Saydelî Nisabur (ö.1091), Hatıbi Ali b. Ubeyd (ö.1079), Mesud b. Abdülaziz er-Râzi (ö.1082)[181], Ebû'l Fadl ez-Zerencî (ö.512/1118), Fahru'l İslam Pezdevî (ö.482/ 1089), Ali b. Muhammed el-İsbicâbî (ö.535/1140), Ebû'l-Muîn en-Nesefî (508/1115), Muhammed b. İbrahim el-Hâsirî (500/1107), Ebû Yusr Muhammed Pezdevî (ö.493/1100).[182] Eş'arî mezhebinin imamı olup, fıkhi meselelerde Ebû Hanife'nin mezhebine tabi olan Kadı Ebû Ca'fer es-Semmânî de bu dönem âlimleri arasındaydı.[183] Bu dönemde dikkat çeken nokta şudur ki, i'tizâl fikrine sahip olmayan Hanefîler, itikatta ekseriyetle Mâturîdî'ye tabi olmuşlardır. Ancak "Mâturîdîlik" ismine Selçuklu'nun özellikle ilk dönemlerinde rastlanmamaktadır. Bu nedenle itikatta Mâturîdî olarak değil "Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat" olarak zikredildiği görülmektedir.[184] Hanefî âlimlerinden olan Muhammed Pezdevî (ö.493/1100) de yazmış olduğu eserde, Ebû Hanife mezhebine bağlı olanların Mâturîdî'nin görüşleri ile paralel fikirlere sahip olduğunu dile getirmiştir.[185] Buradan yola çıkarak, Hanefî'ye tabi âlimlerin genel manada itikatta Mâturîdî'ye bağlı olduklarını söyleyebiliriz. Fakat ismen yayılmasını bu dönem âlimleri gerçekleştirdiğinden, Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde daha çok Mâturîdîlik isminin yayılmaya başladığı görülür.

Bu asrın Hanbelî âlimlerinden bazıları ise; Abdullah el-Ensârî (ö.1088), el-Hırakî (ö.334/946), en-Neccâd (ö.348/960), Gulâmu'l-Hallâl (ö.363/974), İbn Batta (ö.387/997), Ebü'l Ferec Abdülvehhab b. Abdülaziz et-Temîmî (ö.425/1034)[186], Hâce Abdullah-ı Herevî (ö.481/1089)[187], Ebû'l Hattab el-Kelvezânî (ö.510/1116), Kurra

[180]Yusuf Ziya Yörükan, Milel ve Nihal Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 16.
[181] Biçer**,** s. 277.
[182] Ocak, Cilt.10, İstanbul, 2018, s. 633.
[183] İbnü'l-Esir, Cilt:9, s. 448.
[184] Azimî, **Azimî Tarihi**, terc. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 13.
[185] Pezdevi, s. 101.
[186] Makdisi, s. 227.
[187]Hanbeli mezhebine taassup derecesindeki bağlılığı nedeniyle Hanefi ve Şafii alimlerce bazı eleştirilere maruz kaldığı gibi dönemin veziri Nizâmülmülk tarafından yaşadığı bölgeden sürülmüştür. Bkz. Tahsin Yazıcı, "**Herevi, Hace Abdullah", DİA**, 1998, Cilt:17, İstanbul, s. 223.

Ebû Ali b. el-Bennâ (ö.471/1079), Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö.458/1066) bu dönemin tanınmış âlimlerindendir.[188]

Selçuklu topraklarında Mâlikî mezhebine bağlı medreselerin çok az bulunduğunu dile getirmiştik.[189] Mâlikî mezhebi âlimlerinden bazılarını ifade edecek olursak; Ebû Muhammed Abdulvehhab b. Ali b. Nasr el-Bağdadî (ö.422/1031), Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Ebi Musa el-Haşimî (ö.390/1000), Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. Muhammed et-Taberî (ö.392/1002-3), el-Bâkıllânî (ö.403/1013)[190], Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Bezzâr (ö.407/1017), Ebû Bekr el-Ebherî (ö.375/986) gibi âlimleri sayabiliriz.[191]

Mu'tezilî âlimlerinden olan Ebû Yusuf el-Kazvini (ö.1095), tefsir alanında tanınmaktayken, kelâmcı ve meşhur eserleri bulunan Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Basrî (ö.436/1044)[192] de bu dönemin önemli Mu'tezilî âlimlerindendir. Ayrıca Zemahşerî (ö.538/1144)[193] de devrin Mu'tezilî âlimleri arasında yer almaktadır.[194] Hanefî-Mu'tezilî olan Muhammed b. Abdullah en-Nasih (ö.1091) Rey ve Nişabur kadılığı yapmıştır.[195] Halep kadılığı yapan Muhammed b. Abdullah el-Buhari (ö. 1090) de Hanefî-Mu'tezilî ve Ali b. Hasan es-Sandâlî (ö.1091) de Tuğrul Bey ve Melikşah dönemlerinin önemli Mu'tezilî âlimlerinden bazılarıdır.[196]

İmâmiyye mezhebinin fakihlerinden olan Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö.460/1067) ve Muhammed b. el-Hüseyn b. Hamza el-Ca'ferî de bu dönemde yaşayan âlimlerdendir.[197] Bu devrin önemli ilim adamlarından Ömer Hayyâm (ö.526/1132), Meymun en-Necibü'l Vasıtî (ö.570/1175), Ebû'l Muzaffer İsfirazî (ö.515/1121) astronomi ve matematik alanında çalışmalar yapmışlardır.[198] Selçuklu Devleti, medreseleri ile meşhur olmuş bir devlet olması ve bunun getirisi olan mevcut âlimlerin

[188] İbnü'l-Esir, Cilt:10, ss. 61, 108
[189] Makdisi, s. 343.
[190] Bâkıllâni, Eş'arilik'in ileri gelen temsilcileri olması nedeniyle Şafii mezhebine mensup olarak değerlendirenler olmuşsa da usulde Eş'ari, fıkıhta ise Maliki mezhebine nispet edilir. Bkz. Şerafettin Gölcük, **"Bâkıllânî", DİA**, İstanbul, Cilt:4,1991, s. 531.
[191] Kaymak, s. 16; İbnü'l Cevzi, El-Muntazam, XV, 121-122; Sıbt İbnü'l Cevzi, Mir'atü'z-zaman, XVIII, 257.
[192] İbnü'l-Esir, Cilt:9, s. 401.
[193] Zemahşeri Mu'tezili olmasına karşın fıkıhta Hanefi mezhebine tabiiydi. "El-Keşşaf" adlı tefsirin müellifidir. Bkz. Mustafa Öztürk, M. Suat Mertoğlu, "**Zemahşerî", DİA,** İstanbul, Cilt:44, 2013, s. 236.
[194] Kesik, ss. 260, 261.
[195] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 174.
[196] Ocak, Cilt:10, s. 632; El-Kuşeyri, El-Cevahirü'l Muradiyye, II, s. 554.
[197] İbnü'l-Esir**,** Cilt:10, ss. 66,74,
[198] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 97.

günümüz tarihine ışık olacak minvalde ilim sahibi olmaları, o dönemin ilme ne kadar önem verdiğini ortaya koymaktadır. Bir diğer dikkat çeken husus, âlimlerin tek yönlü olmayıp pek çok alanda başarıya imza atmalarıdır. Bu da bize dönemin ilmî seviyesini sunmaktadır.

Dinî Hayat

Selçuklu Devleti, İslamiyet'i benimseyen ve cihana yayılması için faaliyetler gösteren devlet politikasına sahipti. Selçuklu Devleti her ne kadar Müslümanlık şuur ve yaşantısı içinde olsa da devlet bünyesinde farklı dinî gruplar ve İslamiyet'ten neşet etmiş ekoller mevcuttu.

Fikirlerdeki çeşitlilik tasavvufi düşüncelere de etki etmiş, beraberinde pek çok tarikatın ortaya çıkmasını sağlamıştı. Bu dönem içerisinde yaşanılan siyasi çalkantılar, Haçlı Seferleri ve Moğol istilaları gibi unsurlar, insanları farklı arayışlara itmiş görünmektedir. Kadiriye, Nakşibendiye, Yeseviye, Mevleviye, Sühreverdiye, Koneviye gibi tarikatlar bu dönemin meşhur tarikatlarından bazılarıdır. Bu tarikatların tam olarak bu dönemde ortaya çıktığını ifade edemesek de yayılımlarını ve kendi görüşlerine bağlamaya sevk edecek ortama sahip olduğunu dile getirebiliriz. Bu dönem için "Tarikatlar Asrı" ifadesinin kullanıldığını da ifade edebiliriz.[199]

Selçuklu Devleti, aynı İslam akidelerine sahip olmaları hasebi ile Abbâsîler ile yakın ilişkiler kurabilmiştir. Fâtımîler ise, gayri sünnî inançları nedeniyle Selçuklular ile sürekli mücadele içerisindeydiler. Ancak Selçuklu Devleti, Fâtımî Devleti içerisindeki tüm Şiî düşünceye sahip kişileri karşısına almış değildi. Mutedil görüşte olanlara müsamahakâr davranarak, farklı fikirlerin toplum bünyesine zarar vermemesi koşuluyla saygı gösteriyordu.

Selçuklu topraklarında üç ilahi din ve bununla beraber, İran şehirlerinde Mecûsi inancına sahip kişiler de yaşamaktaydı.[200] Selçuklu içinde yaşanılan taht mücadelelerinden istifade eden Şiî gruplarda bu dönemde büyük bir yayılım sergilemişlerdir.[201] Gayr-i müslimler ile Müslümanlar aynı şehirde, fakat farklı mahallelerde oturduğu gibi mezhebi kimliklere göre de Müslüman kitlenin farklı

[199] Hüseyin Algül, **İslam Tarihi**, Gonca Yayınları, İstanbul, Cilt:4, 1987, s. 446.
[200] Nizâmülmülk, ss. 175, 176.
[201] İsmaillilerin gösterdiği propagandalar ile sadece Isfahan'da bile 30.000 kişinin bu mezhebe dahil olduğu bilinir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Osman G. Özgüdenli, "**Selçuklular", DİA**, İstanbul, Cilt:36, 2009, s. 373.

mahallelerde oturdukları görülür.[202] Her ne kadar dinî inançlara müdahale edilmese de toplumsal ayrışma, konutların yerleşimlerine bakınca bir ötekileştirme olgusunu beraberinde getirdiği düşüncesine varabiliriz. Toplum içinde çoğunluğu Müslümanlar, gayrimüslim tebaada ise Hristiyanlar oluşturmaktaydı. Melikşah döneminde, Yahudi nüfusunun arttığı görülmektedir.[203] Horasan bölgesinde Yahudilerin çoğunlukta olduğunu İsfahan'da ise "Yahudi Isfahan" adı altında bir yerin olmasından hareketle onların burada sayıca çok olduğunu söyleyebiliriz.[204] Sayıca az olan Budist, Şaman ve Maniheist gibi diğer dinî gruplar da özgürce ibadetlerini yerine getirebiliyorlardı.[205] Lübnan ve Suriye dağlarında İsmâilîyye'den ayrılmış Dürzîlerin de bu dönemde tarih sahnesinde yer aldığını söyleyebiliriz.[206]

Selçuklunun hâkim olduğu topraklarda farklı dinlere mensup gruplar bulunsa da Sultan Tuğrul ve Alparslan dönemlerine baktığımızda Zerdüşt, Hristiyan, Yahudi veya Şiî cenahından hiç kimsenin Türklerden daha ileri bir mevkiyi talep edebileceği bir ortamın bulunmadığı görülmektedir. Hatta bir emir veya Türk, hizmetine Şiîlerden birini kabul edecek olsa o şahsın cezaya çarptırılacağı dahi belirtilmiştir.[207] Görülen o ki, Selçuklu Devleti, devlet bünyesinde özellikle Sünnî kesimi tercih ederken, sosyolojik yapıda herkesin dinî yaşantısına özgür bir ortam tahsis etmiştir. Mamafih, tesis edilen Nizamiye Medreselerinin kuruluşundaki asıl gayelerden biri bilindiği üzere devlet kademelerine alınacak kişilerin özel yetiştirilmiş olması ve kendi görüşlerinden bir kesimi yerleştirmeyi hedeflemeleriydi. Bu bağlamda, Selçuklu Devleti dinî yaşantıya müdahale etmemiş olsa da kendi siyasi kademelerinde farklı din ve aykırı mezhepleri tercih etmediğini söyleyebiliriz.

[202] Özgüdenli, "**Selçuklular", DİA,** Cilt:36, s. 373.
[203] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 111.
[204] Algül**,** Cilt:4, s. 447.
[205] Cağfer Karadaş, "**Selçukluların Din Politikası**", İstem Dergisi, Yıl 1, Sayı 2, Konya, 2003, s. 97.
[206] Ahmet Bağlıoğlu, **İnanç Esasları Açısından Dürzîlik**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, ss. 145, 147.
[207] Nizâmülmülk, s. 176.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULARDA MEZHEPLER

Selçuklu Devleti, hüküm sürdüğü dönemde İslam dünyası mezhepsel bir buhran içerisindeydi. Pek çok mezhebin aynı topraklarda yaşadığı bir coğrafyaya hakimiyet kurması gerekiyordu. Horasan'da kurulup bu bölgelere egemen olmuş olsa da alanı sadece Horasan ile sınırlı olmayan Selçuklu Devleti içerisinde itikadi-fıkhi mezhepsel oluşumlar mevcuttu; bu dönemde Hanefî, Şâfiî, Hanbelî, Mâlikî, Zâhirî (Davûdî), Mu'tezile, Kerrâmîyye, Eş'arîyye, İmâmiyye Şîa'sı, Gâliye Şîa'sı, Bâtıniyye-İsmâilîyye, Karâmita, Hâricî, Hadis Ashabı gibi mezhepler bulunmaktaydı.[208]

Selçuklu Devleti'nin İslamiyet'e girmesine vesile olan Selçuk Bey'in[209] Sünnîliği benimsemesinde en büyük etken Sâmânîlerin Maveraünnehir bölgesinde bulunmaları ve Sâmânîlerin Sünnî-Hanefî mezhebine mensup olmalarıdır diyebiliriz.[210] Selçuklu hükümdarlarının tamamı için geçerli olmasa da çoğunun Sünnîliğin Hanefîlik mezhebini benimsediğini görmekteyiz.[211]

Selçuklu Devleti kozmopolit bir yapıya sahip olsa da bazı mezhebi grupların çoğunluğu teşkil ettiği görülmektedir. Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu toplum yapısının sahip olduğu fıkhi mezheplere baktığımızda, özellikle kuruluş döneminde iki fıkhi mezhep ön plandadır. Bunlar bilhassa Horasan ve Maveraünnehir'de Hanefîlik ve diğer bölgelerde çoğunlukla Şâfiîliktir.[212] Hanefîlik ve Şâfiîlik, en doğru mezhepler olarak kabul görmekteyken diğerlerinin batıl düşünceler içerdiği düşüncesine sahip olunmaktadır.[213] Hanefî mezhebi; Abbâsî devleti ile beraber Irak, Maveraünnehir, Belh, Rey, Buhara, Semerkant, Nişabur gibi bölgelerde yayılırken[214], Şâfiî mezhebi

---

[208] Nizâmülmülk**,** ss. 78, 111, 204, 225.
[209] Kesik, s. 338; Hüseyni, Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye, (terc. N. Lügal), Ankara, 1943, s. 2; Makrizi, es-Süluk, Kahire, 1956, I, 30.
[210] Aydın Usta, "**Sâmânîler", DİA**, 2009, Cilt:36, İstanbul, s. 66.
[211] Ocak, Cilt:10, s. 632; Köprülü, Türkiye Tarihi, İstanbul, 1923, s. 187.
[212] Sıbt İbnü'l Cevzi'de Horasan ve Türk şehirlerinde Hanefi ve Şafii mezhebinden başka bir mezhebe rastlanmadığını dile getirerek bu görüşü desteklemiştir. Bkz. İbnü'l Cevzi, **El-Muntazam**, Cilt. XXVI, s. 58.
[213] Nizâmülmülk, s. 111.
[214] Özgüdenli, **"Selçuklular",** DİA, Cilt:36, s. 375.

ise; Mekke, Medine ve Mısır, Hicaz etrafında yayılma imkânı bulmuştur.[215] Mamafih, Hanbelî mezhebinin de azımsanamayacak bir müntesibinin olduğunu belirtmek gerekir. Hanbelî mezhebinin Bağdat'ta doğmuş[216] olması ve Herat şehrinin Hanbelîlik için merkezi bir konumda olması bu mezhebin bu bölgelerde daha çok taraftar bulmasına sebep olmuştur. Ancak Hanbelî mezhebi, arkasında siyasi destek bulamadığı için yayılımını sürdürmekte zorluk çekmiştir.

Hanefîlik, Şâfiîlikten daha geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bunun en büyük sebeplerinden birisinin, Selçuk Bey'in, Müslüman olduğunda Hanefîlik mezhebine yönelmesi ve bölgeye gönderdiği kadı, vaiz, muallim gibi önemli vasıflardaki kişileri seçerken Hanefîlerden tercih etmesiydi. Tuğrul Bey döneminde, Hanefîlik kadar olmasa da Şâfiî mezhebi de Horasan ve Irak'ta yayılmaya başlamıştı. Ebû'l-Kasım el-Enmati (ö. 288/901) ve talebesi İbn Süreyc (ö. 306/918) tarafından yürütülen faaliyetler neticesinde de Şâfiîlik, Bağdat'ta da ivme kazanmıştı.[217] Şâfiî mezhebi o dönemde daha çok Mısır'da yayılmıştı; ancak bu bölge Selçuklu hakimiyeti altında değildi.

İtikadi mezheplere baktığımızda, Eş'arî ve Mâtürîdîliğin teşekkül süreci bazı merhalelerden geçtikten sonra belli bir kitleye ulaşma imkânı bulmuştur. Bu bağlamda, Mâtürîdîliğin, Selçuklu döneminde bu isimle anılmadığı, daha çok Hanefîlerle birlikte zikredildiği görülmektedir.[218] Mâtürîdîlik henüz sistematik bir ekol haline gelmemişti. Mâtürîdîlik ekolünün görüşlerini ilk zikredenin, Semerkant kadısı Pezdevî olduğunu söyleyebiliriz.[219] Pezdevî hicri üçüncü asrın sonlarına doğru, İmam Mâtürîdî'nin dünyaya geldiği Semerkant şehrinde ün kazanacaktır.[220] İmam Mâtürîdî'nin Ebû Hanife'nin görüşlerini şerh etmesi[221] ve onun yolunu takip etmesiyle, Hanefî mezhebine bağlı olanlar Mâtürîdî'ye de bağlılık göstermişlerdir. Bu

[215] Ocak, Cilt:10, s. 629.
[216] Ferhat Koca, **"Hanbeli Mezhebi", DİA**, İstanbul, Cilt:15, 1997, s. 528.
[217] Makdisi, ss. 186,187.
[218] Ak, **Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik**, s. 110.
[219] Muhammed Aruçi, "**Pezdevi", DİA**, İstanbul, Cilt:34, 2007, s. 266.
[220] Suphi es-Salih, **İslam Mezhepleri ve Müesseseleri,** terc. İbrahim Sarmış, Bir Yayınları, İstanbul, 1983, s. 136.
[221] Ocak, Cilt:10, s. 630; Ebu Zehra, Tarih, I, s. 175.

bağlamda, Mâtürîdîlik görüşleri Maveraünnehir, Hindistan, Türkistan, Irak ve İran bölgelerinde[222] Hanefîlik mezhebine paralel şekilde gelişmiştir.

Mâtürîdîliğin sistemleştirilmesi ise Ebü'l Muîn en-Nesefî'dir. (ö. 710/1310)[223] Bu döneme baktığımızda, Hanefîlerle beraber anılan itikadi fırka Mu'tezile mezhebiydi. Mu'tezile mezhebi, Tuğrul Bey döneminde büyük bir kesime hitap etmiş ve özellikle Harezm bölgesinde oldukça yayılım göstermiştir.[224] Hatta Fahreddin Râzî, Harezm'in merkezi olan Ürenç'e (Curcaniye) gittiğinde, Mutezile'ye mensup kişilerin çokluğunu görünce hayretini saklayamamış ve bunu dile getirmiştir. Bazı kaynaklarda ise Ürenç halkının tamamının Mu'tezile mensubu olduğu belirtilmektedir.[225]

Selçukluların yaşadığı toprakların bulunduğu konum ve İslamiyet'i öğrendikleri kişilerin Hanefî olmasından ötürü, halkın çoğunluğu Hanefî mezhebine mensuptu. Ancak, itikadi olarak Mâtürîdî olmakla beraber, Mu'tezilî düşüncenin de yaygın olduğu görülmektedir. Bunun en önemli sebebi, iki mezhebin de akılcı yaklaşımları ve konuları izah biçimleriydi. Hanefî mensubu kişiler genel anlamda Mâtürîdîliği benimsediği görülse de bu akılcı yaklaşım sebebi ile Hanefî iken Mu'tezileyi benimseyen kişilerin de varlığı söz konusudur. Nitekim Tuğrul Bey'in veziri olan Kündürî'nin ameli mezhebi Hanefî iken, itikatta Mu'tezilî mezhebine mensuptu.[226] Bu durum, toplum içinde hâlâ Mu'tezilî görüşün varlığını devam ettiğini göstermektedir. Bununla birlikte, Şiî taraftarı Büveyhîler, iktidarları boyunca Mu'tezile'ye destek vererek, onların görüşlerinin Sünnî düşünceye karşı yayılmasını sağlıyorlardı.[227] Öyle ki Mu'tezilî düşünce halk arasında taassup derecesine varacak kadar benimsenmişti. Alparslan ve veziri Nizâmülmülk'ün gayretleri ile bu mezhep zorbalığına son verildi. Nizâmülmülk'ün gayretleri ile Şâfiî/Eş'arî mezhebine uygulanan baskılar kalkmış, Eş'arî mezhebinin toplum içinde benimsenmesi, Mu'tezile'nin X. ve XI. yüzyıllarda zayıflamasının ardından oluşmuştu. Mâlikî

[222] Ocak, s. 629; Ömer Ferruh, Tarihü'l Fikri'l-Arabi ilâ eyyami İbni Haldun, Beyrut,1983, s. 337; Dayf, Tarihü'l-edebi'l Arabi, V, s. 41
[223] Mustafa Öz, **Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü**, Ensar Yayınları, 2012, İstanbul, s. 319.
[224] Kesik, s. 256.
[225] O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 323.
[226] Kesik, ss. 339, 340.
[227] İlyas Çelebi, **"Mu'tezile", DİA**, Ankara, Cilt:31, 2020, s. 392.

ve Şâfiîler tarafından büyük ölçüde kabul gören Eş'arîlerin, devlet erkanının desteğiyle güç kazandığı ve geniş kitlelere hitap edebilecek bir potansiyele ulaştığı söylenebilir.

Eş'arî mezhebi, Nizâmülmülk'ün medreselerde verdiği destekle halk arasında benimsenme sürecini hızlandırmıştır. Eş'arîliğin sistematik bir hal alması ise Gazâlî ile gerçekleşmiştir. Ancak Gazâlî her ne kadar ekseriyetle Eş'arîliği benimsemişse de Mâtürîdîliğin görüşlerine de taraftar olduğu noktalar vardır.[228] Bu konu, çalışmamızın ilerleyen safhalarında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Fıkhi mezhepler arasında en az mevcut olan ise Kuzey Afrika, Mısır, Mağrip, Endülüs bölgelerinde[229] daha çok yayılan Mâlikî mezhebiydi.[230] Mâlikî mezhebine, Selçuklu içinde Bağdat, Irak ve Suriye'de az da olsa mensup olan kişiler mevcuttu.[231]

Bağdat ve çevresinde ise Hanbelî mezhebi mensupları belli bir nüfusa sahiplerdi.[232] Hanbelî mezhebinin Bağdat'ta ortaya çıkmış olması, bu bölgede Hanbelî mezhebine mensup olanların çoğunlukta olduğunu göstermektedir. Ancak Hanbelî mezhebi, bazı düşünceleri ve siyasi destek görmemeleri hasebiyle toplum içinde fazla bir yayılım gösterme imkânı bulamamıştır.

Zâhirî mezhebi, kurucusu olan Davûd ez-Zâhirî'nin (ö. 270/884) yaşadığı dönemlerde Bağdat ve civarında yayılım göstermişse de onun vefatından sonra Maveraünnehir ve Kuzey Afrika gibi bölgelerde sınırlı sayıda olsa da varlığını devam ettirmiştir. Muhammed b. Hârizmî (ö.387/997) ve Şîrâzî (ö.476/1083) kendi dönemlerinde Sünnî fıkıh mezheplerini zikrederken Zâhirîliği de bu gruplara dahil ederek toplam beş Sünnî mezhep olduğunu belirtmişlerdir. Ancak Bağdat'ta ortaya çıkmasına rağmen, Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin baskın oluşu nedeniyle Zâhirî mezhebi, XI. yüzyılın sonuna doğru neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır.[233] IX. yüzyılda Zahirilik dördüncü büyük mezhep olma değerine sahipken, XI. yüzyılda Hanbelî âlimlerinden Ebû Yâ'lâ el-Ferra'nın Hanbelîliği yaygınlaştırmasıyla Zahirilik

[228] Ebu Zehra, s. 180.
[229] Murabıtlar'da Maliki mezhebine mensup olmaları ile bilinir, İmam Gazâlî'nin görüşlerinin Maliki mezhebine aykırı olduğunu düşündükleri için Gazâlî'nin kitaplarını yasaklamışlardı. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Algül, **İslam Tarihi**, Cilt:.3, s. 500.
[230] Eyyüp Said Kaya, **"Mâlikî", DİA**, Ankara, Cilt:27, 2003, s. 519.
[231] Özgüdenli, "**Selçuklular"**, DİA, Cilt:36, İstanbul, 2009, s. 375.
[232] Ocak, Cilt:10, s. 620.
[233] H. Yunus Apaydın, **"Zâhiriyye", DİA**, İstanbul, Cilt:44, 2013, ss. 93-100.

mezhebi yerini Hanbelî mezhebine bırakmıştır.[234] Zahiri âlimlerden olan Ebû Sa'id Bişr b. el-Hüseyin eş-Şîrâzî (ö.381/991-92) ve Ebü'l Hasan Abdülaziz b. Ahmed el-Huvzî'yi (ö.393/1001) sayabiliriz.[235] Bu mezheplerin yanı sıra, bu dönem içinde hala temsilcisi olan bir başka Sünnî mezhep olarak Süfyânî mezhebini[236] de dahil edebiliriz.[237]

Selçuklu Devleti içinde Sünnî mezheplerle birlikte Şiîler de bulunmaktaydı. Hilafetin merkezi olan Bağdat'ta, Şiîlerin sayısının Sünnîlerle neredeyse eşdeğer olduğu söylenebilir.[238] Suriye, Kûfe, Halep, Mazandaran, Kaşan, Kum, Taberîstan, Dehistan, Bağdat, Gürgan gibi bölgelerde Şiîlerin yaşadığı görülmektedir.[239] Şiîler, Mu'tezilî düşünceden etkilenmişlerdir. Bu dönemde yaşamış olan Şiî âlimlerden Şeyh Tûsî (460/1067)[240], Şerif er-Râzî (406/1016), Şeyh Müfid (413/1023), Şerif el-Murtaza (436/1044), kendi düşüncelerini aktaran Şiî ilim adamlarından bazılarıdır. [241] Şiîliğin İmâmiyye kolu, ekseriyetle Irak ve İran'da, az da olsa Horasan, Nişabur ve Rey şehirlerinde belli bir nüfusa ulaşmışlardır.[242]

İslamiyet'e zarar vermeyen her türlü düşünceye Selçuklu Devleti, saygı çerçevesi ile yaklaşım göstermiştir. Ancak Bâtınî grupların hem topluma hem de dine verdiği büyük tahribatlar nedeniyle siyasi mücadeleler verilmiş, bu tarz fırkaların yayılmasına engel olunmaya çalışılmıştır. Özellikle İsmâiliyye'nin kollarından biri olup Horasan'da Ta'lîmiyye ve Mülhide diye isimlendirilen, Irak'ta Karâmita ve Mezdekiye diye pek çok farklı isimle anılan Bâtınîler[243], bu dönemde kendi düşüncelerini yaymak adına pek çok faaliyet yürütmüşlerdi. Bâtınî fikirlerini, Hasan Sabbah önderliğinde toplumu fesada sürükleyecek şekilde empoze ediyorlardı. İmam

---

[234] Ebu Zehra, s. 529.
[235] H. Apaydın, **"Zâhiriyye",** DİA, Cilt:44, s. 97.
[236] Süfyân es-Sevrî'ye (ö. 161/778) bağlı olanların mezhebi olup Sevrî mezhebi olarak da zikredilmektedir. 11. yüzyılına kadar Bağdat'ta varlığını sürdürmüş, 13. yüzyılı sonlarına kadar ise Isfahan, Horasan, Kazvin gibi bölgelerde etkin olmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Recep Özdirek, **"Süfyân es-Sevrî", DİA**, İstanbul, Cilt:38, 2010, ss. 23-28.
[237] Ocak, Cilt:10, s. 640; ez-Zehebi, El-İber, II, s. 382.
[238] Karadaş, **Selçuklular'ın Din Politikası**, s. 98; M. Şerafettin Yalıkaya, "Selçuklular Devrinde Mezahib", Türkiye Mecmuası, I, İstanbul, 1925, s. 116-117.
[239] O. Turan, s. 313.
[240] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 66.
[241] Mazlum Uyar, "**Gaybet Sonrası Şiî Kelâmın Teşekkülü ve Mu'tezile",** İslâmiyat Dergisi, Cilt. 2, Sayı. 3, Ankara, 1999, s. 153-170.
[242] Yavuz, **Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile**, s. 90; Yakut El-Hamevi, Mu'cemu'l-Buldan, IV, 397.
[243] Şehristânî, s. 256.

Gazâlî ile aynı çağda yaşamış olan Hasan Sabah'ın görüşlerini çürütmek adına, Gazâlî tarafından da ilmî mücadeleler sergilenmiştir. Nitekim dönemin halifesi, Gazâlî'den Şiîliğin bir kolu olan Ta'lîmilere karşı eser yazmasını dahi istemiştir.[244] Gazâlî'nin, "Fedâihu'l Bâtınîyye" adlı eserini bu talep üzerine yazdığı, "el-Kıstâsü'l-Müstakîm"i ise mantık ilmini kullanarak Şiîlerin ileri sürdüğü düşüncelere karşılık vermek amacıyla kaleme aldığı anlaşılmaktadır.[245] Gazâlî dışında da dönem içerisinde bu aşırı gulât düşüncelere karşı eserler yazılmıştır.

1.1. Mezhepler Arası İlişkiler

Selçuklu Devleti döneminde, İslam mezhepleri arasında Sünnîlik ve Şiîliğin alt kolları yaygınlık gösteriyordu. Genel anlamda Sünnî-Şiî çatışmaları gündemde olsa da Sünnî mezhepler de kendi aralarında fikir ayrılıklarına düşmüşler ve bu durum istenmeyen sonuçlara neden olmuştu.[246] Özellikle taassup sahibi kişilerin itikadi meselelerdeki tutumları, Mu'tezilî-Eş'arî, Hanbelî-Eş'arî, Mu'tezilî-Hanbelî, Şâfiî-Hanefî mezhepleri arasında fikir çatışmaları ve mezhep mücadelelerine yol açmıştır. Bu süreci gerek dinî gerek siyasi sebepler tetiklemiş ve kendi fikirlerini halka dayatmak isteyenlerin uygulamaları ile pek çok kişinin ölümüne sahne olacak mezhep kavgaları yaşanmıştır.

Mezheplerin birbirileriyle olan münasebetleri, ilk hükümdar Tuğrul Bey döneminde başlamış gibi görünse de Selçukludan öncesine dayanan bir geçmişe sahip oldukları bilinmektedir. El-Makdisî bu konu ile alakalı olarak X. yüzyılın sonlarına doğru Herat, Merv, Sicistan, Serahs gibi bölgelerde çok ciddi çatışmaların olduğunu belirtir.[247] Abbâsî Halifesi Kadir Billah'ın kâdılkudât makamına Hanefî mezhebine mensup olanları genel manada atama yapmasına rağmen, istisnai olarak Şâfiî Ebû'l Abbas Ahmed b. Muhammed el-Bârizî'yi tayin etmesi büyük tepkilere neden olmuştur.[248] Bu atama, tepkiler sonucunda geri çekilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki bu

[244] Haydar Bammat, **İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri**, terc. Bahadır Dülger, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1963, s. 194.
[245] İmam Gazâlî, **El-Kıstasü'l Müstakım,** terc. İbrahim Çapak, Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2016, s. 15.
[246] Ahmed bin Mahmud, s. 235.
[247] Kara, s. 255.
[248] Ali Bardakoğlu, **"Hanefi Mezhebi", DİA**, İstanbul, Cilt:16, 1997, s. 5; Ali b. Muhassin et-Tenuhi, V, 55; Makrizi, II, 333-334; Ahmed Teymur Paşa, s. 9-10.

dönemde Şâfiî ve Hanefî mezhepleri Sünnî düşünceye sahip olmalarına rağmen aralarında yine de bir rekabet gözlemlenmektedir.

Selçuklu Devletinin mezheplerle olan ilişkisini iki döneme ayırmakta fayda var. Bunlar Tuğrul Bey dönemi ve Tuğrul Bey sonrası dönemdir. Tuğrul Bey'in veziri Kündürî'nin etkisiyle Eş'arî ve Şâfiîlere baskı uygulandığı dönem, Tuğrul Bey'den sonraki hükümdarların vezirlik görevine Nizâmülmülk'ün gelmesiyle durum tersine dönmüş ve bu defa Eş'arîler yüceltilmiştir.[249] Bu tutumun sergilenmesi, vezirlerin farklı itikadi mezheplere sahip olması ile alakadardır. Beraberinde pek çok mezhep kavgasının olduğu bir ortam oluşmuş, sadece kavli bir baskı ile kalınmamış, fiili bir zorbalık göstererek âlimlerin dahi yaşadıkları şehirleri terk etmesine sebebiyet vermişlerdir.[250] Ancak Selçuklu hükümdarları kasten bu ortamın oluşmasını istememiştir. Bu durum, geçmişten gelen polemikler ve pek çok mezhebin bir arada bulunması nedeniyle meydana gelmiştir.

Şâfiîlik, Eş'arîlik ile bütünleşmiş bir durumdaydı. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hanefî mezhebinin akla önem verişiyle "Ehl-i Rey" olarak ortaya çıkışı Mu'tezilî düşünceye yönelimi beraberinde getirdi. Nitekim Eş'arî'nin Mu'tezile fırkasından ayrılması, bu iki cenah arasında kadim bir çekişmeyi bünyesinde barındırıyordu.[251] Hâl böyle olunca, Hanefîler ile Şâfiîler arasındaki mücadelelerde bu arka planda yatan itikadi inanışların etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Bağdat bölgesinde nüfusça çoğunluğu teşkil eden ve kendilerini "Selefiyye" olarak isimlendiren Hanbelîler ile Şâfiîler arasında ciddi mücadeleler yaşanmıştır.[252] Bu münakaşaların sebeplere dikkat çekecek olursak, aralarındaki kelâmi tartışmalar, Hanbelilerin itikadi düşüncelerindeki tecsime kapı araladığını düşünen Eş'arîler'in gösterdiği eleştirel tavırlar, Abbâsîler döneminde yaşadıkları Mihne Olayı[253] gibi alt kodlarında yatan psikolojik yaşanmışlıklar ve Hanbelilerin "En güzel mezhep bizim

[249] Ocak, Cilt:10, ss. 640-642.
[250] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 180.
[251] Ebu Zehra, ss. 170.171.
[252] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 102.
[253] Mihne olayı: Abbasi halifeleri döneminde halku'l-Kur'an meselesinden dolayı bazı alimlere baskı ve eziyet edilmesi olayıdır. Bu alimler arasında Ahmed b. Hanbel'de bulunmuştur. Mihne uygulaması Halife Vâsiḳ-Billâh'ın ölümünden sonra gevşemekle birlikte Mütevekkil döneminde birkaç yıl devam etmesinin ardından 234'te (849) Halku'l-Kur'ân tartışmalarının yasaklanmasıyla sona ermiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ebu Zehra, ss. 483, 484.

mezhebimizdir."[254] gibi ifadelere yer vererek Eş'arîler ile münakaşaları tetiklemeleri gibi unsurların etkili olduğunu söyleyebiliriz. Elbette tüm mezhep mücadelelerinin yaşanmasındaki en önemli unsur, her iki tarafın katı bir taassup düşüncesine sahip olup karşı fikirlere saygı göstermemiş olması diyebiliriz.

Bu dönem içinde, akla nass kadar değer veren Mu'tezile ile nasları yorumlamayı küfre düşmekle eşdeğer gören Hanbelîler arasında da pek tabii bir mücadele yaşandığına da şahit olunmuştur.[255]

Bir diğer mezhep mücadelesi olarak Eş'arîler ile Kerrâmîlerin anlaşmazlığı söylenebilir. Nişabur'da ortaya çıkan bu mezhep kavgasında Hanefîler ile Şâfiîlerin ittifak halinde oldukları görülmektedir.[256] Eş'arîler ile aynı görüşe sahip olan Mâtürîdî âlimleri de Kerrâmîyye'yi aynı kefeye koyarak Allah'ı cisimleştirdiklerini için tenkit etmiş ve bu mezhebe karşı tepkilerini ortaya koymuşlardır.[257]

Selçukluların, Şiî oluşumlara mahal vermek istemediği bilinen bir gerçektir. Özellikle Sünnî-Şiî mücadelelerinin en bariz hissedildiği şehir olan Rey'de, nüfusun yarısını Şiîlerin, kalan yarısını da özellikle Hanefî ve Şâfiî grubun oluşturması, şehirde çatışmalara neden oluyordu.[258] Nitekim normalde kendi aralarında ayrılığa düştüğü zamanlar olan Hanefî ve Şâfiîler, Şiîler karşısında birleşerek mücadele etmişlerdir.

Pezdevî'nin (ö.493/1100)[259] görüşünü esas alarak belirteceğimiz gayrisünnî mezhepler, Şiîler, Mu'tezile, Cebriyye, Cehmiyye, Mürcie, Mücessime, Kaderiyye, Kerrâmîyye, Hâricîler gibi gruplardır. Bu mezhepler, Ehl-i Bid'at olarak kabul edilmiştir.[260] Sünnî olarak kendini tanımlayan Eş'arî ve Mâtürîdî gibi mezhepler, bu görüşleri tepkiyle karşıladığı gibi, Selçuklu hükümdarları tarafından da genel anlamda hoş görülmemişlerdir.

İmam Gazâlî ise yaşanan bu mezhep mücadelelerine sebep olan kitleyi "Ehl-i Cedel" olarak nitelendirmiştir. Bu grubun, fitne arzuları, taassup, taklid ve inatçı duygularla hareket ettiğini belirtmiş; Ehl-i Cedel'i hakka davet ederken taassup ile değil talattuf ile nezaket içerisinde en güzel şekilde cedel edeceğini dile getirmiştir.[261]

---

[254] Mehmet Şerefeddin, Selçukiler Devrinde Mezahib, Marife, Yıl. 2, Sayı. 2, 2002, s. 271.
[255] Ocak, Cilt:10, s. 645.
[256] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 211.
[257] Kara, ss. 46, 47.
[258] Özgüdenli, **"Rey", DİA,** Cilt:35, s. 41; Yakut El-Hamevi, Mu'cemu'l-Buldân, III, 117.
[259] Mâtürîdî kelamcısı ve Hanefi fakihi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Aruçi, **"Pezdevi", DİA,** Cilt:34, s. 266.
[260] Pezdevi, s. 348.
[261] İmam Gazâlî, **El-Kıstâsü'l-Müstakîm**, ss. 152-156.

Şayet bu güzel üslup ile olan daveti reddederlerse, onları muhatap olarak almayacağını, oluşabilecek şerli tutumları engellemek için sultana yönlendireceğini belirtir. Bununla beraber, cedelin kapısını aralamanın büyük zararlara sebebiyet verdiğini de ifade etmiştir.

İmam Gazâlî'nin mezheplerin ihtilafı ile ilgili bir diğer görüşü ise mezhepten mezhebe (şeriatten şeriate-hukuktan hukuka) bir ihtilaf olamayacağını; ancak ihtilafın, dinîn temel unsurları olan usül ve alt dalları olan füru konularında ihtilafın olduğunu belirtir. Usül olan kısmında Kur'ân'da belirtilenler dışındakilere inanılmaması gerektiği gibi, ancak içtihat yapmayı gerektiren bir durum gerçekleşirse Hz. Peygamber'in Muaz b. Cebel'e içtihat için müsaade verdiği[262] gibi içtihada izin verilmiştir.[263] İmam Gazâlî de bu görüşlere binaen mezhepler arasında ihtilafta kalındığında kalbine hangisi efdal gelirse o mezhep imamına tabi olunması gerektiğini, içtihatlarda ayrılığa düşüldüğü vakit inkâr ve itiraz ile münakaşaya girilmemesi gerektiğini belirtir.[264] İmam Gazâlî, mezhep mücadelelerinin yoğun olarak yaşandığı bu ortamda cedel atmosferinin nasıl düzeltebileceğini ortaya koyarak bu tür münakaşalardan kaçınmıştır. Ayrıca bu münakaşaları engelleyebilmek için pek çok ilmî faaliyet yürütmüştür.

İtikadi mezhepler arasında oluşan fikrî ayrılıklarla ilgili Gazâlî'nin bakış açısı çok manidardır. Gazâlî, halkın söz, fiil ve akidelerde benimsemiş olduğu ilimleri aslında kendi tecrübeleri ile değil, daha çok taklit ve görenek yolu ile hak diye benimsediklerini; hatta bunun içerisine âlimleri de dâhil ederek bu taklit yolunu tercih ettiklerini misalleme yaparak dile getirmiştir.[265] Bu nedenle, önceden öğrendikleri bilgilere taassup derecesinde bağlı olmakta ve kendi görüşleri dışında olanlara tepkilerini ortaya koymaktadırlar.

---

[262] Tabakât, 3:584; Müsned, 5:230; İbn-i Kesir, Sire, 4:199.

[263] Hz. Peygamber, Muaz b. Cebel'i Yemen'de kadılık yaparken nasıl hüküm vereceğine dair sorduğunda önce Allah'ın kitabı ile orada bulamazsa Hz. Peygamber'in sünneti ile şayet burada da istediğini bulamazsa kendi kanaatine göre hüküm vereceğini belirtmiştir. Hz. Peygamber, bu cevabı memnuniyet ile karşılamıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. M. Yaşar Kandemir, "**Muâz b. Cebel", DİA,** Ankara, Cilt:30, 2020, s. 336; Ebû Dâvûd, Akzıye, 11; Tirmizî, Ahkâm, 3.

[264] İmam Gazâlî, **El-Kıstâsü'l-Müstakim**, ss. 142-150.

[265] Taftazani, **İslam Akaidi**, terc. Süleyman Uludağ, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1991, s. 56; Gazâlî, **El-İktisad fi'l itikad**, s. 88.

1.1.1. Hanefîler ve Şâfiîler

Hanefî mezhebinin yayılmasında büyük etkiye sahip olan Selçuklu Devleti içerisinde azımsanmayacak miktarda da Şâfiî mezhebine mensup bir kitle bulunmaktaydı. Şafiilerin itikadi olarak Eş'arî'ye dahil olduğu bilinmektedir.[266] Ancak Hanefî mezhebine bağlı olanların hepsi için Mâtürîdî mezhebinden olduğunu dile getiremiyoruz.[267] Hanefî mezhebinden olup ekseriyetle itikadî olarak Mu'tezile'ye kendilerini dâhil edenlerin var olduğu da bilinen bir gerçektir.[268] Önceden de belirttiğimiz üzere Mâtürîdîliğin daha sonra gelişim göstermesi bunda etken bir unsurdur.

Hanefîler ve Şâfiîler arasındaki bloklaşma Selçuklulardan öncesine dayanmaktadır.[269] Ancak bu uzlaşmazlığın mezhep imamları arasında değil, bu mezhebe bağlı olanlar arasında yaşandığına dikkat çekmek gerekir. Nitekim İmam Şâfiî, Ebû Hanife'den sonra dünyaya teşrif etmiş ve Ebû Hanife için, "Ebû Hanife'den daha fakih bir âlim görmedim. Fakih olmak isteyen kimse, Ebû Hanife ve arkadaşlarının sözlerine ve kitaplarına müracaat etsin, onların sözlerini kabul edip ezberlesin. Zira bütün insanlar kıyas hususunda Ebû Hanife'nin âyalidir. (çocuklarıdır)."[270] sözleri ile iltifatta bulunmuştur. Esasen, Hanefî ve Şâfiîlerin arasındaki mücadelelerin temel nedeni, itikadi olarak bağlı oldukları mezheplerden kaynaklanmaktadır. Şâfiîler Eş'arîlere bağlıyken, Hanefîlerin Mu'tezile taraftarı olanlarla asıl bu münakaşalar yaşanmaktaydı. Özellikle Nişabur'da Hanefî, Şâfiî çatışmalarının şiddetli bir şekilde yaşandığına şahit olunmuştur.[271] Bu münakaşaların altında yatan neden ise Rey Hanefîlerinin Mu'tezile'ye olan meylidir. Nitekim Tuğrul Bey, Rey şehrini aldıktan sonra Hanefîlere yönelik külliyeler inşa etmesi bu bölgede ciddi Hanefî artışını beraberinde getirmiştir.[272] Yakut el-Hamevi de bölgede

[266] Pezdevi, s. 349.
[267] Kara, s. 228.
[268] O. Turan, s. 327.
[269] Bardakoğlu, **"Hanefî",** DİA, Cilt:16, s. 8; Madelung, Actas do IV Congresso, s. 138-139.
[270] İmam Âzam, **Fıkh-ı Ekber Aliyyül-Kârî Şerhi**, terc. Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2021, s. 19.
[271] Bu mücadele sonucunda, Hanefiler'den yetmiş kadar kişi ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ahmed bin Mahmud, s. 235.
[272] Sönmez Kutlu, **İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, 3. Baskı, 2011, Ankara, s. 330.

çoğunluğun Hanefilere ait olduğunu[273] belirtirken, devlet desteğini de arkalarına güç olarak almaları ile Hanefîler ile Şâfiîler karşı karşıya gelmişlerdir. Bu dönemde devlet kademesine gelecek pek çok kişinin Hanefîlerden seçilmesi ve Şâfiîlerin görevden alınmasının[274] da bu rekabeti tetiklediğine bir işarettir.

Tuğrul Bey döneminde, veziri Kündürî'nin etkisiyle başlayan lanetleme politikası, Eş'arî/Şâfiî kesimin toplum içindeki varlığını kötü etkilemesine sebebiyet vermişti. Kündürî, pek çok kaynakta da ifade edildiği üzere Mu'tezilîydi.[275] Ancak, Mu'tezilî-Hanefî mi yoksa Mu'tezilî-Şîî mı olduğu konusunda ayrılığa düşüldüğü görülmektedir.[276] Bizim kanaatimiz, eserlerde yazılanların çoğunluğuna, bunların akla uygunluğuna binaen ve Tuğrul Bey'in Hanefî taraftarı bir hükümdar olması sebebiyle, Şiî birini değil Hanefî olan birini yanına vezir olarak alacağına göre Hanefî olmasının daha baskın olduğu yönündedir.[277] Bu konu ile ilgili İbnu'l Cevzî (ö.597/1201) , Enuşirvan (ö.532/1138), Kündürî'nin Hanefî olduğunu dile getirmişlerdir.[278] Yine aynı şekilde ez-Zehebî de Kündürî'nin Mu'tezilî ve Hanefî olduğunu söylemiştir.[279]

Eş'arîlere uygulanan bu baskı ve sindirme politikasına karşı, Mu'tezilî taraftarı olmayan Hanefîler tepkilerini ortaya koymuşlardır. Dönemin kadılkudatlığını yapan Hanefî âlimlerinden Dâmeganî (ö. 478/1085) Eş'arîleri savunan bir fetva ortaya koyduğu gibi, dönemin bir diğer önemli âlimi Kuşeyrî (ö. 465/1072) "Şikâyetu Ehli's-Sünne"[280] adlı risalesinde Eş'arîlerin düşüncesini savunmuştur.[281] Bir diğer Şâfiî fakihi olan Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî[282] de Kündürî'ye bu baskı politikasının kaldırılmasına yönelik bir mektup[283] yazmıştır. Ancak bu sürecin düzeltilmesi için yapılan girişimlere cevap alınamadığı gibi, beraberinde uygulamaların genişletilip

---

[273] Kara, s. 256.
[274] Ebu Osman es-Sabuni hatiplik görevinden alınmış yerine Hanefi olan Ali b. Hasan es-Sandali getirilmiştir. Bkz. Köymen, BSİ, Cilt: III, s. 481.
[275] Kuşeyri, s. 14.
[276] Kazvini, Kündüri için Şii olduğunu belirtirken; Ebu'l Fida, İbn Hallikan, İbn-i Esir Şafiilere büyük tepki duyduğunu belirtmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 46.
[277] Öngül, s. 32.
[278] İbnu'l Cevzi, **El-Muntazam**, IX, s. 23.
[279] Ez-Zehebi, Siyeru A'lami'n-Nubela, XVIII, s. 113-114.
[280] Şikâyet'ül Ehl-i Sünne" hakkında Bkz. Uludağ, "**Kuşeyrî", DİA**, Cilt:.26, s. 474; İbn Asâkîr, Tebyînu Kezibi'l-Müfteri, s. 109-112.
[281] Ocak, Cilt:10, s. 641.
[282] Hadiste ve Şafii fıkhında önde gelen alimlerden biridir. "Es-Sünenü'l-Kebir" adlı eseri ve daha pek çok eseri bulunan bir alim. Bkz. İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 61.
[283] Halil İbrahim Doğan, **Beyhaki'nin Hayatı, Eserleri ve es-Sünenü'l-kebir'in Mukaddimesi El-Medhal ilâ 'ilmi's-sünen'i**, Dini Tetkikler Dergisi, Cilt:4, Sayı. 2, 2021, Aralık.

Şâfiî mezhebine mensup olanların vaaz, hutbe, ders anlatımı gibi pek çok ilmî faaliyetlerinin önüne ket vurulmuştur. Bu süreç, Alparslan'ın hükümdarlığa geçmesine kadar devam etmiş ve Şâfiî-Eş'arîler bu zamana kadar hep bir baskı altında yaşamışlardır. Alparslan'ın veziri olan Nizâmülmülk'ün de bu konuda etkisinin olduğunu belirtmek gerekir.[284] Nitekim Nizâmülmülk, Eş'arî-Şâfiî mezhebinin savunuculuğunu yapmış, bu mezhebin neşri için büyük çaba harcayarak tesis ettiği medreseler ile desteğini sağlamıştır.

Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin her ikisi de kendi görüşlerini savunmayı Allah'a karşı bir ibadet niteliğinde görmekteydi. Buldukları her ortamda bu tutumu sergileyerek, kendi görüşlerini delillerle savunma gayesi içindeydiler. Hatta bu konuda o kadar aşırıya gidildiği, taziye evlerinde dahi fıkhi münazaralara şahit olunduğu görülmektedir.[285] Tüm bu mücadelelerle beraber, Hanefî ve Şafiilerin bazı âlimlerinin birlik ve beraberliği de söz konusudur. Münakaşaların Selçuklunun her karış toprağında değil, belli başlı yerlerinde[286] daha çok vuku bulduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu mezhep kavgalarının sebepleri arasında İslam âlimlerinin fikrî münakaşaları yer alsa da bu durumu engellemeye çalışan âlimlerin de bulunduğu unutulmamalıdır. Nitekim Şâfiî âlimlerden olan Ebû İshak eş-Şîrâzî ile Hanefî âlimlerden Ebû Abdullah ed-Damegânî arasında fıkhi münazaralar olduysa da dostane bir üslup takındıkları anlaşılmaktadır. Yine Hanefî âlimlerden olan Ebü'l Hüseyin el-Kudûrî'nin, Şâfiî âlimlerden Ebû Hamid el-İsferayânî'den övgüyle bahsettiği bilinmektedir.[287]

Şâfiî mezhebine mensup olan İmam Gazâlî*, "el-Menhûl fi'l Usûl"* adlı eserini 1085 yıllarında yazmış ve bu eserinde Şâfiî mezhebinin üstünlüğünü dile getirmişti. Bununla beraber, Hanefî mezhebinin bazı görüşlerinin yanlışlarını ortaya koymuş ve Hanefîlik aleyhinde kelamlarda bulunmuştur.[288] Ancak Gazâlî'nin bu düşüncesinin zamanla değiştiği görülmektedir. Yazmış olduğu "*İhyâü 'ulûmi'd-dîn*" adlı eserinde Ebû Hanife'ye karşı yüceltici ifadelerde bulunması ve övgü dolu sözlerle İmam-ı Âzam'a olan saygısını dile getirmesi, onun bu eski düşüncesinin değiştiğinin bir

[284] Özaydın, "**Nizâmülmülk"**, DİA, Cilt.33, s. 195.
[285] Ebu Zehra, s. 465.
[286] Irak, Horasan, Nişabur, Isfahan, Rey şehirlerinde Hanefi-Şafii mücadelelerine daha çok rastlanılmış hatta Merv şehrinde aralarına sur çekecek kadar ileri gidildiğini Yakut El-Hamevi belirtmektedir. Bkz. Kara, ss. 254-256.
[287] Kara, 2018, ss. 260,261; es-Sübki, **Tabakatü'l Şafiyye El-Kübra**, IV, s. 63-64.
[288] Karlıağa, **"Gazzali**", DİA, Cilt.13, ss. 520-521.

göstergesidir.[289] Bu düşüncemizi destekleyen bir diğer mesele ise, dönemin sultanı Sencer ile Gazâlî arasında geçen konuşmadır. Hanefî mezhebine bağlı olan Sencer'in kulağına, Gazâlî'nin Ebû Hanife aleyhinde konuştuğu şikâyet edilince, Gazâlî ile bizzat görüşme yapmak ister.[290] Aralarında geçen konuşmada Gazâlî şu ifadeleri kullanır: "Ebû Hanife'yi kınadığımı ve ayıpladığımı söylüyorlarmış; buna asla tahammül edemem. Allah'a yemin ederim ki, Ebû Hanife'nin, Hz. Peygamber'in ümmeti arasında fıkhın derinliğine dalabilen yegâne dalgıç olduğu inancındayım. Her kim ki kalemimden ya da ağzımdan bu inanca muhalif bir rivayette bulunursa, yalancıdır." diyerek Ebû Hanife ile ilgili düşüncelerini açıkça dile getirmiştir. Sencer İmam Gazâlî'nin bu görüşleri üzerine son derece memnun olduğunu belirtmiştir.[291] İmam Gazâlî'nin, aralarında geçen bu konuşma üzerine "*Nasihatü'l Mülûk*"[292] adlı eseri kaleme almış olduğu düşünülmektedir.

Selçuklunun Tuğrul Bey dönemindeki katı Hanefî tutumunun Alparslan döneminden itibaren kısmen de olsa azaldığını dile getirebiliriz. Nitekim Alparslan, ne kadar Hanefî mezhebinden de olsa vezirinin Şâfiî mezhebinden oluşuna tepki göstermemiştir. Ancak şu var ki Nizâmülmülk'ün "*Siyasetname*" sinde de dile getirdiği üzere, Alparslan'ın kendi mezhebi olan Hanefîliğe aslında tutkunca bağlı olduğunun şu sözlerle dile getirmiştir: "*Eğer vezirim Şâfiî mezhebinden olmasaydı daha kuvvetli siyasetçi ve daha heybetli olurdu."*[293] Bu sözleri ile aslında Şâfiîliği çok da benimsemediğini anlayabiliriz. Fakat bunu fiilen göstermese de lisanen ifade ettiği görülmektedir. Selçuklu topraklarına inşa edilen medreselerin Şâfiî mezhebinden olması ve Alparslan'ın bu duruma karşı çıkmaması, bu görüşümüzü tasdikler nitelikte olduğunun bir göstergesi diyebiliriz.

Hanefîler ve Şâfiîler arasındaki bu çekişme İmam Gazâlî'nin yaşadığı dönemden çok daha sonra çözümlenmiş; aslında farklılıklarının, birbirlerini küfürle itham edilemeyecek kadar küçük hususlar olduğu anlaşılmıştır. Neredeyse XIV. yüzyıldan beri, Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasında bir münakaşa gözlenmediğini ve

[289] İmam Gazâlî**, İhyâ-i Ulûmi'd-Din**, terc. Ali Arslan, Yaylacık Yayınları, İstanbul, 197, Cilt.1, s. 184.
[290] İbrahim Agah Çubukçu, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt:9, Ankara, 1962, s. 127.
[291] Ak, **Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik,** s. 138.
[292] Casim Avcı, "**Nasihatü'l-Müluk", DİA**, İstanbul, Cilt:32, 2006, s. 411.
[293] Nizâmülmülk, ss. 111, 112.

artık birbirlerine saygı içerisinde bulunan kardeş mezhepler konumuna geldiklerini belirtebiliriz.

1.1.2. Mu'tezilîler ve Eş'arîler

Eş'arî ve Mu'tezile arasında başlayan mücadele, aslında Eş'arîliğin doğuşuyla birlikte ortaya çıkmıştı. Eş'arî, Mu'tezile'ye karşı fikirlerini "*El-İbâne*" adlı eserinde dile getirmiştir.[294] Eş'arî'den sonra da onun görüşleri savunan ve Mu'tezile'nin bazı görüşlerine karşı fikirler beyan eden âlimler, eleştirilerini dile getirmekten geri durmamışlardı. Bu fikrî mücadeleler, Selçuklu Devleti içinde yaşanan, Eş'arîlere yönelik baskının muharrik unsurlarından biri olmuştur.

Eş'arî kelâmcısı olan Ebû İshak İsferâyînî (418/1027), Mu'tezile'nin görüşlerine karşı "*Fi'r-Reddi ale'l-Mutezile ve Beyani Aczihim"* adlı eseri yazmıştır.[295] Yine aynı şekilde, Eş'arî'nin görüşlerini savunan el-Bakıllânî'nin (403/1013) Mu'tezilî âlimlerine karşı yaptığı kelâmi münazaralarda üstünlüğü sağladığı kabul edilmiştir.[296] Bir başka münazaraya ise, önceden Eş'arî iken daha sonra Mu'tezile mezhebine geçen Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî (ö.415/1027) ile Eş'arî âlimi el- İsferâyînî (ö.418/1027) arasında cereyan etmiştir.[297]

Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey ve vezirlik makamında bulunan Amid'ül-mülk (Kündürî) döneminde, İslam mezhepler tarihi için çok büyük vukuatların olduğu bir dönemi teşkil etmektedir. Hanefî mezhebi ile Mu'tezile mezhebinin beraberliği bu dönemin dikkat çekici unsuru olduğu görülmektedir. Hanefî mezhebi mensupları fıkıhta Rey Medresesi'ni benimsemeleri nedeniyle, Mâtürîdîler genel anlamda Hanefî mezhebindendi bunun yanı sıra Mu'tezile'nin de akla verdiği önem ile bu benzerlik örtüşünce bu beraberliğin ortaya çıktığı görülür.[298] Ancak bu Hanefî-Mu'tezilî mezheplerine duyulan sempati, taassup noktasına ulaşmış; Eş'arî-Şâfiîlere karşı bir mücadele sergilenmiş, bürokratik görevlerde Hanefî-Mu'tezilî kişileri tercih etmeleri ile neticelenmiştir. Kündürî önderliğinde ve Tuğrul Bey'in de

[294] Ebu Zehra, s. 170.
[295] Kara, s. 269.
[296] Gölcük, "**Bâkıllani"**, DİA, Cilt:4, s. 531.
[297] Kara, s. 269.
[298] Kesik, s. 339.

desteği ile ilk etapta Şiî düşüncelere karşı başlatılmış[299] daha sonra Eş'arî, Şâfiî ve sûfîleri de kapsayacak olan bu baskı ve sindirme politikasına dönüşmüştür.

Vezir Kündürî, 1055 yılında vezirlik makamına gelmesi ile birlikte ehl-i bidat kimselerin lanetlenmesi talebiyle Tuğrul Bey'den onay istedi. Bazı kaynaklar bu ehl-i bidat için Şiîler olduğunu belirtirken[300], bu süreç zamanla Kündürî'nin Şâfiî kesime karşı olan düşmanlığı sebebi ile Şâfiîleri de dahil etmiş; bunun yanı sıra Şâfiî mensubu kişilerin Eş'arî olması hasebiyle lanetleme kampanyası Eş'arîliği de kapsamıştır.[301] Esasen Kündürî'nin siyasi ihtirasları[302], vezirlik makamına geçme ihtimali olabilecek kişilerin[303] Eş'arî ve Şâfiî mezhep görüşünde olmaları sebebi ile bu politikayı uyguladığını söyleyebiliriz.[304]

1053 yıllarında (H.455) Nişabur'da minberlerde açıkça Eş'arîlere karşı lanet okutulmaya başlanmıştır. Ancak uygulanan bu baskı politikasının, Selçuklunun hâkim olduğu her yerde değil de Horasan ve Nişabur bölgesinde olması[305], bu yaptırımın bölgesel olduğunun bir göstergesidir. Eş'arî mensubu kişileri kâfirlikle itham etmelerine neden olmuştur.

Yürütülen bu baskı politikası nitekim zamanın âlimlerini de sıkıntıya sokmuş, göç etmelerine yol açmıştır.[306] Dönemin meşhur Eş'arî mezhebi âlimlerinden olan Ebû Bekr Beyhâkî[307], Ebû'l Kasım Kuşeyrî, İmam Gazâlî'nin hocası İmâmü'l Harameyn el-Cüveynî gibi pek çok önemli şahsiyet, yaşadıkları şehirden ayrılmak zorunda kalanlardan bazılarıdır.[308] Kuşeyrî, yaşanılan bu olayları yazmış olduğu, "*Şikâyetu Ehli's-Sünneti Bi hikayeti Ma Nâlehum Mine'l Mihneti*" adlı risalesinde dile getirmiş[309]; Eş'arî-Mu'tezile arasında yaşanılan hadiseleri ayrıntılı bir şekilde kaleme

---

[299] O dönem kaynaklarında Şia'dan maksat "Râfizî" isminin kullanıldığı görülmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 46.
[300] M. Şerefeddin, **Selçukiler Devrinde Mezahib**, s. 265.
[301] Ocak, Cilt.10, ss. 640-641.
[302] Şafii alimlerinden olan Ebu b. Muvaffak'ın kendi yerine geçme endişesi taşıyan Kündüri sultana karşı kötüleme yapması ve mensup olduğu mezhebi bid'at ehli olarak tasavvur etmesine neden olmuştur. Bkz. **Kuşeyri Risalesi**, s. 14.
[303] Ebu Sehl'i vezirlik makamına geçirmemek adına bu politikayı güttüğü görülür. Bkz. Ocak, Cilt. 10, s. 641.
[304] M. Şerefeddin, **Selçukiler Devrinde Mezahib**, s. 266.
[305] A. Yavuz, **Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile**, s. 146.
[306] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 46.
[307] M. Şerefeddin, s. 267.
[308] Mustafa Demirci, **Selçuklu Veziri Amid'ül Mülk Kündüri ve Selçuklu Dini Siyasetindeki Yeri**, SUTAD, Ağustos, 2019, s. 233.
[309] Kara, s. 269.

almıştı.[310] Bu nedenle bu risale "Mu'tezile Reddiyesi" gibi görülebilir. Kuşeyrî, yazmış olduğu risalesinde dört yüz kadar kadının Kündürî'nin zulmünden kaçtığını ve bu seneye "senetü'l kudat" ismini verdiğini belirtir. Tuğrul Bey döneminde yaşanılan bu baskı politikası yaklaşık on yıl sürmüştür.[311] Neticede Kündürî yaptığı uygulamalara son vermek adına bulunduğu konumdan alınmış, önce hapsettirilmiş ve daha sonra hükümdarın kararı ile öldürtülmüştür.[312]

Tuğrul Bey döneminde böyle bir hadisenin yaşanmasında dikkat çeken nokta, kaynaklarda Tuğrul Bey'in Mu'tezile olarak geçmemesine[313] rağmen bu duruma engel olmayışıdır. Bu konuya farklı bakış açıları getirilmiş; Tuğrul Bey'in vezirine güvenip ona itimat edişi veya bu olayların seyrinden çok da haberdar olmayışı, gelen tepkilere de veziri tarafından ket vuruluyor olması gibi ihtimaller düşünülebilir. Ancak şu var ki, Kuşeyrî'nin yazmış olduğu risale sebebi ile Tuğrul Bey, Kuşeyrî'yi huzuruna çağırtmış aralarında geçen konuşmada ise Kuşeyrî, Eş'arî'ye nisbet edilen kötü vasıflandırmaların doğru olmadığını ve Eş'arî'nin düşüncelerinin İslam öğretilerine uygun olduğunu dile getirmiştir.[314] Sultan da Eş'arî'nin böyle bir düşünceye sahip değil ise sorun olmadığını belirtmiştir. Görülen o ki Tuğrul Bey'in bu konuda daha çok vezirinin etkisi altında kalmış olduğunu düşünebiliriz.

1.1.3. Hanbelîler ve Eş'arîler

Devletin başına Alparslan'ın geçmesi ile beraber Eş'arîlere karşı sergilenen tutum tam tersine dönmüş, yeni bir süreç başlamıştır. Alparslan, kendisi Hanefî mezhebinden olmasına rağmen vezirlik makamına Şâfiî ve Eş'arî olan Nizâmülmülk'ü geçirmişti. Nizâmülmülk, ulemaya verdiği ehemmiyet hasebiyle şehri terk eden âlimleri geri getirmek için elinden gelen gayreti ortaya koymuştur.[315] Bir dönem öncesinde Eş'arîlerin yaşamış olduğu zulmün bir benzerini Hanbelîlerin yaşadığını

[310] Kuşeyri, s. 15.
[311] Abdurrahman Acar, **900. Vefat Yılında İmam Gazzali Milletler Arası Tartışmalı İlmi Toplantı,** M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, 1.Oturum, s. 96.
[312] Reşîdü'd-Din Fazlurrahman, **Cami'ü't-Teravih**, terc. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, 2010, İstanbul, s. 111.
[313] Ak, **Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, s. 134.
[314] Kara, s. 273.
[315] Ocak, Cilt.10, s. 642.

söylenebiliriz.[316] Bu dönem Hanbelî mezhebi mensuplarının sohbetlerinin engellendiği, hapis ve sürgün cezalarına çarptırıldığı görülmektedir.

Nizâmülmülk, açmış olduğu Nizamiye Medreselerinin başına Şâfiî-Eş'arî âlimlerini koymaya büyük özen göstermiştir. Nitekim bu dönem Eş'arî âlimlerinin egemenliğinin olduğunu gösteren bir resmi bizlere çizmekle beraber karşısına aldığı Hanbelî mezhebi ile mücadelelerini de tetiklemesine neden olmuştur. Bu döneme baktığımızda en çok ihtilaf yaşayan iki mezhebin Hanbelîlik ile Eş'arîlik olduğu dikkat çekmektedir.

Esasen Hanbelî ve Eş'arî mezhepleri, Alparslan'ın devletin başına geçmesinden üç sene sonra vefat eden Ebû Ya'lâ'ya (ö.458/1066)[317] kadar aynı itikadı paylaşmaktaydı. Fakat bu süreç, Ebû Ya'la'nın yazmış olduğu "*Kitabu's Sıfat"*[318] adlı eserle münakaşaya dönmeye sebebiyet vermiş ve Eş'arîler'den ayrılmalarına neden olmuştur.[319] Bu dönemde Heratlı Ebû İsmail Abdullah el-Herevi'nin[320], Hanbelî mezhebine karşı tutumu taassup noktasına varması ve bunun yanı sıra kendisinin Allah'ın sıfatları konusunda aşırıya gitmesi hasebiyle Mücessime ve Müşebbihe'ye mensup olmak ile itham edilmiştir.[321] Bunun neticesinde Sultan Alparslan'a şikâyet edilmiştir.[322]

Alparslan döneminde baş gösteren bu ihtilaflar, Melikşah döneminde de varlığını devam ettirmiştir. Melikşah'ın tahta cülusundan dört sene sonra, İmam Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr el-Kuşeyrî hacca giderken Bağdat'a uğramış ve burada vermiş olduğu vaazda Hanbelîleri, Mücessime mensubu olmaları ile nitelendirmiştir.[323] Hanbelîler de onun aleyhinde konuşmalar öne sürerek husumet ile olaylar neticelenmiştir.[324] Bu münakaşaların sona ermesini ve devlet başkanları

---

316 Koca, "**Hanbeli Mezhebi",** DİA, Cilt.15, s. 526.
317 Hanbeli fakihi. Asıl adı, Ebu Yâ'lâ Muhammed b. Hüseyn b. Muhammed b. Halef El-Ferra hakkında bilgi için Bkz. Cengiz Kallek, "**Ebû Ya'lâ El-Ferrâ", DİA**, İstanbul, Cilt.10, 1994, s. 253.
318 "Kitabu's Sıfat" adlı eser için İbn' Temimi El-Hanbeli: "Ebû Ya'lâ El-Ferrâ Hanbeliler'e öyle bir leke sürdü ki, su ile temizlenmesi mümkün değil." İfadesini kullanmıştır. İçeriğinde Allah'a bir şekil ve bir cisme benzetme söz konusudur. Bkz. İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 61.
319 M. Şereffedin, **Selçûkiler Döneminde Mezâhib**, s. 270.
320 Hanbeli mezhebinden olup Şeyhülislam, hadis, tefsir ve tasavvufta imamdır. Asıl adı Ebu İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali El- Ensari El-Herevi. Bkz. Şerefeddin, s. 271.
321 Koca, "**Hanbeli Mezhebi**", DİA, Cilt.15, s. 528.
322 Ocak, **İslam Tarihi ve Medeniyeti Selçuklular**, Cilt.10, s. 643; ez-Zehebi,Tezkire, II, s. 1184; İbn Receb, Tabakâti'l-Hanâbile, III, s. 55.; Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezahib", s. 111.
323 Ocak, Cilt.10, s. 643.
324 İbnü'l-Esir, Cilt.10, s. 106.

tarafından müdahale edilmesini talep etmek üzere, Şâfiîlerin lideri olan Şîrâzî, Nizâmülmülk'e bir mektup yazıp durumu arz eder.[325] Nizâmülmülk, bu yaşanılan olayların üzerine cevaben; açmış oldukları Nizamiye Medreseleri'nin husumet için değil, ilmin korunması ve yayılması için kurulduğunu belirtmiş, bu şekilde münakaşalar devam ederse medreselerin kapatılacağını dile getirmiş ve Ahmed b. Hanbel'in de büyük imamlardan biri olduğunu[326], ona karşı bu tarz ithamlarda bulunulmasının ve Eş'arî'ye dil uzatılmasının yanlışlığını açık bir dil ile ortaya koymuştur.

Şâfiî-Eş'arîler ile Hanbelîler arasında yaşanılan bu husumetlerin arka planında yatan bazı unsurlara dikkat çekmekte fayda var. Hanbelîler, kendilerini "Selefin metoduna tabii olanlar" olarak tanımlarken, itikadi konularda Kur'ân ve sünneti esas almışlar, akıldan ziyade nassın delillerine başvurmuşlardır.[327] Te'vîli reddederek, taassup gösterip katı bir tutum sergiledikleri görülmektedir.[328] Eş'arîlerin te'vîl görüşünü Hanbelîler, Mu'tezile'nin görüşüne benzetmişlerdir. Bu düşünce onlara tepki göstermelerine yol açmıştır. Bu tavırlardan maksatlarının emr-i bi'l ma'ruf nehy-i ani'l münker ve bid'atlar karşısındaki hassasiyetlerini göstermek olduğunu söyleyebiliriz.

Eş'arîlerin, Ahmed b. Hanbel'i fakih olarak görmeyip İmam Şâfiî'yi fakih kabul etmeleri; Allah'ın sıfatları, Halk'ul-Kur'ân meselesi, Allah tasavvuru, te'vîl, dört halifeye gösterilen tutum gibi sebepler[329], fikir ayrılığı ile kalmamış, sözlü ve fiili münakaşalara neden olmuştur. Ahmet b. Hanbel "Halku'l-Kuran" meselesine özellikle pek girmek istemiyordu. Çünkü selef-i salihin bu konular üzerinde konuşmadığı için Ahmed b. Hanbel de onların konuşmadığı bir konuda fikir beyan etmeyi, bid'at olarak

---

[325] İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zeman**, s. 23.

[326] Nizâmülmülk'ten Şirazi'nin kendisine Hanbeliler ile ilgili gönderdiği mektubuna cevaben: "Mezheplerden bir tarafı bırakıp öteki tarafa yönelmek doğru değildir. Bu hususdaki ne hükümdar siyasetini ne de halka adalet anlayışını, biz vacip görmüyoruz. Biz, bu medreseyi (Nizamiye), anlaşmazlık, ikilik ve ayrıcalık yapılması için değil; bilim ehlinin ve onların işlerinin korunması desteklenmesi için inşasına giriştik. İşler bu amaçta zıt bir şekilde gelişmişse de bu kapıyı (Medrese kapısı) kapamaya yönelik bir girişim nedeniyle yapılmıştır. Zira Bağdat'ta üstün olan mezhep, imam Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel'in mezhebidir. Ehl-i Sünnet mezhebinde, onun imamlar arasındaki yeri ve değeri bellidir." diyerek Hanbeli mezhebine karşı tutumunu açıkça beyan etmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzi, **El-Muntazam**, Cilt:26, s. 59.

[327] Ebu Zehra, s. 197.

[328] Şehristânî, s. 96.

[329] İsa Koç, **Mezhepler Arası Mücadele Hanbelilik-Eş'arilik İlişkisi**, 1. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 252-265.

değerlendirmekteydi.[330] Ahmed b. Hanbel'den şöyle rivayet edilmiştir ki: "Bir kimse Kur'ân'ın mahluk olduğunu iddia ederse o cehmîdir. Kur'ân'ın mahluk olmadığını iddia eden ise bid'at işlemiş olur."[331] Bu sözler onun bu konudaki asli görüşünü ortaya koymuştur. Aslında hem Hanbelîler hem de Eş'arîler Kur'ân'ın yaratılmadığını dile getirseler de bunu farklı yorumlarla izah etmişlerdir. Eş'arî, Allah'ın kelâmı olan Kur'ân'ın kadîm olduğunu, onun mahluk ve hâdis olmadığını; ancak, harflerin üzerindeki boyası, seslerin, kâğıt gibi insan ürünü olan şeylerin mahluk olduğu görüşüne sahiptir.[332] Bununla beraber, Eş'arîler, Küllabiler[333] gibi gruplar, "Kelâm" sıfatını nefsi kelâm ve lafzi kelâm olmak üzere ikiye ayırmışlardır.[334] Bu nedenle Hanbelîlerin bu konuda büyük tepki göstermiş olduğunu söyleyebiliriz.

Şâfiîlerin bazı görüşlerine karşı Hanbelîlerin büyük tepkiler vermeleri, münakaşaların büyümesine yol açmıştır. Şâfiî mezhebi mensuplarının namaz içerisinde "Besmele" yi açıktan okumaları, Kunut dualarını vitir namazında değil de sabah namazında okumuş olmaları, ezan okunurken teğanni yapmaları gibi sebepleri ortaya koymuşlardır.[335] Hanbelîlerin lideri olan Ali b. el-Ferra ve İbnu't-Temîmî önderliğinde, bu durumu halifeye şikâyet olarak arz etmişlerdir.[336] Ancak buna bir çözüm bulunamadığı görülmektedir.

İmam Gazâlî ise yaşanılan bu olaya "*El-Kıstâsü'l Müstakîm*" adlı eserinde yer vermiştir. Hz. Peygamber'in "*Kim içtihat eder de isabet etmişse ona iki ecir; hata etmişse bir ecir vardır."*[337] hadisince yapılan içtihadın Allah katında kabulüne işaretini belirtmiş ve mezhep imamları konusunda ise kalbine yönelmesini, hangisi kendisine efdal olarak geliyorsa o mezhebe bağlanıp bir diğerini inkar edip husumete sebep

---

[330] Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, s. 384.
[331] Cehmî, Cehm b. Safvan'a (ö. 128 H) nispet edilen kimsedir. Kur'an-ı Kerim'in mahluk olduğunu ve Allah'ın "Kelam" sıfatının olmadığını söyleyenlerden biridir. Bkz. Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, s. 385.
[332] Ebu Zehra, **İmam İbn-Teymiyye**, terc. Nusreddin Bolelli, İslamoğlu Yayınları, İstanbul, s. 185.
[333] İbn Küllab'a (ö. 240/854) göre "Kelam" sıfatı, Allah'ın zatı ile kaim olup parçalara bölünemeyip, değişikliğe de uğratılamayacağını dile getirir. İlahi kelamın ifadesi olan Kur'an'ın harflerini ise mahluk olduğu görüşünü ortaya koyar. Kur'an'ın yazılması ve okunması insana ait bir fiiliyat olduğu için hâdis olduğunu belirtirken, Allah'ın zatı ile kâim olan manası da kâdimdir görüşüne sahiptir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "**İbn Küllâb", DİA**, İstanbul, Cilt:20, 1999, s. 156.
[334] Allah'ın Zâti sıfatlarından olan Kelam sıfatını Eş'ariler; harf ve sesler lafzî kelamı ifade ederken, harf ve seslerin ifade etmiş olduğu manası ise nefsî kelam olarak değerlendirmişlerdir. Bkz., Y. Yavuz, **"Eş'ariyye",** DİA, Cilt.11, s. 450.
[335] M. Şereffedin, **Selçûkiler Döneminde Mezâhib**, s. 274.
[336] İbnü'l-Esir, Cilt.9, s. 466.
[337] Buhari, "İ'tisâm", 21.

olunmaması gerektiğini dile getirmiştir.[338] Bu dönemde yaşanan tüm bu mezhep mücadelelerinin en büyük sebeplerinden biri, her iki tarafta da taassup düşüncesine sahip kişilerin etkin olması ve beraberinde pek çok sözlü veya fiili saldırıların meydana gelmesidir.

1.1.4. Mu'tezilîler ve Hanbelîler

Hanbelî ve Mu'tezilîler, İslam düşüncesinde farklı teolojik ve fıkhî yaklaşımları temsil eden iki önemli mezhebin temsilcileridir. Bu iki mezhebin meseleleri izah biçimleri temelde farklılık göstermektedir. Bu durum, iki mezhebin birbirinin görüşlerini kabullenmemesine ve farklı tepkiler vermesine neden olmuştur. Sadece Selçuklu Devleti zamanında değil, ondan öncesine dayanan bu farklılık, Hanbelîlerin nassları te'vîlsiz kabul etmeleri, Mu'tezile'nin ise tam tersi bir bakış açısı sergileyerek, akla nass kadar değer veren bir yöntem geliştirmeleri şeklinde cereyan eden fikir ayrılıklarıdır. Ancak bu mezhepler fikir ayrılıkları ile kalmamış, birbirlerini lanetleyecek ve şiddete başvuracak kadar büyük mücadelelere girişmişlerdir.

Mu'tezile'nin mezhebi tutumu, sadece Hanbelî kesim tarafından değil, diğer mezhep camiaları tarafından da IX. yüzyılda hep tepki ile karşılanmıştır.[339] Ancak en çok tepki gösteren, Abbâsîler döneminde yaşanılan Mihne olayının etkileri ile Hanbelî mezhebi taraftarları olmuştur. Mu'tezileler, Hanbelîler tarafından tekfirle anıldığı gibi, aynı şekilde Mu'teziler de Hanbelîleri kâfir olmakla itham etmiştir. Bu çekişmelerin asıl dayandığı konuların ise "Halku'l Kur'ân" ve "Allah'ın sıfatları" konusu olduğu bilinmektedir.[340]

Selçuklu döneminde, Mu'tezile müderrisi Ali b. Velid, 1063 yıllarında Bağdat'ta Hanbelîler tarafından saldırıya uğramıştır. Hanbelîler bununla kalmamış, Mansur Camii'nde Mu'tezile'yi lanetlemişlerdir.[341] Bir başka olayda ise, Hanbelî âlimlerinden olan el-Herevî (ö.481/1089) Mu'tezilere karşı gösterdiği tutumu Eş'arîlere karşı da sergilemiş, ömrünün neredeyse çoğunu bu mezheplerle mücadele

[338] İmam Gazâlî, **El-Kıstâsü'l-Müstakîm,** ss. 146-150.
[339] Adam Mez, **Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti**, İslam'ın Rönesansı, terc. Salih Şaban İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 239.
[340] Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, s. 197.
[341] Ocak, **İslam Tarihi ve Medeniyeti,** Cilt.10, s. 645; İbnü'l Cevzi, Muntazam, XVI, s. 88.

ederek geçirmiştir.[342] Selçuklular döneminde şikayetlere maruz kaldığı için hapsedildiği de bilinen gerçekler arasındadır. (1046)

Mu'tezile düşüncesinin yayılmasını engellemek isteyen Hanbelîlerin Bağdat'taki meşhur reisi Eş-Şerif Ebû Ca'fer, Hanbelî mezhebine bağlılığında o kadar taassup gösteriyordu ki kendi mezhebi dışında biri vefat ettiğinde Mansur Camii'nde bunu sevinçle dile getirdiği görülmekteydi.[343] Hanbelîlerin, sadece Mu'tezile düşüncesine sahip olanlara değil, onlara sempati besleyen Hanbelîlere dahi düşmanca davrandıkları bilinmektedir. Nitekim, bu düşmanlığın yansımasını İbnu'l Akîl'e (ö.513/1119) karşı gösterdikleri tepkide görmekteyiz.[344] İbnu'l Akîl, Hanbelîlerin geleneksel çizgisinden sıyrılmış ve aklî istidlallere dayanarak te'vîle başvurmasıyla meşhur olmuştur.[345] Bu nedenle Hanbelîlerin tepkisini üzerine çekmiş ve İbnu'l Akîl, kendini savunmak adına bildiri yayınlamış, Mu'tezile'den olmadığını ve onların bid'at içinde bulunduğunu dile getirmiştir.[346] Kendisini koruma adına Selçuklunun himayesi altında belli bir süre Hanbelîlerden saklanmıştır.

Hanbelî ve Mu'tezile çekişmesi, görüldüğü üzere Selçuklu öncesine dayansa da daha önce Hanbelîler üzerinde uygulanan baskı[347], XI. yüzyılda da Mu'tezile üzerinde kullanılmaya başlamıştır.[348] Hatta bu dönemde Mu'tezile'nin en fazla sıkıntı yaşadığı mezhebin Hanbelîler olduğunu bile dile getirebiliriz. Çünkü Hanbelîlerin katı ve radikal tutumları, nassları yorumlayanların küfre düştüğünü düşünmeleri ve bunun neticesinde karşıt düşüncelere sahip olanlara doğruyu göstermeyi kendilerine vazife bilmeleri[349] bu mezhep mücadelelerini ortaya çıkarmıştır.

1.1.5. Eş'arîler ve Mâtürîdîler

Eş'arî ve Mâtürîdî mezheplerinin imamları, farklı coğrafyalarda yetişmiş iki âlimdir. Bu nedenle ikisinin de mezheplerinin yayılma biçimleri, bulundukları bölgenin durumuna göre değişkenlik göstermiştir. İmam Mâtürîdî'nin (ö.333/944)

[342] Uludağ, "**Herevî, Hace Abdullah**", DİA, Cilt:17, s. 223.
[343] Kara, ss. 311,313.
[344] Ocak, Cilt.10, s. 646.
[345] Y. Yavuz, "**İbn Akil, Ebü'l Vefa**", DİA, Cilt:19, s. 302.
[346] Koca, **"Hanbeli Mezhebi",** DİA, Cilt:15, s. 528.
[347] Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, s. 484.
[348] Kara, s. 317.
[349] Ebu Zehra, s. 484.

yaşamış olduğu Maveraünnehir bölgesi[350], akla önem veren ve mezheplerin çok fazla çatışma halinde olmadığı bir konumdadır. Mâtürîdî, daha sakin bir coğrafyada dinî öğretilerini aktarırken[351], Ebü'l Hasan el-Eş'arî (ö.324/935) ise, mezhep kavgalarının zuhur ettiği İran ve Bağdat bölgelerinde düşüncelerini aktarıyordu. Bunun yanı sıra Eş'arî'nin, önceden mensup olduğu Mu'tezile mezhebi gibi akla çok fazla önem veren bir mezhepten ayrılmış olması ve onlara tepki gösteren fikirler öne sürmesi de kendisine cephe alacak ekollerin oluşmasına ortam hazırlamıştı.

İmam Mâtürîdî, şeriata muhalif olmayan konularda aklı ön plana almıştır ve ekseriyetle Hanefî mezhebine tabi olanların itikadi imamı olarak bilinir.[352] Eş'arîlere itikadî olarak tabi olanlar ise; İmam Şâfiî'ye bağlı olanların neredeyse hepsi[353], Mâlikî mezhebine bağlı olanlar ve az sayıda Hanbelîdir.[354] Eş'arî de Mâtürîdî de akıl ve mantık yoluyla ispat usulünü benimsemiş olsalar da Mâtürîdî, akla daha fazla yetkinlik payı vermiş; Eş'arî ise nakli öncelemiştir.[355]

İki mezhebin ihtilaf ettiği bazı meseleler olmuş ancak, bunları kaynaklarda farklı sayılarla ifade etmişlerdir. Pezdevî'nin bu ihtilafları on ile sınırlandırdığını[356] iki mezhebin ihtilaf içinde olduğu cüz'i bir kısım konular bulunsa da ittifak ettikleri konuların daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.[357]

Eş'arî ve Mâtürîdî arasındaki çekişmelerin X. yüzyıl sonları ile XI. yüzyıl başlarında olduğu görülmektedir. Ancak bu dönemde Mâtürîdîlik mezhebi adı zikredilmeyip daha çok "Mâtürîdî âlimleri"[358], "Maveraünnehir mezhebi"[359], "Semerkant âlimlerinin mezhebi[360] ifadelerine yer verilmektedir. Maveraünnehirli âlimlere "Hanefîyye Kelâmcıları"[361] denildiği de görülmüştür. Mâtürîdîlik mezhebinin ortaya çıkış merkezi olan Semerkant, Tuğrul Bey döneminde fethedilmişti. Selçuklular

[350] İmam Mâtürîdî, **Tevhid**, Hicret Yayınları, İstanbul, 1981, s. 18.
[351] Ak, **Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, s. 38.
[352] Ethem Ruhi Fığlalı, **İtikadi İslam Mezhepleri**, Selçuk Yayınları, Hicri 15. Asır Külliyatı No:1, İstanbul, 1986, s. 51.
[353] Pezdevi, s. 349.
[354] Fığlalı, s. 44.
[355] Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi,** s. 186.
[356] Pezdevi, s. 3.
[357] Fığlalı, s. 55.
[358] Kara, s. 329.
[359] Nizâmülmülk, s. 176.
[360] Ak, **Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik**, s. 122.
[361] Pezdevi, s. 329.

döneminde ise, "Mâtürîdîlik" ismini ilk zikredenler arasında farklı görüşlere yer verilse de bu ismin ilk olarak İbn Fazlullah el-Ömer (749/1348) tarafından kullanıldığı görülmektedir. İkinci olarak ise Eş'arî bir âlim olan Taftazani'nin (793/1390) bu isimlendirmeyi yaptığı kayıtlara geçmiştir.[362] Tüm bu bilgilerin ışığında şu değerlendirmeyi yapabiliriz: Selçuklu döneminde, Mâtürîdîlik mezhebinin Eş'arîlik kadar meşhur olmamasında bazı sebepler etkili olmuş ve farklı isimlerle nitelendirilmiştir.[363] Genel anlamda Hanefîler ile paralel değerlendirilmiş bir ekol olan Mâtürîdîliğin yayılmasında ise en çok Hanefî âlimlerden olan Pezdevî (ö.493/1100) ve Nesefi'nin (ö.508/1115) öncülük ettiği görülür.[364]

Selçuklu döneminde Mâtürîdî ve Eş'arî mensupları arasında yaşanan mezhep mücadelesi diğer mezheplerle yaşanan kavgalardan farklı olarak halk arasında değil ekseriyetle âlimler arasında münakaşalar şeklinde vuku bulmuştur. XI. yüzyıl başlarına baktığımızda Mâtürîdîliğin liderliğini yapan bir âlimin Eş'arî'yi tel'in ettiği[365], XI. yüzyılın ikinci yarısında ise Eş'arî'ye mensup olan El-Fureki (ö. 478/1085) ile Maveraünnehir ekolü görüşlerini savunan Mâtürîdîlik ile örtüşen fikirlere sahip Es-Sâlimî'nin (ö. 460/1068) arasında da ağır eleştiriler yaşandığını görüyoruz.[366] Bu rekabet minberlere de yansımış[367]; Bağdat'ta Eş'arî âlimlerinden olan Muhammed b. Fadl b. Muhammed Ebü'l-Fütuh el-İsferâyînî (474/1081) ile Hanefî-Mâtürîdî âlimlerinden Hasan b. Ebû Bekir en-Nîşâburî birbirlerine hoş olmayan sözler sarf etmişlerdi.

Önemli Mâtürîdî âlimlerinden biri olan en-Nesefi de Eş'arî'nin bazı görüşlerini eleştirmiş hatta yazmış olduğu "*et-Temhid li-Kavaidi't-Tevhid (Tevhidin Esasları)"* isimli eserinde tekvin ve mükevven konusundaki görüşlerinin küfre götürdüğünü dile getirecek kadar Eş'arî'ye yönelik ağır ithamda bulunmuştur.[368] Alauddin es-Semerkandi'nin, İmam Mâtürîdî için hatta İmam Şâfiî'den dahi bahsederken "rahımehullah" ifadesini kullanırken övgü dolu bir sözcük kullandığı görülmekteyken Ebû Hasan el-Eş'arî için bu tarz ifadelere yer vermediği "*Ebû Hasan el-Eş'arî dedi*

[362] Ak, ss. 124,125.
[363] Mâtürîdî, **Tevhid**, s. 20.
[364] Ak, **İslam Düşüncesinin Ana Merkezleri Maveraünnehir**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 283.
[365] Mez, s. 240.
[366] Kara, ss. 330, 331.
[367] Ak, **Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, s. 143.
[368] Kara, ss. 331,332; Mustafa Sait Yazıcıoğlu, Mâtürîdî Kelam Ekolünün İki Büyük Siması, s. 170.

ki" diye cümleye başlamasının[369] bu dönemdeki rekabete kısmen de olsa işaret ettiğini belirtebiliriz.

Tuğrul Bey döneminde Eş'arîlere karşı uygulanan baskı politikaları, Cuma hutbelerinde Eş'arîlerin lanetlenmesi[370] ve bu baskıların Eş'arî taassubuna yol açması, iki mezhebin birbirine karşı cephe almasına neden olmuştur. Bu durum, mezheplerin kendi inançlarına daha sıkı bir şekilde bağlanmaları ile sonuçlanmıştır. Alparslan döneminde ise durum tersine dönmüş ve Nizâmülmülk'ün medreselerde Eş'arîleri tercih etmesi sonucunda bazı kişilerin mezhep değiştirdiği gözlemlenir.[371] Dönemin sultanı Alparslan'ın Hanefî mezhebine mensup olması, bu iki mezhep arasındaki fikir ayrılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Her iki mezhep de kendi görüşlerini savunmak amacıyla Eş'arî ve Mâtürîdî'nin delillerini kullanarak fikirlerini ileri sürmüşlerdir.

Mâtürîdî kelâmcısı olan Ebû'l Yusr el-Pezdevî'nin (ö. 493/1100), Eş'arî'nin görüşlerini eleştirip Mâtürîdî'nin görüşlerini savunmuş[372] olması bu fikrî mücadelenin bir örneğidir. Dikkat çeken nokta, eleştiri yaparken karşı tarafa ağır ithamlarda bulunmadan kendi görüşünü savunmasıdır. Hatta Eş'arî'nin kaynaklarını kullanıp ondan da istifade etmesini[373] bu ihtilafın düşmanca bir şekilde olmadığının bir belirtisi kabul edebiliriz. Mâtürîdîliğin bir nevi kurucusu sayılan Ebû'l Muin en-Nesefi (ö.508/1115) de aynı şekilde Eş'arîlerin özellikle "Tekvin" konusunda hataya düştüklerini dile getirmiştir.[374] "*Tabsıratü'l Edille*" adlı eserinde; Allah'ın sıfatları, kesb, teklif, imanda istisna, imamet gibi konularda Eş'arî'yi eleştirmiştir.[375]

Sonuç olarak, bu iki mezhebin birbirine karşı mücadelesi diğer mezhepler gibi kan dökerek değil bazı meseleler üzerinde fikir ayrılıklarına deliller getirme şeklinde gerçekleşmiştir. Hatta anlaşamadıkları meselelerin sadece itikadi konular üzerinde yoğunlaşmasının özellikle Mâtürîdîliğin gelişmesinde ve neticede yayılmasında önemli bir rol oynadığını dahi ifade edebiliriz.

---

[369] Ahmet Ak, **Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, Ensar Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2019, s. 143.
[370] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 46.
[371] Ak, **Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik**, s. 142.
[372] Pezdevi, s. 352
[373] Kara, s. 336.
[374] Pezdevi, ss. 99, 100.
[375] Nesefî, Cilt.1, ss. 26-31.

1.1.6. Mürciîler ve Eş'arîler

Hâricîlerin katı tutumlarına karşı daha uzlaşmacı ve ılımlı bir mezhep olarak ortaya çıkan Mürcie, Şiîlerin imamet anlayışı karşısında da bir mücadele sergilemiştir. En önemli özellikleri Hz. Osman zamanında yaşanan olaylarda sessiz kalarak uzak durmaları, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki anlaşmazlık sonucu çıkan savaş hakkında görüşlerini dile getirmemeleri ve bu savaşta öldürülenlerin durumunu Allah'a havale ederek tarafsız kalmalarıdır. Bu dönemde irca görüşünü savunan sahabe ve tabiundan bazıları şunlardır: Sa'd b. Ebi Vakkas (ö.55/675), Abdullah b. Ömer (ö.73/692), İmran b. Hüseyin (ö.52/673).[376] Ebû Hanife ise, imanı amelden saymayarak Mürcie'ye yakınlık göstermiştir; ancak tamamen savunucusu olmuştur demek doğru bir tanım olmaz. Mürcie'yi benimseyenlerin, Selçuklular döneminde özellikle Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde yayıldığı görülmektedir.[377] Ancak Hanefî ve Şâfiî mezhebine mensup olanlarla kıyaslandığında sayıca az oldukları tespit edilmiştir. Mürcie düşüncesine sahip olanların, kucaklayıcı bir İslam anlayışı ile Müslümanların iman bakımından eşit görmesi, özellikle mezhep kavgalarının yaşandığı Kufe gibi şehirlerde büyük ilgi görmüştür. Selçuklu topraklarında, genel anlamda bu dönemde yaşanılan mezhep mücadeleleri, siyasi ve dinî meselelerden oluşmuştur ve beraberinde pek çok can kaybına neden olan savaşları tarih sahnesine getirmiştir. Ancak Mürcie mensupları için bu tür bir fiziksel şiddete maruz kalınacak münakaşa ve mücadeleye rastlanılmadığını söyleyebiliriz. Bunun en büyük sebebinin onların uzlaşmacı tavırlarından kaynaklandığını ifade edebiliriz. Yaşanılan tartışmaların daha çok teolojik olduğunu ve fikir ayrılıklarından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Mürcie'nin iman-amel arasındaki ilişki ile ilgili görüşlerinden dolayı özellikle tepki aldığı görülmektedir. Nitekim bu durumun Selçuklu öncesinde de yaşandığı kaynaklara geçmiş, Mürcie'nin irca fikrini benimsemesi ve hadiste zayıf oldukları düşünüldüğünden cenaze namazlarının kılınmadığı dönemler de yaşanmıştır. Ayrıca, şahitliklerini de kabul etmediklerini ve bunun sebebi sorulduğunda, "*Ben namaz*

[376] Mehmet Dalkılıç, **Eş'ari'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları**, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı. 9, 2004, s. 88.
[377] Sönmez Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, TDV Yayınları, Ankara 2010, s. 211.

imandan değildir diyen birinin şahitliğini kabul etmem."[378] diye açıklama yaptıklarını görüyoruz.

Mâtürîdî, Mürcie hakkında toplu bir ithamda bulunmamış; övülen ve yerilen irca görüşü olarak onları ikiye ayırmıştır. Yerilen Mürcie'den maksadın, Cebriyye olduğu yönünde bir açıklama getirmiştir.[379] Mürciîler, fıkhi görüşlerinde Hanefî'ye göre amel etmeleri nedeniyle genelde Hanefî taraftarı olarak görülmüşlerdir. Eş'arî de Mürcie'ye ait bir fırka için ismini belirtmeksizin, Ebû Hanife taraftarı olduklarını dile getirir.[380] Ancak, Selçuklu dönemi Hanefî fakihlerinden olan Ebü'l Yusr Pezdevî (ö.1100), Hanefî ile Mürcie'nin beraber anılmasından hoşlanmayarak onları eleştirmiş hatta Ehl-i Bidat'ten saymıştır. Ayrıca daha ileri giderek Kaderiyye, Şîa ve Havâric ile ilişkilendirdiğini de söyleyebiliriz.[381]

Eş'arî ise, Mürcie'yi ele alırken kendi içlerinde görüş ayrılıklarına düştüklerini söyler ve çeşitli itikadi meselelerde belli bir ortak noktada olmayıp ihtilaf içinde olduklarına işaret eder. Eş'arî, Cehm b. Safvan'ın; "*İnsan, bilgiye (marifete) sahip olduktan sonra, bunu diliyle inkâr etse bu inkarından dolayı kâfir olmaz*." görüşünü eleştirerek onlara bir örnekleme yapar. "*Allah, üçün üçüncüsüdür*." diyen birinin, bu görüşe göre küfre düşmemesi gerekir. Oysa bu söz ancak kâfir bir kimsenin diyeceği bir sözdür.[382] Böylece Eş'arî, onların görüşlerinde tutarlı olmadıklarını ortaya koyar. Selçuklu dönemi Eş'arî âlimlerinden ve İmam Gazâlî'nin de hocası Cüveynî, yazmış olduğu "*El-İrşâd*" adlı eserinde, Eş'arîlik prensiplerine dayanarak Mürcie'nin iman ve amel ile ilgili görüşlerini eleştirmiştir.[383] Aynı şekilde İmam Gazâlî de Mürcie'nin iman nazariyesini eleştiren âlimlerin başında gelmektedir.

Mürcie düşüncesine, genel anlamda âlimlerin tepkileri olmuştur fakat bu tepkilerin fiziksel bir mücadeleye dönüşmeyip lafzi ithamlar ve reddiyelerle olduğunu dile getirebiliriz. Kendilerinin Hanefîler ile beraber anılmalarına rağmen, Hanefî kesim tarafından da eleştirilere maruz kalmış olsalar da en çok eleştirinin Eş'arî âlimlerinden geldiğini söyleyebiliriz. Mürcie mezhebi, doğrudan siyasi bir tehdit

[378] Kutlu, s. 211; İbn Hacer, Lisan, V, 121; Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, 93; Lalekaî, II, 818.
[379] Ebû Mansûr El-Mâturîdi, **Kitâbü't-Tevhîd,** terc. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara, 2007, s. 579.
[380] Eş'arî, s. 212.
[381] Ahmet Ak, **Selçuklu Dönemi Hanefi Alimlerin Mürcie'ye Bakışları**, Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık, 2008, Cilt:11, s. 32, 137.
[382] Eş'arî, s. 204.
[383] İlyas Üzümi **"El-İrşâd", DİA**, Ankara, Cilt:22, 2020, s. 455-456.

oluşturmamıştır ancak yaşanılan tartışmaların İslam düşüncesinin şekillenmesinde önemli rol oynadığını ifade edebiliriz.

1.1.7. Kerrâmîler ve Eş'arîler

IX. yüzyıl ortalarında Maveraünnehir'de ortaya çıkan Mürcie'nin bir alt grubu olarak görülen Kerrâmîyye[384], bazı Eş'arîler tarafından açıkça Mürcie'den sayılmıştır. Kerrâmîyye'nin esasen Hanefî mezhebine bağlı[385] olmalarına rağmen iman konusundaki düşünceleri nedeniyle Hanefîlerden ayrıldığı görülmektedir. Kerrâmîlere göre iman kalp ile değil sadece ikrar olarak tanımlanmış; dil ile gerçekleşen inkâr, küfür olarak sayılmıştır. Ebû'l Hasan el-Eş'arî, Kerrâmîlerin iman konusundaki sadece dil ile ikrar edilip kalben tasdik olmaksızın yapılan imanın kabulü görüşünü eleştirmiştir.[386] Mâtürîdî de yazmış olduğu "*Kitâbü't-Tevhid*" adlı eserinde Kerrâmîlerin iman nazariyesinin yanlış olduğunu dile getirmiştir. Şehristânî de Kerrâmîyye mensuplarını "cahil sefihler" olarak isimlendirirken, bu dönemdeki Hanefî âlimlerinden olan Pezdevî, Nesefî, Alâeddin el-Üsmendî ve Nureddin Sâbunî gibi zâtlar,, Muhammed b. Kerram'ın teşbih, istitaat, iman, imamet gibi konularda yanlışlığını ortaya koymuşlardır. Görülen o ki Kerrâmîyye'nin görüşleri, Eş'arî ve Mâtürîdî âlimlerince pek de hoş kabul görmemiştir. Bu dönemde onların iman hakkındaki görüşlerinden dolayı bazı reddiyeler kaleme alınmıştır. Buna misal olarak, Ebû Nuaym el-İsfehânî (ö.430/1038) iki ciltten fazla olacak bir eser kaleme almış, Kerrâmî-Mürcie'ye karşı görüşlerini ortaya koymuştur. Bir diğer reddiye ise, Hanefî taraftarlarından Semerkantlı Hanefî Muhammed b. Yemân'ın (268/881) kaleminden "*Er-Red Ale'l-Kerrâmîyye*" olduğu görülmektedir. Ancak Hanefî görüşlerin ortaya koyduğu bu reddiyelerin daha çok kesb ve tecsim konuları hakkında olduğu düşünülmektedir.

Kerrâmîler, Allah'ın sıfatları konusundaki görüşlerinden ötürü Sıfâtiyye[387], Mücessime veya Müşebbihe arasında sayılmıştır.[388] Hicri IV. asrın ortalarından

---

[384] Ebû Abdullah Muhammed b. Kerrâm (ö.255/869) mensuplarının bağlı olduğu mezhep grubudur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Şehristânî, ss. 136-146.
[385] Kutlu**, "Kerrâmiyye**", DİA, Cilt. 25, s. 294.
[386] Eş'arî, s. 214.
[387] Şehristânî, s. 111.
[388] Yaratıcıyı, yaratılmışlara benzetmede bir mahsur görmemişlerdir. Bu nedenle tecsim ve teşbihte bulunmalarından ötürü bu fırkalarla beraber zikredilmektedir. Bkz. Şehristânî, ss. 136.

itibaren kendilerini bir ekol olarak göstermişlerdir. Suriye, Hicaz, Yemen gibi bölgelere de yayılan Kerrâmîler en çok Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde yankı uyandırmış, Horasan'ı merkez edinmişlerdir.[389] Kerrâmîler, Allah'ın bir yöne sahip olduğunu düşünmüşler; bu açıdan O'nun arşın üzerinde bir yerde bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu düşünceden hareketle Allah için nesne veya obje (cisim) diye tanımlama yapmışlardır.[390] Pek çok mezhebin tartışma konusu olan Allah hakkında cisim denilip denilemeyeceği meselesi, Eş'arî âlimlerden Abdülkahir el-Bağdâdî (ö.429/1037) ile Kerrâmîyye'nin önde gelen âlimlerinde İbrahim b. Muhacir arasında tartışmaya neden olmuştur.[391] Nişabur'da yaşanılan bu münakaşa iki üç asır kadar uzun zaman devam etmiştir.

Mezhepler arasında münazaralar düzenlenirdi ancak bu münazaralar, münakaşaya ve daha ileri boyuta ulaşabilmekteydi. Bunun bir örneği, Eş'arî âlimlerinden olan İbn Furek'in münazaralarda başarı elde etmesini hazmedemeyen Kerrâmîye taraftarlarının, başta Ebû Abdullah Muhammed b. Heysam tarafından İbn Furek'e iftira atmalarına neden olmuştur.[392] Selçuklular Döneminde, Kerrâmîlerle yapılan mücadelelerde Nişabur ve Beyhak'ta 1095 yıllarında fiziksel çarpışmalara şahit olunmuştur. Hanefî ve Şâfiîler birlik olarak Kerrâmîlere karşı mücadele göstermişlerdir.[393] Bu mücadeleyi Kerrâmîler kaybetmiştir.[394] Hatta Hanefî-Şâfiîler ileri giderek medreselerini[395] dahi tahrip etmişler ve bu olay pek çok kişinin ölümü ile neticelenmiştir.

Kerrâmîler ile Eş'arîler arasında yaşanılan mücadelelerin en sonuncusu olarak Selçuklu Devleti'nden sonra olan Gurlular dönemi (1000-1215)[396] olduğu görülmektedir. Yaşanılan bu mücadelenin sebebi, Gurluların hükümdarı Gıyaseddin Muhammed'in (1163/1203) Kerrâmî mezhebine mensup iken mezhebini değiştirip

---

[389] Kutlu, Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri, s. 239.
[390] Şehristânî, ss. 138.
[391] Kutlu, "**Kerrâmiyye",** DİA, Cilt.25, s. 294
[392] Kara, s. 320.
[393] Hanefi-Şafiiler ile Kerrâmiler arasında yaşanılan mücadeleler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Richard W. Bulliet, **The Patricians of Nishabur A Study in Medieval Islamıc Social History**, Cambridge 1972, 28-46, 61-75.
[394] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 211.
[395] Bu dönemde Kerrâmilere ait üç medrese tespit edilmiştir. Bkz. Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 240; The Patricians 253.
[396] Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da hüküm sürmüş olan İslam Devletidir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Iqtıdar Husaın Sıddıqui, "**Gurlular", DİA**, İstanbul, Cilt.14, 1996, ss. 207-211.

Şâfiî mezhebine geçmesi ve neticede Şâfiîler için yapmış olduğu hizmetlerden ötürü Kerrâmîlerin rahatsızlık duymasıydı.[397] Eş'arî âlimi olan Fahreddin er-Râzî'ye (606/1210) dönemin sultanı tarafından büyük ikramlarda bulunulması, hatta kendisi adına Herat'ta medrese inşa edilmesi Kerrâmî mensuplarının pek de hoşuna gitmemişti.[398] İlerleyen zamanlarda bu karşıt görüşler perçinlenerek büyük çatışmalara neden olmuştur. Fahreddin er-Râzî, sırf Kerrâmî görüşleri çürütebilmek adına "*Esasu't-Takdis*" adında bir eser kaleme almıştır.[399]

Moğol istilasına kadar Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde faaliyet göstermişler, XII. yüzyılın sonlarına doğru artık Kerrâmîlere mensup kimseye rastlanamadığı görülmektedir. Sonuç olarak diyebiliriz ki diğer mezheplerde de görüldüğü gibi özellikle itikadi meselelerin mensup olunan ekoller tarafından aşırı taassupla dile getirilmesi, beraberinde münakaşa ve mücadeleyi getirmiştir. Bazen müzakere şeklinde sadece lisanda bir savunmaya neden olsa da bazen çok daha kötü neticelere varan can kayıplarına dahi yol açan mezhep kavgaları yaşanmıştır. Bu mezhep mücadelelerini Ebû Zehra, olumlu bir bakış açısı ile ele almış muhaliflerin birbirlerini tanımalarına ve güzel yönlerini almaya teşvik edici olarak değerlendirmiştir.[400] Zamanla bu mücadeleler, devlet erkanlarının da desteği ile çözüme kavuşturulmaya çalışılmış ise de tarih sahnesinde, kara leke olarak kalmıştır. Tüm bu mücadeleleri, Müslümanlığı savunmak adı altında yapmalarına rağmen can kayıplarına varacak boyutlara ulaştırmaları ise ayrıca İslam'ın ahlakına uymayan vaziyetler sergilenmesine neden olmuştur.

1.2. Devlet ve Mezhep İlişkileri

Selçuklu Devleti, on birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar Orta Asya, Orta Doğu ve Anadolu'da hüküm süren büyük bir Türk-İslam imparatorluğuydu. Devletin mezheplerle ilişkisini anlamak için Selçuklu Devleti'nin İslam dünyasında oynadığı rolü ve siyasi-stratejik yaklaşımlarını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Selçuklu Devleti'nin İslamiyet'i benimsediği ve hükümdarlarının genelde Sünnîliğin Hanefî yorumunu tercih ettiği bilinir. Devletin bu mezhebi tercih etmesinde birkaç

[397] Sıddıqui, "**Gurlular**", DİA, Cilt:14, s. 210.
[398] Yavuz, "**Fahreddin er-Razi**", DİA, Cilt. 12, s. 89.
[399] Kutlu, "**Kerrâmiyye**", DİA, Cilt.25, s. 294.
[400] Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, s. 465.

neden bulunduğunu belirtebiliriz. Abbâsî Halifeliği ile olan ilişkileri bağlamında, Selçuklu Devleti'nin halifeliğin meşruiyetini desteklemesi, Abbâsî Halifesi'ni Büveyhoğulları'nın baskısından kurtarmasının, halifeliğe ve bu mezhebe verdiği önemin bir göstergesi niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Böylece Şiî Büveyhoğulları'nın zayıflaması ile Selçuklu Devleti'nin bölgede hakimiyeti pekişmişti.

Selçuklu Devleti'nin mezheplere yaklaşımının, siyasi yönelimlerde ve devlet kademelerine alınan memurlara kadar etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca devletin tesis etmiş olduğu eğitim kurumları ve dinî yapılar, İslam'ı yaymaya ve güçlendirmeye yönelik tesis edilmiştir. Ancak bu dönem içerisinde Selçukluya, Fâtımî Devleti'nin Şiî politikası ket vurmaya çalışmıştır. Bununla beraber, mezhepler de kendi içlerinde birbirine karşı fikrî ayrılıklar nedeniyle ötekileştirmeye gitmiş; neticede pek çok istenmeyen hadise yaşanmış ve canları pahasına bu mücadeleler gerçekleştirilmiştir. Elbette bunda en büyük etken, devletin destek olduğu mezhep hangisiyse siyasi gücün o minvalde gelişim sergilemesidir.

Selçuklu, İslamiyet'i benimsediğinden beri halifeye büyük hürmet gösterip onunla iş birliği yapmıştır. Tuğrul Bey döneminde, vezirinin de etkisiyle Eş'arîlere karşı olumsuz bir tutum sergilenmiş ve bu nedenle pek çok âlim bulundukları bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır.[401] Bu durumda en büyük etkenin dönemin hükümdarı ve veziri olduğunu söylemek gerekir. Tuğrul Bey'den sonra tahta geçen Alparslan'dan sonraki dönemlerde ise Eş'arîlere uygulanan politika değişmiş nitekim Nizamiye Medreseleri ile daha da destek gördükleri bir süreç ortaya çıkmıştır.[402] Melikşah döneminde, Tuğrul Bey dönemi gibi katı bir Hanefî tarafgirliği görülmediğini, mezheplerin birbirleri ile olan mücadelelerinde orta yol bulmaya yönelik bir politika sergilediklerini söyleyebiliriz. Bu dönemde en çok gündemde olan Hanbelî ve Şâfiî mezheplerinin yaşadığı bu mücadelelere karşı Nizâmülmülk, gayet açık bir üslup ile mezheplerin birbirine üstünlük sergilememesi gerektiğini belirtmiş, sükuneti sağlamıştır.[403]

Selçuklu Devleti'nin siyasi olarak en çok etkilendiği fırkanın, Şîa'dan neşet etmiş olan Bâtıniyye olduğu söylenebilir. Bu etkinin, özellikle devletin iç ve dış

[401] Acar, s. 96.
[402] Sıddıqı, s. 35.
[403] İbnü'l-Cevzi, **El-Muntazam**, Cilt:26, s. 59.

politikalarında belirgin bir rol oynadığı gözlemlenmektedir. Nitekim Bâtınîler, arkasına Fâtımî Devleti'nin de desteğini alarak Selçuklu Devleti'ne maddi manevi zarar verecek hareketlerde bulunmuştur. Aşırı Şiî gruplar ve Bâtınilerle hem fiili hem de ilmî[404] olarak büyük mücadeleler verilmiştir.

Sonuç olarak Selçuklu Devleti, İslamiyet'in yayılmasında medreseler aracılığıyla büyük hizmetler vermiştir. Dönem dönem uygulamalar değişse de ekseriyetle Hanefîlik/Mâtürîdîlik ve beraberinde Şâfiîlik/Eş'arîliği benimsemiş olduklarını söylemek gerekir. Devlet-mezhep ilişkisi, büyük ölçüde siyasi-stratejik ve sosyo-kültürel dinamikler tarafından şekillendirilmiştir. Sosyal düzeni korumak ve yaşanılan mücadeleleri yatıştırmak adına orta yol sergilemişler; İslam'a ve devlet bekasına zarar verebilecek her türlü aşırı ve aykırı görüşe karşı duruş sergilemişlerdir.

1.2.1. Şiî Politikası

Selçuklu Devleti'nin ilk Şiî mücadelesi, Büveyhîler[405] ile olmuştur. Büveyhîlerin, Abbâsî halifesi ile olan münasebeti ve Selçuklu'nun Abbâsîlere siyasi ve manevi desteği de bu mücadeleye sebep olan önemli unsurlardandır.[406] İlerleyen süreçte ise Selçuklu Devleti'nin, Şiî Fâtımî Devleti[407] ile büyük çatışmalar yaşadığı görülmektedir. Şiîliğin bu denli güçlü bir mezhep konumuna gelmesinde doğuda Büveyhî Devleti, batıda ise Fâtımî Devleti öncü olmuştur.[408] Ancak Selçuklu Devleti'nin, Fâtımî Devleti'nden önce Büveyhîler'e karşı politika izlemesindeki en büyük etken, Abbâsîler üzerinde Büveyhîler'in hakimiyet kurmuş olmasıydı.

Büveyhî Devleti, 945 tarihinde Bağdat'ı ele geçirmiş ve Abbâsî Devleti üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Hutbelerde Abbâsîlerin ismi okunmaya devam etse de başka bir fonksiyonları kalmamıştı. Büveyhîler, Şiîliği benimsemiş ve Şiîlerin yayılımında önemli icraatler sergilemişlerdi. Nitekim Bağdat'ta Kerh Mahallesi,

[404] İmam Gazâlî, **El-Münkız mine'd-Dalâl**, terc. Abdürrezzak Tek, Emin Yayınları, Bursa, 2013, s. 29.
[405] Büveyhîler, 932-1062 yılları arasında Deylem asıllı olup, İran ve Irak'a hükmetmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Erdoğan Merçil, **"Büveyhîler", DİA**, İstanbul, 1993, Cilt:6. s. 496.
[406] Merçil, "**Büveyhiler"**, DİA, Cilt:6. s. 498.
[407] Fâtımîler, 909-1171'de Kuzey Afrika, Mısır, Suriye'de yerleşim gösteren bir Şiî devletidir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Eymen Fuad Seyyid, **"Fâtımîler", DİA**, İstanbul, Cilt:12, 1995, s. 228.
[408] Kara, s. 86.

Şiîliğin merkezi haline gelmişti.[409] Tuğrul Bey döneminde, Abbâsî Halifesine büyük destek sağlanmış ve Büveyhîlere son verilmiştir.[410] Ancak Büveyhîlerin varlığını sürdürdüğü bu dönem içinde Şiîler dışındaki mezhep gruplarına büyük baskı uygulandığı ve kışkırtıcı eylemler yapıldığı da tarihî kaynaklarda yer almaktadır.[411]

Şiîlik, Kuzey Afrika'dan Bağdat'a kadar azımsanamayacak kadar geniş bir bölgede yayılım göstermiştir.[412] Bölgesel olarak değerlendirecek olursak Horasan, Irak, Bağdat, Maveraünnehir gibi Selçuklu hâkimiyetinde olan bu yerleşim yerleri, Şiîleri de bünyesinde barındırıyordu. Hatta Horasan'ın Beyhak şehrinin tamamı, İmâmiyye Şîa'sına mensup olmakla birlikte, bu bölge en çok Şiîlik propagandasının yapıldığı merkezî bir konuma sahiptir.[413]

Selçuklu Devleti içerisindeki Şiî oluşumları aynı değerlendirmemek gerektiği gibi, farklı kategorilerde ele almakta fayda vardır.[414] Bunlardan bir kısmı itikadi sapmalara uğrayan "Gulât" ismini verdiğimiz, İslam'a ters düşen görüşlere sahip olan Şiîler; bir diğeri İslam dünyasını karşısına alarak siyasi oluşum gösteren Şiîler ve İslam dünyasına zarar verme gayesi gütmeyen "mutedil" dediğimiz Şiîlerdir. Hz. Ali taraftarı olarak ortaya çıkan Şîa, zaman içerisinde farklı isimlerle zikredilmiştir. Bazı aşırı görüşlere sahip olan Gulât Şiîlere ise "Râfızî" denildiği görülür.[415] Şiilerin sadece dinî bir mezhep olarak ortaya çıkmayıp siyasi ideolojileri de bünyesinde barındırıyor olması ve devlete zarar verebilecek faaliyetler göstermeleri sebebiyle Selçuklu hükümdarlarına güven vermemişlerdir. Bu nedenle devlet, Şiî oluşumlara karşı her zaman tedbirli ve temkinli yaklaşmıştır. Ancak neredeyse tamamı Hanefî mezhebine bağlı[416] olan Şîa'nın Zeydiyye kolu ile diğer Şîa kollarına nazaran daha az sorun yaşandığını söyleyebiliriz. Ebû Zehra, bu konu ile ilgili olarak Şâfiîler ile İmâmiyye

[409] Ocak, Cilt.10, s. 651; Kazvini, Asaru'l- bilad, s. 444; M. Streck, "Kerh", İA, VI, s. 584; Adam Mez, El-hadarâtu'l-islamiyye fi'l-karni'r-râbii'l hicrî (Asru'n-nehdeti fi'l-İslam), terc.M. Abdulhadi Ebû Rîde, Kahire ts., s. 115.
[410] Ahmed bin Mahmud, s. 54.
[411] Merçil, **"Büveyhîler",** DİA, Cilt.6. s. 498.
[412] R. Turan, **İslam Medeniyeti**, Cilt.14, s. 656.
[413] Kara, ss. 81,93.
[414] Şia; Zeydîyye, Keysâniyye, İmâmiyye, Gulât (Aşırılar), İsmaililer olmak üzere beş farklı fırkaya ayrılmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şehristânî, s. 147.
[415] Pezdevi, s. 341.
[416] Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi,** s. 164.

Şîa'sının Horasan ve Nişabur'da karşı karşıya geldiğini, Yemen'de de yine Şâfiîlerin Zeydîlerle münakaşalarının olduğunu dile getirir.[417]

X. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Fâtımî Devleti'nin varlığı ile Şiî propagandaları daha çok artmıştır. İsmailî olan Fâtımîler ile olan ilişkilere bakacak olursak, Fâtımîler kendi düşüncelerini duyurabilmek adına açmış oldukları medreselerle pek çok Şiî fakihin yetişmesine ortam sağlıyorlardı. Hâkim bi Emrillah'ın, 395 yılında inşa ettirdiği "Dârülilim"[418] çok geçmeden Fâtımîlerin propaganda yeri haline gelmiştir. Bir vakit burası kapanıp, yeniden 517 tarihinde açıldıktan sonra Fâtımîlerin da'vetinin merkezi haline gelmiştir.[419] Bu tesis edilen mekânların devamı niteliğinde[420]; İskenderiyye, Kudüs, Halep, Trablusşam gibi bölgelerde propaganda niyetiyle ilerleyen süreçlerde yeni yerler açılmıştır.

Fâtımîler, Şiîliğin yayılmasını en çok halife Mustansır döneminde gerçekleştirebilmiştir. Nitekim Tuğrul Bey döneminde Musul'u ele geçirerek, Fâtımî'nin desteklediği Arslan Besâsiri'nin (ö.451/1060)[421] isyanları ile Mansur Camisi'nde ve Rusafe Camileri'nde, Mustansır namına hutbeler okutulmuş[422], Bağdat'ta Şiîlik resmen ilan edilmiştir.[423] Mustansır döneminde, özellikle Selçuklular ile Hicaz, Şam ve Filistin bölgelerinde nüfus mücadeleleri verildiğini belirtebiliriz.[424] Besâsiri'nin öldürülmesi üzerine Halife, Şiîleri cezalandırmak adına, Şiî camisi olan Besâra Camisi'ni mescit konumuna getirerek statüsünü düşürmüştü.[425] Halkının bir kısmı Sünnî, bir kısmı ise Şiî olan Bağdat'ta, özellikle Şiîlerin Gadîr-i Hum bayramları sebebiyle husumetler yaşanıyor, bu pek çok kişinin yaralanması ve hatta ölümleri ile sonuçlanıyordu.[426] Hanefîlerin müderrisi olan Ebû Sa'd es-Serahsî (443/1051) de bu Sünnî-Şiî çatışmaları sonucunda katledilenler arasındaydı.[427]

---

[417] Ebu Zehra, s. 465
[418] Dârülilim; Fâtımî Halifesi Hâkim bi Emrillah tarafından Kahire'de inşa edilmiş kütüphane ve kültür merkezi. Dârü'l Hikme (El-Ezher Camii) adıyla da bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mahmut Kaya, "**Dârülhikme", DİA**, İstanbul, Cilt:8, 1993, s. 537.
[419] Seyyid, "**Fâtımîler"**, DİA, Cilt.12, s. 235.
[420] R. Turan, **İslam Medeniyeti**, Cilt.14, s. 645.
[421] Besâsiri; Bağdat Seraskeri. Hakkında bilgi için Bkz. Merçil, **"Besasiri",** DİA, Cilt:5, s. 528.
[422] Râvendî, Cilt.1, s. 106.
[423] M. Şerefeddin, **Selçûkiler Devrinde Mezâhib**, s. 275.
[424] Ocak, İslam Tarihi ve Medeniyeti Selçuklular, Cilt.10, s. 653; Hasaneyn, Selâçıka İran ve'l Irak, s. 14; H. A. R. Gibb-P. Kraus, "**Müstansır",** DİA, VIII, s. 827.
[425] Makdisi, s. 53.
[426] M. Şerefeddin, **Selçûkiler Devrinde Mezâhib,** s. 275.
[427] İbnü'l-Esir, Cilt. 9, s. 438.

Sultan Alparslan döneminde ise, Mekke'de Fâtımîler adına okunan hutbeye son verilip halife Kâim Biemrillah ve Sultan Alparslan adına okunmaya başlandığı ve Şiî ezanı terk edildiği görülmektedir.[428] Yine Alparslan döneminde, Halep'te önceden Fâtımîler adına okutulan hutbe, yerini Abbâsîler adına okutulan hutbeye bırakmıştır. Hatta Şiî ezanını Sünnî ezanına çevirmiştir.[429]

Selçuklu hükümdarlarının, devlet kademelerinde görevlendirme yaparken şahısların mezheplerine göre bir yerleşim yaptıklarından önceden bahsetmiştik. Nizâmülmülk de bu düşünce ile özellikle Kum, Kaşan, Rey ve Aveh bölgelerinden olan kişilere görev vermemeye dikkat ettiğini, yazmış olduğu eserde belirtmektedir.[430] Alparslan da bu konuda çok katı bir tutum sergilemekte, hatta Şiî (Râfızî) bir kişiye görevlendirme yapıldığını görünce bu vazifeyi veren kişiye kızdığı ve uzun bir süre onunla konuşmadığı görülmektedir.[431]

Sonuç olarak Fâtımîlere yönelik pek çok mücadele verildiği gibi Şiîliğin kollarından olan Bâtınilik[432] ve Karmatîlik[433] gruplarına karşı da ilmî ve fikrî mücadeleler sergilenmiştir. Selçuklu hükümdarları, Şiîliği her zaman bir tehdit unsuru olarak görmüş, tedbir aldıkları bir mezhep grubu olmuştur.

1.2.2. Bâtıni Gruplar ile Mücadele

Selçuklu Devleti içinde Şiîlerin en çok varlıklarını belli ettikleri zaman diliminin Melikşah dönemi olduğunu söyleyebiliriz. Melikşah Dönemi'nin en önemli iç karışıklıklarına sebep olan gruplarından biri, İsmâiliyye mezhebinin bir kolu olan Bâtıniler, diğeri ise Şiî-İsmâiliye mezhebine mensup Karmatîlerdir.[434] Melikşah, El-Ahsa ve Bahreyn'deki Karmatîler ile 1077 yılında mücadele etmiş, bu bölgeleri itaati altına almayı başarmıştır.[435] Bâtıniyye fikirleri, halk arasında çokça yayıldığı için büyük mücadeleler gösterilmiştir.

---

[428] İbnü'l-Esir, Cilt. 10, ss. 67, 68.
[429] İbnü'l-Esir, Cilt. 10, s. 64.
[430] Nizâmülmülk, s. 226.
[431] Nizâmülmülk, s. 180.
[432] Nasların zahiri manasını kabul etmeyip batını manayı esas kabul eden Şiiliğin İsmâiliyye koluna mensup fırka. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Avni İlhan, "**Bâtıniyye", DİA**, İstanbul, Cilt. 5, 1992, s. 190.
[433] Aşırı Şii İsmâiliyye mezhebine mensup olan bir fırka. Bkz. El-Bağdâdî, terc. Fığlalı, Kalem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 263; Sabri Hizmetli, "**Karmatiler", DİA**, İstanbul, Cilt:24, 2001, s. 510.
[434] Nizâmülmülk, ss. 225,229.
[435] Kesik, s. 357; Hizmetli, "Karmatiler", DİA, Cilt:24, ss. 510-514

Şîa'nın bir kolu olan Bâtıniler, siyasi-mezhebî ideolojileri olan bir fırka olarak ortaya çıkmıştır. Bâtıniler ile İsmâiliyye aynı görülmüş olması[436] nedeniyle, biz burada sadece konu başlığımız ile alakalı olan İsmâiliyye mezhebine değineceğiz. İsmâiliyye'yi teşkil eden bu zümre, asıl İsmail b. Cafer adına kurulmuş bir fırka olmasına rağmen, daha sonra oğlu Muhammed b. İsmail el-Mektum tarafından devam ettirilmiştir. Abbâsî Halifesi Harun Reşid zamanında, Muhammed b. İsmail düşmanlarından korunabilmek adına Medine'den uzaklaşmış, Rey veya Deylem'e gitmiştir. Daha sonra ise Nişabur'a yerleşmiştir.[437] İmâmiyye'den ayrılırken "Mübârekiyye" diye isimlendirilen İsmâiliyye'den çağdaşları Karâmita, Bâtıniyye, Melâhide diye bahsederken, Nevbahti ve Kummî tarafından İsmâiliyye adıyla nitelendirilen bir gruptur.[438] Fâtımîler'in sekizinci halifesi El-Müstansır'ın ölümünden sonra ise İsmâiliyye, Nizâriyye[439] ve Müsta'liyye isminde iki büyük gruba ayrıldı.[440] Nizâriyye katı Bâtınî telakkileri sürdürürken, Müsta'liyye daha mu'tedil bir yol izlemişti.

Hasan Sabbah (ö.518/1124), halife Mustansır'a "*Senden sonra imamımız kim olacaktır?*" sorusunu sorunca, halife oğlu Nizâr'ı belirtmiştir.[441] Bu nedenle başta Hasan Sabbah olmak üzere, Mısır dışında ve doğusunda bulunan İsmâiliyye, Nizâr'ı ve onun neslini İslam dünyasının tek lideri kabul etmektedirler.[442] Hasan Sabbah, Müstansır'ın büyük oğlu Nizâr'ın halifeliğe geçmesini istediğinden, onun adına hutbe okutmuştur. Hatta halifelik makamına gelmesi ve Nizâr'ı getirmesi için İskenderiye'deki oğullarından birini Alamut'a göndermiştir.[443] İsmâiliyye mezhebinin

---

[436] İmam Gazâlî, **Fedâihu'l-Bâtıniyye/El-Mustazhıri (Batıniliğin İçyüzü**), terc. Avni İlhan, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s. 7.
[437] M. Öz, **"İsmailiyye"**, DİA, Cilt.23, s. 128.
[438] Ferhâd Defterî, **Gazâlî ve İsmâiliyye,** e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, terc. Naim Döner, Nisan, 2016, Cilt. 8, Sayı.1, s. 528.
[439] Nizarillik: Fâtımî Halifesi Müstansır'ın büyük oğlu Nizardır. El- Müstansır ölmeden önce yerine halef olarak büyük oğlunu bırakmıştır. Fakat Fâtımî devletinde başkomutanlık ve vezirlik konumundaki kişilerce kabul edilmemiş, Müstansır'ın küçük oğlu Mustali'nin imam olmasından yana görüş belirtmişlerdir. Bu durum İsmailiyye'nin, Nizariyye ve Mustaliyye olmak üzere iki gruba ayrılmalarına neden olmuştur. Bkz. Ayşe Atıcı Arayancan, **Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016, s. 23.
[440] Hasan Gümüşoğlu, **İslam Mezhepleri Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2013, s. 226; Lewis, Bernard, Haşişiler, terc. Ali Aktan, İstanbul 1995, s. 26-29, 90.
[441] İbnü'l-Esir, Cilt. 9, s. 342.
[442] M. Öz, "**Nizariyye"**, DİA, Cilt. 33, s. 200.
[443] Arayancan, **Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut,** ss. 23, 24; MGS Hogdson, "The İsmaili State", The Cambridge History of İran, Cambridge at The Universty, Vol. 5, Newyork, 1968, s. 437; Serpersi Saykes, Tarih-i Iran, terc. Seyyid Fahreddin, Takiyyi Fahr Dayi Geylani, Tahran, 1377, s. 52;

en önemli kolu olan Nizâriyye, İran'da Hasan Sabbah tarafından Alamut işgal edilerek Nizârî-İsmâili Devleti kurulmuştur. (483/1090)[444] XI. yüzyılının sonlarına doğru, Abbâsîleri ve Selçuklu Devleti'ni yıkabilme gayesi ile Büyük Selçuklu Devleti sınırları içinde kendi liderliğini ortaya koymuştu. Hiçbir zaman imamlık iddiasında bulunmayan Hasan Sabbah, kendi hayat hikayesini anlatmış olduğu "*Sergüzeşt-i Seyyidina*" adlı eserinde, Fâtımî dâisi Emire Zarrab (Darrab) adlı bir kişi ile mezhebi hakkında konuştuklarını ve Necm Sarac adlı bir kişinin de ayrıntılı açıklama ve izahlarda bulunmasının ardından İsmâililiğin sırlarının kendisine verildiğinden söz eder.[445]

Hasan Sabbah, faaliyetlerini genelde dağlık, merkezi hâkimiyetin az olduğu yerlerde, derviş kıyafetleri giyip zahit bir görünüm sergileyerek, halka Ehl-i Beyt'in yaşamış olduğu haksızlıktan söz ederek gerçekleştirirdi. Bâtınîlerin, kendi görüşlerini yayabilmek adına farklı kılıklara girdikleri görülmektedir. Kimi zaman bir öğrenci, kimi zaman tasavvuf yoluna girmiş gibi bir sûfi, hatta halk içine karıştıkları gibi Selçuklu ordusu içine dahi sızdıkları, bunu da gizlilik politikaları ile yaptıklarını belirtebiliriz.[446] Bu propagandaya "Davet-i Cedide"[447] adı verilmiş ve Selçuklu Devleti'ni ve Abbâsî hilafetini bitirmek amacıyla aşama aşama dâiler (propagandacılar) ve fedâiler aracılığıyla yürütülmüştür. Batı dilinde Hasan Sabbah'ın örgüt üyelerine "Assasins (Suikastçılar)" denilmiş. Fedâi olmaları ve devlet yöneticilerine yaptıkları suikastlardan ötürü bu isimle anıldığını söyleyebiliriz.[448]

Hasan Sabbah, kendine bağlamış olduğu kişilerle devlet için tehlike arz etmeye başlamıştı. Melikşah döneminde Bâtıniler, Save'de ilk toplantılarını gerçekleştirmişler ve Saveli bir müezzini Bâtıniliğe davet ettikleri halde kabul etmemesi üzerine onu öldürmüşlerdi. İbnü'l-Esir, bunun onların döktükleri ilk kan olduğunu dile getirmektedir.[449] Bâtıniler, Selçuklu Sultanları ile melikleri arasında yaşanan siyasi mücadeleleri fırsat bilerek halk içinde pek çok insanın canına kıyıyor, mallarını

Farouk Mitha, Al- Ghazali and The İsmailis, s. 20; Mustafa Öz, **"Nizariyye", DİA**, Cilt:33, İstanbul, 2007, s. 200.
[444] A. Özaydın, **"Hasan Sabbah", DİA, Cilt**:16, s. 347.
[445] İbnü'l-Esir, Cilt.10, s. 261.
[446] Kara, ss. 131-141.
[447] Şehristânî, s. 196.
[448] Enes Türkoğlu, **Hasan Sabbah Alamut Kalesi ve Cennet Fedaileri**, Tutku Yayınları, Ankara, 2013, s. 173.
[449] İbnü'l-Esir, s. 258.

yağmalayarak bulundukları bölgelerde panik havası estiriyorlardı. Nitekim Bâtınîler öyle bir boyuta gelmişlerdi ki artık halk içerisindeki âlimlere, hatta devlet kademelerinde kendilerine ket vurabilecek kim varsa onları ortadan kaldırmayı planlayıp, bu düşüncelerini faaliyete geçiriyorlardı. Bilindiği üzere Nizâmülmülk, Şiî oluşumlarla en çok mücadele eden devlet adamlarından biriydi. Araştırmamızın en başındaki medreseler bölümünde ele aldığımız üzere İslam'a zarar verebilecek her türlü zihniyetle fikirsel planda mücadele için pek çok medrese tesis edilmişti. Bununla beraber, kendi yazdığı eserde de çok sert bir dil ile Bâtınîleri eleştirir ve Râfızîler'den daha beter olduklarını dile getirir.[450] Nizâmülmülk'ün bu yaklaşımı, Bâtınilerin tepkisini üzerine çekmiş ve Bâtınilerin öldürdüğü bir devlet adamı olarak tarihe geçmiştir.[451] Fâtımî Halifesi'nden siyasi destek alarak Kazvin'in kuzey doğusunda Rudbar Vadisi yanında, Elbruz Dağları üzerindeki Alamut Kalesi'nde çalışmalarını sürdüren Hasan Sabbah; Suriye, Yemen, Hicaz, Mısır, Kahire, İran'ın batısı ve Irak bölgeleri Selçuklular için Bâtınilerle mücadele bölgeleri olmuştu.[452] Dolayısıyla Selçuklulara karşı hem askeri hem ilmî hem de siyasi olarak kafa tutabiliyordu.

Selçuklu Devleti, Bâtınîlere karşı mücadelesini siyasi olarak gösterdiği gibi pek çok âlim de Bâtınilere reddiyeler yazmaktan geri durmamışlardır.[453] Hanefî-Mu'tezilî âlim el-Beykendi (ö.482/1089), "*El-Hüda ve'l İrşad li Ehli'l-Hıyâreti ve'l-Inâd"* adlı eserini, İsmâilî olan Ebû Nasr Hibetullah'a yönelik bir reddiye olarak yazmıştır.[454] Dönemin halifesi El-Mustazhır'ın (512/1118) talebi üzerine Gazâlî de "*Fedâihu'l-Bâtıniyye*" adlı eserini kaleme almıştır.[455] Bu eserinin dışında mantık ilmini kullanarak "*El-Kıstasü'l-Müstakîm*"*i* Bâtınilere karşı görüşlerini belirtmek için ve onların batınî fikirlerine cevaplar mahiyetinde yazmıştır.[456]

Dönemin padişahları da Bâtınîlere karşı, sert tutumlarını yeri gelmiş devlet kademelerinde yer vermeyerek fiili olarak göstermişler, yeri gelmiş mektupla

[450] Nizâmülmülk, s. 180.
[451] İbnu'l Esir, Cilt:10, ss. 176-178.
[452] Türkoğlu, ss. 102, 105.
[453] Malatî (377/987), Bakılani (403/1013), Bağdadi (429/1037) bu konuda eser yazanların listesini sunmuşlardır. Bkz. Gazâlî, s. 11.
[454] Kara, s. 144; Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn an-Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn, nşr. M. Şerefeddin Yalıkaya, Tahran, 1378, II, 2043.
[455] Gazâlî, **Fedâihu'l-Bâtıniyye**, s. X.
[456] Karlıağa, "Gazzâlî", DİA, Cilt.13. s. 520, 521.

yaptıklarının yanlış olduğunu dile getirmişler ve onları tehdit etmişlerdir.[457] Hasan Sabbah'ın ele geçirdiği Alamut Kalesi'ne pek çok kez kuşatma gerçekleştirilmiş ancak Melikşah'ın ve Nizâmülmülk'ün ölümü ile kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da Bâtıni faaliyetlerin daha büyük tahribatlar yapmasının önüne geçilmiştir.[458] Bâtıniler, tam manasıyla Selçuklu Devleti döneminde ortadan kaldırılamamıştır. Ancak gösterdikleri çabayı Berold Spuler şu sözleriyle çok güzel özetlemiş: "*Şayet Selçuklular ortaya çıkmamış ve sünneti ikame etmemiş olsalardı, İsmâililer tüm Doğu İslam Dünyasını ele geçirmiş olacaklardı."*[459] diyerek Selçuklu'nun o dönem için ve gelecek için İslam'a ne kadar büyük bir hizmet ettiğini belirtmiştir.

Bâtınîlerin kendisini "Seyyidina" (Efendimiz) olarak isimlendirdiği Hasan Sabbah yönetici ve din adamı kişiliğiyle mevcut düzeni yıkmak için önemli çalışmalar yapmış olsa da sonuç olarak bunu başaramamıştır. 23 Mayıs 1124'te hastalanarak ölmüş[460] ve Alamut yakınlarına gömülmüştür. Hasan Sabah tarafından dinî ideolojilerle kurulan bu hareket zaman içerisinde silahlı bir örgüt hâlini almış, zamanla bu oluşum otonom bir devlete dönüşmüştür.[461] Alamut Kalesi, Hasan Sabbah'ın ölümünden sonra da varlığını devam ettirmiş; ancak Moğol hükümdarı Hülâgü tarafından 19 Kasım 1256'da ele geçirilmiştir.[462] Uzun süren kuşatmalar sonucunda kalenin altına tüneller kazılmış ve bu tünellere verilmiş olan petrol patlatılarak ünlü kütüphanelerinin de yanarak[463] yok olmalarına sebep olunmuştur.[464] Alamut Kalesi, Moğol istilası ile yıkılıncaya kadar uzun yıllar Bâtınî propagandası için önemli bir merkez olmuştu.[465] Bâtınîler, Selçuklu Devleti'ni yok etmek gibi bir sonuca varamamış olsalar da büyük tahribatlar bıraktıkları kesindir. Ancak Selçuklu

[457] Nizamülmülk, s. 177.
[458] Öngül, s. 105.
[459] Kara, s. 144; Spuler, "Doğuda Hilafetin Çöküşü", I, 157.
[460] Türkoğlu, s. 242, 243; Bernard Lewıs, The Assasıns, London, 1985, s. 61.
[461] Bâtınileri, Mehmet Altay Köymen "hareket", Osman Turan "teşkilat", Neşet Çağatay "tarikat", İsmail Kaygusuz ise "devlet" olarak tanımlamışlardır. Batılı araştırmacı olan Bernard Lewis "Haşişiler" isimli çalışmasında "terör örgütü" olarak nitelerken, Farhad Daftary ise "devlet" olarak isimlendirmiştir. Bkz. Ayşe Atıcı Arayancan, **Haşhaşiler Efsaneler ve Gerçekler**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2020, s. 127.
[462] A. Özaydın, "**Alamut"**, DİA, Cilt:2, s. 337.
[463] Kütüphane içindeki pek çok eser yok olup gitse de Hasan Sabbah tarafından kaleme alınmış "*Sergüzeşt-i Seyyidina*" adlı kitabın tek yazma nüshası ele geçirilmiş ve şu an Tahran Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bkz. Türkoğlu, **Hasan Sabbah Alamut Kalesi ve Cennet Fedaileri**, s. 362.
[464] Türkoğlu, s. 326.
[465] Özaydın, **"Alamut**", DİA, Cilt. 2, s. 337.

yöneticileri ve âlimlerin destekleri ile görüşlerinin ve propagandalarının büyük çaplı önüne geçilmiş olduğunu ifade edebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

İMAM GAZÂLÎ'NİN İTİKADİ MEZHEPLERE VE MESELELERE YAKLAŞIMI

İmam Gazâlî, İran'ın Horasan bölgesinde, bugün adı "Meşhed" olan Tus şehrinde H.450/M.1058 tarihinde dünyaya gelmiş, H.505/M.1111 yılında Tus'ta vefat etmiştir.[466] Asıl adı, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed'dir. Künyesi, Ebû Hamid'dir. Farklı lakaplarla anılmıştır. Bunlar: "Zeynü'd Din" (Dinîn süsü), Tus şehrinde doğduğu için "et-Tûsi", "Gazâle" adı verilen köyde doğduğu için "Gazâlî", babasının mesleği yün eğiriciliği olduğu için yün eğiricisi oğlu manasında "Gazzâlî" denilmiştir.[467] Fakat en çok bilinen ve meşhur olan lakabı "Hüccetü'l İslam"dır. Yaşamış olduğu dönemdeki pek çok farklı düşünceye deliller getirmiş[468], İslam'ı en güzel şekilde kalplere ve akıllara uygun ispatlar yapmış olması saikasıyla bu isimle anılmıştır.

Gazâlî'nin babası Muhammed Tûsi, ölmeden önce vasiyeti olarak çocuklarının eğitimi için arkadaşına oğlunu medreseye göndermesini talep etmişti. Arkadaşı, vasiyeti gereği ilim tahsili için Gazâlî'yi okutmuştu. Gazâlî, ilim öğrenme sürecinde birçok âlimden ders almıştır. Gazâlî fıkıh ilmini Muhammed Razkandî oğlu Ahmed'den almıştı. Bu zat Gazâlî'nin memleketinde yaşıyor ve dersler veriyordu.[469] Daha sonra, Cürcan'da Ebû Nasr İsmail'den de ders aldı. O devirde pek çok yerde ilim meclisleri ve âlimler mevcuttu ancak iki şehir vardı ki bunlar ilim ve sanatın ana merkezi konumundaydı; Nişabur ve Bağdat. Bu iki şehirde ilmiyle meşhur olan, İmam el-Haremeyn (Cüveynî) ve Ebû İshak Şîrâzî ders veren âlimlerdendi.

Gazâlî'nin hocası İmâmü'l-Haremeyn, ilk yapılmış medreselerden olan Beyhâkîyye[470] medresesinde yetişmiş bir âlimdi. Gazâlî, Nişabur memleketine yakın olması sebebiyle oraya gitmiş, İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'ye talebe olmuştur. İmamü'l-Harameyn'in asıl adı Abdülmelik, lakabı ise Ziyaeddin idi. Mezhep olarak

---

[466] Gazâlî, **İhyâu' Ulûmi'd-din**, Terc. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, Cilt. 1, s. 1
[467] Çağrıcı, **"Gazzâlî", DİA**, Cilt. 13, s. 489.
[468] Gazâlî, **El-Munkızu Mine'd Dalal**, Kayıhan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2018, s. 11.
[469] Şibli Numani, **Gazâlî**, s. 35.
[470] Eyüp Baş, **İslam Tarihi,** Grafiker Yayınları, Ankara, 2013, s. 636.

İmam Eş'arî'ye mensup olması sebebi ile İmam Gazâlî'nin de Eş'arîliğe yönelmesinde büyük bir etkendi. Gazâlî hocası hayatta olduğu müddetçe onun ilim halkasından hiç ayrılmadı. Ancak hocası hayattayken dahi Gazâlî eserler yazmaya başlamış[471] ve tanınır bir kişilik haline gelmişti. Hocasının vefatından sonra Nişabur'dan ayrıldı.

Nişabur'dan ayrıldıktan sonra Selçuklu Devleti baş veziri Nizâmülmülk'ün yanına gitti.[472] O dönemde ilmi üstünlüğü gösteren, ilmi münazaralar tartışmalar düzenlenirdi. Nizâmülmülk, ilim ve irfan sahibi bir kimse olması, ilme büyük önem vermesi sebebi ile bu tarz münazara toplantılarını kendisi tertip ederdi. Bu münazaralarda İmam Gazâlî'nin diğer âlimlere nazaran ilmi üstünlükler göstermesi dönemin gözde âlimleri arasında yer almasını sağlamıştı. Nizâmülmülk, onun ilmi seviyesini fark ederek, Gazâlî'yi Bağdat Nizamiye Medresesinde müderrisler arasına katmıştır (H.484-M.1091)[473].

İmam Gazâlî, otuz dört yaşındayken Nizamiye Medreselerinde eğitim vermeye başlamıştı. Ancak Gazâlî'nin tayinin üzerinden yaklaşık bir yıl geçmişti ki Nizâmülmülk, Bâtıniler tarafından öldürülmüş, aradan bir ay gibi kısa bir süre sonra ise Melikşah, zehirlenerek öldürülmüştü.[474] Yaşanılan tüm bu olumsuz süreçler Gazâlî'yi uzaktan da olsa alakadar edecek noktaya getirmişti.[475] Gazâlî'nin şöhret ve saygınlığı bu dönemde ileri boyuta ulaştığı için dünyevi arzuları Allah'ın rızasına engel oluyor korkusundan nefsi ile bir süre mücadele etmiştir.[476] Bu mücadele altı ay kadar sürmüş fakat makam sevgisi, Allah sevgisinin önüne geçmesini istemediğinden manevi hayatı için bu makamı tehlikeli gördüğünden, müderrislik görevini dört yıl sürdürdükten sonra Nizamiye'deki görevini kardeşine[477] bırakmış ve inzivaya çekilmiştir (488/1095).

---

[471] "*El-Menhul fi El-Usul"* adlı eseri henüz daha Cüveynî'nin öğrencisi iken yazmış olduğu görülmektedir. Bkz. Makdisi, s. 198.

[472] Müelliflerin çoğunluğu Nizâmülmülk'ün yanına gidişinden maksat Nizâmülmülk'ün daveti üzerine olduğu şeklindedir. Bkz. El-Gazzali, **Dalaletten Hidayete,** s. 22.

[473] Gazâlî**, İhya,** Cilt. 1, s. 20.

[474] Orman, **Gazâlî Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi Etkisi,** s. 33.

[475] İbnü'l-Esir, Cilt. 10, s. 184; Melikşah'ın ölümü üzerine eşi Teken Hatun, beş yaşındaki oğlu Mahmud'un tahta geçmesini talep edince Gazâlî, yaşının küçüklüğü sebebi ile sultan olamaması minvalinde bir fetva vermişti. Ancak Terken Hatun, başka alimlerden istediği fetvayı elde etmiş olsa da dönemin halifesi tarafından bu duruma engel olunmuştur. Bkz. Orman, ss. 33, 34.

[476] El-Gazzali, **Dalaletten Hidayete**, s. 25.

[477] İmam Gazâlî'nin kardeşi; Mecdüddin Ebu'l Fütuh Ahmed El-Gazâlî (ö. 520/1126) alim ve mutasavvıf bir kişiliktir. Ayrıntılı bilgi için Bkz Uludağ, "**Ahmed El-Gazâlî**", DİA, Cilt. 2, s. 70

Bağdat'tan ayrıldıktan sonra sırayla Şam'a, Kudüs'e, Mekke ve Medine'ye gitmiş, hac vazifesini de ifa ettikten sonra Mısır İskenderiye'de bulunmuştur. "*İhyâü 'ulûmi'd-dîn"*[478] gibi tasavvufi içerikli eserlerini bu on bir yıllık inziva sürecinde yazmıştır. Gazâlî'nin yazmış olduğu diğer eserleri gelecek konu başlığımızda ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız için burada sadece İhyâü 'ulûmi'd-dîn'den bahsetmekle yetiniyoruz.

Gazâlî'nin tekrar tedris hayatına dönüşü ise, Selçuklu hükümdarı Sencer'in veziri ve Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrü'l Mülk'ün daveti üzerine olmuştur. Gazâlî; "*Hastalık, salgın halini almış, tabipler de hastalanmış ve halk helak olmakta iken halvet ve uzlet ne fayda verir*."[479] sözlerini dile getirmesi dönemin manevi bir buhran içinde olduğunu ve Gazâlî'nin de bu nedenle tekrar müderrisliğe dönmüş olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Gazâlî bu dönüşü yorumlarken eski hale dönüş olarak değil, makamı terk ettiren ilmi öğrettiğini dile getirir.

Nizamiye Medresesinde tekrar müderrisliğe başlamıştır; fakat 3 yıl kadar bir süre bu görevi devam ettirebilmiştir (499/1106)[480]. Sağlık problemleri ve manevi hayatının daha iyi yaşayabilmek için tekrar müderrisliği bırakmak durumunda kalmıştır. Müderrisliği bıraktıktan sonra memleketi Tûs'a dönmüş, evinin civarına yaptırdığı medresede ömrünün kalan kısmını ders okutarak ve eser yazarak geçirmiştir.[481] İmam Gazâlî pek çok talebe yetiştirmiştir. Bunlardan bazıları; Kadı Ebû Nasr Ahmed bin Abdullah (Tus'da Gazâlî'den fıkıh bilgisini tamamladı.), Ebû el-Feth Ahmed bin Ali (Nizamiye Medresesinde çeşitli dallarda ilim öğretir, ders okuturdu.), Ebû Mansur Muhammed bin İsmail (Meşhur vâizdi. Hadis ilmini sem'ani ve Begavi'den okudu.), Ebû Hamid Muhammed bin Abdulmelik (Fıkh'ı, Gazâlî'den okudu. Hadis ilmini Hafız Hamidi'den okudu.), Ebû Said Muhammed bin Ali Kürdi (Gazâlî'nin, İlcam-el-Avam isimli kitabının rivayet edicisidir.), İmam Ebû Said Muhammed bin Yahya Nîşâburî (Gazâlî'nin "*Kitab-ı Basid*" isimli kitabının ilk şerhini yazmıştır.), Ebû Tahir İmam İbrahim (Gazâlî bir mektubunda; bu talebelerim arasında

[478] İbnü'l-Esir, Cilt. 10, s. 212.
[479] İmam Gazâlî, **İhyau' Ulumi'd-Din,** Cilt.1, s. 31.
[480] İmam Gazâlî, **El-Munkız mine'd-Dalâl**, terc. Abdürrezzak Tek, Emin Yayınları, Bursa, 2013, Önsöz, s. 3.
[481] Gazâlî'nin adına nispetle kurulmuş olan "El-Gazzaliyye" ismi ile anılan tekkede 484-488 tarihleri arasında Nizamiye Medreselerinde vermiş olduğu Şafiî fıkhını burada devam ettirmiştir. Bkz. Makdisi, s. 61.

en ileri gelen diye bahsetmektedir.), Ebû el-Feth Nasr bin Muhammed Azerbaycani (Tasavvuf ilmini Gazâlî'den öğrenmiştir.), Ebû Mansur Said bin Muhammed (Nizamiye'ye müderris olarak tayin edilmiştir.), Ebû Hasan Ali bin Muhammed Cüveynî Sufi (Tus'da Gazâlî'den fıkıh okumuştur.).[482]

Talebelerinin hepsinin ismi belirtilemeyeceği için belli başlı öğrencilerine burada dikkat çekmiş olduk. İmam Gazâlî, 4 Cemâziyelâhir 505 (18 Aralık 1111) tarihinde vefat etmiştir.[483] Kabri Tûs'ta ünlü şair Firdevsî'nin kabrinin yanına defnedilmiştir.

1.3. DÜŞÜNCE DÜNYASI

İmam Gazâlî, tek bir alana nispet edilemeyecek kadar geniş bir ilme sahip olan bu ilmini yaşadığı döneme de aksetmeyi başarmış çok yönlü bir kişiliktir. Mütekellimler onu kelâmcı, felsefeciler filozof, fukaha fakih, mutasavvıflar ise sûfi olarak onu benimsemişlerdir.[484] Gazâlî'nin düşünce dünyası eserlerinden de anlaşılacağı üzere Kelâm'dan Fıkıh'a, Felsefe'den Tasavvuf'a varacak bir tekamülden geçmiş olduğu için Gazâlî'yi tek bir alanla vasıflandırmak bu nedenle güçtür.

Gazâlî, her şeyin hakikatinin ne olduğunu çok küçük yaşlardan beri araştıran ve öğrenme çabasında olan bir fıtratta, hakikatin de ancak yaşayarak tecrübe edilebileceğinin düşüncesine sahipti. Bu özelliklerini kendi hayatından kesitler sunduğu otobiyografik eseri olan "*el-Munkız mine'd-Dalâl*" adlı eserinde şu ifadeleri kullanarak dile getirmiştir: "*Öncelikle benim istediğim her şeyin hakikatini bilmektir. O halde ilmin hakikatinin ne olduğunu öğrenmem gerekir*."[485] diyerek hakiki bilgi nedir? Sorusuna cevap aramaktadır. Sorup, sorgulayan, eleştirmeden önce araştıran ve ilmi son noktasına kadar kavramadıkça bir ilme vakıf olunamayacağını belirmiştir.

İmam Gazâlî, hakikati araştıranları 4'e ayırmış ve bunları; kelâmcılar, filozoflar, bâtıniler ve sûfiler olmak üzere sınıflandırmıştır.[486] Her bir grubu ayrı ayrı araştırmış hatta hepsinin özelliklerini ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır. Bu durum

---

[482] Şibli Numani, **Gazâlî,** ss. 63,64.
[483] Gazâlî**, El-Munkız mine'd-Dalâl,** terc. Abdürrezzak Tek, Önsöz, s. 4.
[484] Necip Taylan, **Gazâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, ss. 167-168.
[485] Gazâlî, **El-Munkız mine'd-Dalâl,** terc. Abdürrezzak Tek, s. 3.
[486] İmam Gazâlî**, El-Munkız mine'd-Dalâl,** terc. Abdürrezzak Tek, s. 9.

bazı kimseler tarafından eleştirilmesine neden olmuş.[487] Ancak Gazâlî bunun izahını yaparken, bir mezhebin tüm özelliklerine vakıf olunmadan ona reddiye yazmanın karanlığa taş atmak gibi olduğunu düşünmüş, yazdığı eserlerin gerekliliğini dile getirmiştir. Gazâlî'nin, bu grupları araştırma sırasına göre gidecek olursak önce kelâmcıları daha sonra, filozofları, bâtınileri ve en son hakikati buldum dediği sûfilerin görüşlerini incelemiştir. Gazâlî'nin bu dört grup hakkında sunduğu görüşleri anlatır isek onun düşünce dünyasını bir derece daha iyi kavramış olacağız.

Gazâlî'nin ilk araştırdığı grup olan kelâmcıların taklit içeren düşünceleri ve nihai bir söz söyleyemeyip hafızaları daha çok bulandırmaya sevk ettiği için bu grubun kendisine yeterli gelmediğini belirtmiştir.[488] Kelâm ilmi için, farz-ı kifaye olduğunu halkın her kesimi için faydalı olmayacağını ve hatta belki zararı bile olabileceği düşüncesine sahiptir.[489] Fıkıh ve Tefsir ilimleri halka açık bir şekilde verilebilecek bir mahiyete sahip olduğundan bu iki ilmi gıdaya benzeten Gazâlî, kelâm ilmini ise bir nevi ilaca benzetmiş herkesin ihtiyacına binaen belirli bir dozda alınması gerektiğini dile getirmiştir. Bununla beraber Kur'ân-ı Kerim de belirtilen deliller, herkese hitap edecek bedahete sahip olduğunu ve tahkike lüzum kalmadığını belirtir. Gazâlî, kelâm ilminin vereceği zararın sebebi olarak ise, insanda itikadi şüphelerin artmasına mahal verebilecek olması ve inançtaki samimiyeti yok edebilecek bir nitelikte olabileceğini ifade eder.[490] Kısacası Gazâlî'nin kelâm hakkındaki görüşü, bu ilmin pek çok soruya cevap verdiği ve ihtiyaç olduğu halde, her kesime hitap edebilecek düzeyde bir ilim olmadığı yönündedir.

Gazâlî'nin hakikat arayışındaki ikinci sırada yer alan grup felsefeciler olmuştur. Müderrislik yaptığı zamanlardan arta kalan vakitlerini özellikle İbn Sina ve Farabi'nin külliyatını yaklaşık iki yıl kadar bir süre incelemiş ardından bir sene de edindiği bilgileri tahkik etmiştir.[491] Yaşadığı dönemde felsefi düşüncelerin önem

---

[487] Ahmed b. Hanbel'de, Haris El-Muhasibi'nin Mu'tezile için yazdığı reddiyeyi eleştirmişti. Haris, "*Bi'dati reddetmek farzdır*." diye belirtse de Ahmed b. Hanbel halkın kalbine şüphe verdiği için onu eleştirmiştir. Gazâlî'de bu örnek ile konuya açıklık getirmiş ve kendi dönemi içinde zaten şüphenin fazlası ile yayıldığını bu nedenle bu reddiyelerin ve açıklamaların vacip olduğu görüşünü dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İmam Gazâlî, **El-Munkız mine'd-Dalâl,** terc. Abdürrezzak Tek, ss. 29-30.

[488] İmam Gazâlî, **El-Munkız mine'd-Dalâl,** terc. Abdürrezzak Tek, s. 12.

[489] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikad'da Orta Yol)**, s. 15.

[490] İmam Gazâlî**, İlcamü'l-Avam an İlmi'l-Kelam (Halkın Kelami Tartışmalardan Korunması**), s. 61.

[491] İmam Gazâlî, **Mekasıdü'l Felâsife (Filozofların Maksatları**, s. 29.

kazanması sebebi ile felsefenin de bütün disiplinlerini ele almış, doğru yanlış noktalarını belirtmiştir. Felsefenin dinle çelişen düşünceleri olduğu kadar, örtüşen noktalarından da istifade etmiştir. Aslında baktığımızda İmam Gazâlî, felsefeyi eleştirmekten ziyade, felsefi görüşleri ortaya koyan ve bu görüşlerinde tutarsızlık sergileyen filozofları eleştirdiğini, yazmış olduğu "*Tehâfüt'ül Felâsife" (Filozofların Tutarsızlıkları)* eserinde görmüş oluyoruz. Bu kitabında, özellikle İbn Sina ve Farabi gibi filozofların görüşlerini eleştirmiştir. İmam Gazâlî, filozofların görüşlerine itiraz edip, inandıklarını iptal etmek için fikirlerini beyan ederken belli bir mezhebe dayanarak hareket etmemiştir. "*Bilakis, bütün fırkaları birleştirerek onların (filozofların) üzerine yürüyeceğim."*[492] ifadesini kullanmıştır. Gazâlî, filozofları üç mesele üzerindeki görüşlerinden ötürü tekfirlerinin vacip olduğunu dile getirir.[493] Birincisi; öldükten sonra bedenlerin dirilmeyeceği, cezanın cismani olmayıp sadece ruhani bir cezaya vakıf olunacağı düşünceleri ile şeriatı inkâr edişleri, ikincisi; Allah'ın sadece külli olan ilme sahip olup, cüz'ü bilemeyeceği hususu, üçüncüsü ise; alemin kadim ve ezeli olduğu noktasındaki görüşleri nedeniyle tekfir ile vasıflandırmıştır.[494] İmam Gazâlî'ye göre ise, öldükten sonra diriliş hem ruh hem de bedenle beraberdir.[495] Alemin hâdis olduğunu ezeli olamayacağını[496], ayrıca Allah, külli ve cüz'i fark etmeksizin her şeyi bildiği; "*Göklerde ve yerde zerre kadar bir şey O'ndan gizli kalmaz."*[497] ayetinde gayet açık izahı olduğunu belirtir.[498]

Felsefe ilmi ile beraber mantık ilminin üzerinde de çokça durmuş ve hatta "*Mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez*"[499] diyerek bu ilmin önemine dikkat çekmiştir. Gazâlî, fıkıh usulüne mantık ilmini ilk katan âlim olmuş ve mantık ilminin sadece bu konuda değil tüm ilimlerde kullanılması gerektiğini de dile getirmiştir. Filozofların mantığını, İslami usullere evrilten ilk âlimin Gazâlî olduğu bilinir.[500] İmam Gazâlî, bir konuya açıklık getirmek istediğimizde mantık ilminin kullanıldığını, kesin delilin (burhan) öncelikli şartının, kıyas yönteminin, delil getirmenin yollarının mantık ile

[492] İmam Gazâlî, **Tehafüt El-Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı),** s. 11.
[493] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd,** s. 188.
[494] İmam Gazâlî, **El-Munkız mine'd-Dalâl,** terc. Abdürrezzak Tek, ss. 21, 22.
[495] Gazâlî, **Tehafüt,** s. 201.
[496] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd,** s. 20.
[497] Sebe Suresi, 3. Ayet.
[498] İmam Gazâlî **El-Munkız mine'd-Dalâl,** terc. Abdürrezzak Tek, s. 22.
[499] İmam Gazâlî, **El-Müstasfâ (İslam Hukukunda Delil ve Yorum Metodolojisi),** Cilt.1, s. xı.
[500] Çağrıcı, **"Gazzali", DİA,** Cilt.13, s. 495; Süyuti, s. 324.

olacağını ifade etmiştir.[501] "*Kıstâsü'l-Müstakim"* adlı eserinde mantığı ilahi kaynaklara dayandırmıştır. İmam Gazâlî, Aristo mantığını Kur'âni bir kalıba döküp İslam dünyasında meşrulaştırmaya çalışmıştır.[502] Hem mantık hem de felsefe ilimlerini İmam Gazâlî, İslami usul ile yorumlamış kaleme alırken de anlaşılır bir dil kullanarak herkese hitap edecek bir üslup kullanmıştır.

İmam Gazâlî'nin araştırdığı grupların üçüncüsü olan Şîa'nın kolu olan Ta'lîmiyye[503] grubu dediğimiz her şeyin bilgisine ancak masum imamın öğretilerinden öğrenilebileceğini belirten fırkadır. Dönemin şartlarından ötürü yaşanılan siyasi mücadeleler ve toplum içinde yaşanılan mezhepsel kargaşalar Ta'lîmiyye grubunun hızla neşrine neden oldu. Bu grupla siyasi mücadeleler olduğu gibi âlimler de ilimleri ile mücadele göstermişlerdi. Gazâlî'ye de hilafet makamı tarafından bu gruba reddiye babında bir kitap yazılması talebi ulaşmıştı.[504] Gazâlî, Şiî görüşlere reddiye yazarken mantık ilmini kullanarak[505] deliller sunuyor ve akla hitap edecek veciz örneklemeler yaparak halkın anlayabileceği bir üslup ile eserlerini kaleme alıyordu. Kur'ân ayetlerinin anlamını çarptırdıklarını, bunu yaparken mantığı yanlış kullandıklarını ifade etmiştir. İmam Gazâlî, Ta'lîmiyye mezhebinin bazı görüşlerinden ötürü filozoflar ile aynı görüşte olduklarını[506], dış görünüşte ise Rafizî ve Şiîler gibi görüntü aksettirdiklerini ancak, asıl gayelerinin insanlarda zahiri düşünceyi ortadan kaldırma maksadına sahip oldukları düşüncesindedir. Gazâlî, bâtıni düşüncelere sahip olan bu mezhep ile ilgili pek çok eser kaleme almıştır. Dönem içerisinde bu grubun pek çok vukuatı olup siyasi kişilerin dahi ölümüne sebebiyet vermiş olsalar da Gazâlî hakkı duyurmaktan çekinmemiştir.

İmam Gazâlî'nin, hak olarak tabir ettiği ve hayatının değişimine de sebebiyet veren grup Tasavvuf ehlidir. Esasen baktığımızda Gazâlî, "*Munkız"* adlı eserinde hakkı aradığı grupların sıralamasında en son bu grubu dahil etmiş olsa da çok küçük

[501] İmam Gazâlî, **El-Munkız mine'd-Dalâl,** terc. Abdürrezzak Tek, s. 19.
[502] İmam Gazâlî, **El-Kıstâsü'l-Müstakim,** s. 40.
[503] Ta'limiye ve Bâtıniyye isimlerini ayrı ayrı zikreden Gazâli, özellikle Ta'limiyye ismi ile eserinde bahsetmiştir. Bkz. Gazâlî, **El-Munkız mine'd-Dalâl,** terc. Abdürrezzak Tek, s. 29.
[504] İmam Gazâlî, **El-Munkız mine'd-Dalâl,** terc. Abdürrezzak Tek, s. 29.
[505] İmam Gazâlî, **El-Kıstâsü'l-Mustakım,** s. 46.
[506] Filozofların ahiret inancı ile Ta'lîmiyye mezhebi aynı görüşte olduğunu belirtir. Bkz. Gazâlî, **Fedâihu'l-Bâtıniyye**, s. 28.

yaşlardan beri sufi kimselerle vakit geçirmiş onların ilimleriyle feyizlenmiştir.[507] Nitekim bu ilim ona makamını bırakmaya sevk etmiş, zühd ve riyazet yolunu tercih etmesini sağlamıştı. Allah'a giden yolda özellikle yürüyenlerin, Tasavvuf ehlinden sûfi kimseler olduğunu ve bunun için ancak kalpten dünyanın çıkarılıp her şeyi sadece Rabb'in rızası için yapılması gerektiği şuuruna ulaşmıştır.

Sonuç olarak, Gazâlî'nin düşünce dünyasını tek bir alan ile sınırlamak güç olduğu için özellikle alakadar olduğu alanlarda önemli hususlara dikkat çekmeye çalıştık. Gazâlî, dönemin gözde âlimlerinden biri olup, İslam inanç esaslarını akli deliller ile ispatını yapmış, çağın içindeki manevi buhrana ışık olmuş, görüşleri ile orta yolu tercih etmiştir. "*Lâ ilâhe illallah Muhammedün Resulüllah*" diyerek buna mukabil tenakuz bir hal teşkil etmediği müddetçe bir kişiyi küfür ile itham etmenin tehlikeli ve caiz olmadığı hususunda görüşünü ifade etmiştir.[508] Daha çok müsamahayı tercih ettiği, bir grubu tekfir edebilmek için bazı şartların oluşması gerektiği görüşüne sahip olmuştur. Kendinden sonrakilere de yol gösterecek pek çok eser bırakmıştır.

1.4. ESERLERİ VE İSLAM DÜNYASINA ETKİLERİ

İmam Gazâlî, elli dört yıl kadar kısa bir ömür yaşamasına rağmen muhtelif konularda sayıca çok eser bırakan âlimlerden biridir.[509] Yazdığı eserler her kademedeki seviyeye hitap edebilecek düzeye sahip olup, çeşitli anlatım usulleri ile yazılmış olduğu gibi bazıları birbirini tamamlayan, eserin devamı niteliğinde kaleme alınmıştır. Nitekim kendisi de "*Cevâhir el-Kur'ân"* adlı eserinde yazmış olduğu eserlerin konusal olarak farklılığını ve hangi meselelere değindiğini bizlere kısaca takdim etmiştir.[510] Gazâlî, eserlerini yazarken neden, niçin ve nasıl yazacağına dair bir metod kullanmakta ve buna sadık kalarak eserini tamamlamaktadır. Gazâlî'nin yazdığı eserler üç yüz veya dört yüz civarında olduğu söylenmektedir ancak bazıları kendisine

[507] Ebu Talib El-Mekki'nin Kütü'l-kulub'unu, Haris El-Muhasibi'nin eserleri, Ebu Yezid El-Bistamî, Şibli, Cüneyd gibi tasavvuf yolunda olan alimlerin eserlerinden istifade etmiştir. Bkz. İmam Gazâlî, **El-Munkız mine'd-Dalâl,** terc. Abdürrezzak Tek, s. 39.
[508] İmam Gazâlî, **Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-zendeka (İslam'da Müsamaha**), s. 49.
[509] Nevevi'nin hocası Tiflisi Gazâlî'nin eserlerinin sayısı için; "Gazâlî'nin telif ettiği eserleri saydım ve ömrüne taksim ettim, her gününe dört cüz (yaklaşık kırk sayfa) düştü" diyerek eserlerinin çokluğunu dile getirmiştir. Bkz. H.Karlıağa**, "Gazzâlî", DİA,** s. 518.
[510] Şibli Numani**, Gazâlî,** ss. 148,149.

ait olmayıp şüpheli olduğu varsayılmaktadır.[511] Bazı eserleri ise yazdığı kitapların özeti mahiyetinde kaleme alınmıştır.[512] Gazâlî, henüz öğrenciyken de eser yazmaya başladığı bilinmekte ancak eser yazma bakımından en verimli geçen yılları Nizamiye Medresesinde eğitim verdiği dönemlerde olduğunu söyleyebiliriz.[513] Biz tezimizde tüm eserleri anlatmak taraftarı olmadığımız gibi bunun mümkünatı da yoktur. Bu nedenle eserlerini, konularına göre tasnif ederek önemli gördüklerimizi ve konumuzla da alakalı olan kaynakları burada kısaca değerlendirmiş olacağız.

Kelâm ile ilgili yazdığı eserlerinden bazıları; *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, Kavâ'idü'l-'akâ'id, İlcâmü'l-'avâm'an'ilmi'l-kelâm, el-Müntehal (el-Menhûl) fiʿilmi'l-cedel, Faysalu't-Tefrika ve el-Ḳânunü'l-külli fi't-teʾvîl, er-Risaletü'l-Kudsiyye, ed-Dürretü'l-fahire fi keşfi'ulumi'l-ahire.*[514]

El-İktisâd fi'l-i'tikâd: Bağdat'tan ayrılmadan önce yazdığı son eserlerden biridir.[515] Kelâm ilminin önemi bahsedildiği gibi avamın (halk) bu ilim ile meşgul olmasının sakıncaları dile getirilmiştir.[516] Bid'at ve dalaletten kaynaklı şüphelere delil getirebilecek niteliğe sahip olan ve soru cevap şeklinde Gazâlî'nin ilk derli toplu Kelâm kitabı diyebiliriz.

Kavâ'idü'l-'akâ'id: Ehl-i Sünnet görüşleri ile karşı görüşlerin fikirlerine cevaben yazılmış eser.

Faysalu't-tefrika ve el-Ḳânunü'l-külli fi't-teʾvîl: Bu iki eser, ulemanın fikir ve düşüncelerini beyan etme özgürlüğü ile beraber tekfir, te'vîl gibi meselelere değinmiştir.[517]

---

[511] Menhûl, Maznunu'n-Bihi Ala Ğayri-Ehlihi, Kitabü'n-Nefhi Ve't-Tesviye, Sırru'l-Alemin adlı eserleri Gazâli'ye aidiyeti şüpheli olanlardan bazılarıdır. Bkz. Şibli Numani, **Gazâlî,** s. 69.
[512] İhya'nın; Arapça özeti mahiyetinde olan "*El-Erbaîn*", Farsça özeti ise "*Kimya-i Saadet*" kabul edilebilir. Bkz. Orman, s. 105.
[513] Gazzali, **Dalaletten Hidayete**, s. 22.
[514] Karlıağa, **"Gazzâlî", DİA**, s. 520.
[515] Bu eserin İhya'dan sonra yazıldığını belirtenler de olmuştur. Bkz. Karlıağa, **"Gazzali", DİA,** s. 520; Bouyges, s. 33-34.
[516] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, s. 9.
[517] İmam Gazâlî, **Faysalü't-tefrika**, s. 14.

İlcâmü'l-'avam'an ilmi'l-kelâm: Halkın, Kelâmi tartışmalardan korunması anlamına gelen kitabın ismiyle içeriği bizlere sunmaktadır. Gazâlî'nin Haşviyye'ye[518] karşı yazdığı söylenen[519], Kelâm ilmi üzerine son eseri olduğu düşünülmektedir.

Felsefe üzerine yazıdığı eserleri; *Makâsıdü'l-felâsife, Tehâfütü'l-felâsife, el-Madnun bihʿala gayri ehlih, el-Madnûn bihʿalâ ehlih, er-Risâletü'l-ledünniyye, Mişkâtü'l-envar, el-Münkız mine'd-Dalâl.*

Makâsıdü'l-felâsife: Filozofların görüşlerine cevap verebilmek adına onların amaç ve maksatlarını kaleme aldığı ve Batı dünyasında tanınmasını sağlayan ilk eseri olduğu söylenir.[520]

Tehâfütü'l-felâsife: Filozofların maksatlarını açıkladıktan sonra, İslam Meşşai felsefesini ve Yeni Eflatuncu sudur nazariyesini eleştirmek adına yazdığı[521], filozofları yirmi konu başlığında, on yedi meselede onların görüşlerini bid'at olarak değerlendirirken, geriye kalan üç meselede ise küfre düştüklerini dile getirmiştir.

El-Madnûn bih'alâ gayri ehlih, El-Madnûn bihʿalâ ehlih: Bu iki eser, Gazâlî'ye aidiyeti hususunda şüphe barındırsa da kendi yazdığı *Cevâhirü'l-Ḳurʾan'da* bu eserine değinmiş olması[522], İbn Rüşd ve İbn Teymiyye'nin de görüşlerine göre Gazâlî'nin yazdığı kanaatine varılmaktadır.[523] İçerik olarak ahiret sorularına cevap[524], ruh ve ruha ait bilgiler konusunda bilgiler teşkil etmektedir.

El-Munkız mine'd-dalâl (Dalaletten Kurtuluş): Otobiyografik bir eser olması yanı sıra İslam dünyasının inanç ve fikir hareketlerinin değerlendirmesinin yapıldığı, taklitçi bakış açısından çıkıp tahkiki yaklaşım sergiledi bu eseri, pek çok dile çevirisi yapılmış ve vefatından üç yıl kadar önce yazdığı söylenir.[525]

Mantık ilmi ile ilgili eserleri; *Mi'yârü'l İlm (İlmin Ölçüsü), Mihakkün Nazar (Sağlam Görüş)[526], Şifaʾü'l-galil, Lübâbü'n-nazar.*

---

[518] Haşviyye: Teşbih ve tecsim yaparak akıl yürütmeyi ortadan kaldırıp nasların zahiri manasını ele alan fırka. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Metin Yurdagür, "**Haşviyye", DİA**, İstanbul, Cilt:16, 1997, s. 426.
[519] İmam Gazâlî**, İlcâmü'l-Avam**, s. VIII.
[520] Karlıağa, **"Gazzâlî", DİA**, s. 521.
[521] M. Kaya, "Gazzâlî", DİA, Cilt.40, s. 313.
[522] Şibli Numani, **Gazâli**, s. 152.
[523] H. Karlıağa, **"Gazzâlî", DİA**, s. 522.
[524] İmam Gazâlî, **İki Madnûn**, terc. D. Sabit Ünal, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 1988, s. 83.
[525] İmam Gazâlî, **El-Munkız mine'd-Dalâl**, Önsöz s. 7.
[526] Şibli Numani, **Gazâlî,** s. 135.

Mi'yârü'l ilm (İlmin Ölçüsü): Gazâlî'nin Aristo'nun mantık görüşüyle alakadar bir eseridir. *Mihakkün Nazar* adlı eserden kısa bir süre öncesinde yazmıştır. Bu iki eser birbirinin devamı niteliğindedir diyebiliriz.

Mihakkün Nazar: Bağdat'ta yazdığı düşünülen bu eser[527], kıyas ve tanımlardan olmak üzere iki bölümden oluşmuştur. Marifet ve ilim ayrımına dikkat çekmiştir.

Ta'lîmiyye'ye yönelik yazdığı eserler sırası ile; *el-Müstazhirî, Hüccetü'l Hak, Mufassılü'l-Hilâf, ed-Dürcü'l-merküm bi'l-cedâvil, el-Kıstâsü'l-müstakim*.

El-Müstazhirî (Feḍâ'iḥu'l-Bâṭıniyye): Bağdat'tayken, halifenin isteği üzerine kaleme aldığı bu eser, Bâtınilerin bid'at ve desiselerini on bab halinde tertip etmiştir. Gazâlî, halkın daha iyi anlayabileceği "*Kitabı Kavasımı'l-Bâtıniyye*" adlı risalede görüşlerini özet haline getirmiştir.[528]

Hüccetü'l Hak: Gazâlî'ye Bâtıniler tarafından yöneltilen sorulara cevaben yazdığı eserdir.

Ed-Dürcü'l-merküm bi'l-cedâvil: Gazâlî'ye Tûs'ta iken kendisine sordukları sorular üzerine cevap niteliğinde yazmıştır.[529]

El-Kıstâsü'l-Müstakim: Gazâlî, Ta'lim ehli ile sohbet eder gibi mantık ilmi ışığında[530] bâtıni iddiaları çürütmek adına, ayrıntılı bir şekilde Ta'lîmiyye'ye hitaben yazdığı reddiyesidir.

Fıkıh alanında yazdığı eserler; *el-Menhul fi'l-usul (el-Menhul min taʿlikati'l-usul), el-Basit fi'l-füruʿ, el-Vasît, el-Veciz, el-Feteva, el-Müstasfa, et-Talika fi füru i'l-mezheb, Me'ahizü'l-hilaf, Tehzibü'l-usul.*

El-Menhûl fi'l-usul: Bu kitap Gazâlî'nin hocası Cüveynî hayatta iken yazdığı rivayet edilmektedir.[531]

El-Basit: Cüveynî'nin *"Nihayetü'l-matlab"* adlı eserin özeti olarak yazıldığı bilinir.[532]

---

[527] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, s. 17; Maurice Bouyges, Essai de Chronologie Des Oeuvres de al Gazâlî, s. 27, Beyrouth.
[528] İmam Gazâlî, **Fedâihu'l-Bâtıniyye**, s. XI.
[529] İmam Gazâlî**, El-Munkız mine'd-Dalâl**, Önsöz s. 36.
[530] İmam Gazâlî, **El-Kıstâsü'l Müstakım**, s. 15.
[531] Bu kitabın içeriğinde Ebu Hanife'ye yönelik bazı farklı görüşleri olması nedeni ile bu görüş ortaya atılmış. Ancak ilerleyen zamanlarda kaleme aldığı İhya adlı eserinde İmam Azam'ı medh edici kelimeler sarf etmiştir. Bu iki kitabın farklı şekilde yazımı, Gazâli'nin yaşı ve bakış açısının değişimi ile doğru orantılı olduğu görülmektedir. Bkz. Uludağ, "Gazzâlî", DİA, Cilt.13, s. 518.
[532] Uludağ, "**Gazzali",** DİA, Cilt.13, s. 518; Abdülkerim El-Osman, s. 189.

El-Vasît: "*el-Basît"* adlı kitabın uzunluğu nedeni ile daha özetlenmiş nitelikte Şâfiî fıkhına yönelik kaleme alınmıştır.

El-Veciz: "Basît", "Vasît", "Vecîz", "Vesâil" adlı bu dört kitap Şâfiî mezhebinin temel eserleridir.[533]

El-Müstasfâ: Gazâlî, Nişabur'dan döndükten sonra kaleme aldığı, son yazdığı kitaplardan (telif tarihi 503) olup fıkıh usulünü en ince ayrıntısı ile Mantık ilmini fıkıh usulüne kattığı kitabıdır. Bununla beraber bu eserde bir mezhebi övme kaygısı güdülmemiş olduğu dikkat çekmektedir.[534]

Et-Talîka fî fürûi'l-mezheb: Gazâlî'nin öğrencilik yıllarında tutmuş olduğu notlarıdır.[535]

Me'âhizü'l-hilâf: Gazâlî, yazmış olduğu "*Mi'yârü'l ilm ve Şifâ'ü'l-galil"* adlı eserlerinde bu yazdığı kitabından söz etmektedir.[536] İçeriğinde Hanefî ve Şâfiîlerin ihtilaf ettiği meselelere dikkat çekmiştir. Ancak günümüze ulaşmamıştır.

Tasavvuf ve ahlak üzerine yazılan eserleri; *İhyâü 'ulûmi'd-dîn, el-İmlâ'alâ müşkilâti'l-İhyâ, Kimyâ-yı Sa'âdet, Eyyühe'l-veled, Cevâhirü'l-Kur'ân, Bidâyetü'l-hidâye, Nasîhatü'l-mülûk, Ravdatü't Tâlibin ve Umdetü's Sâlikin, el-Ma'ârifü'l-akliyye.*

İhyâü'ulûmi'd-dîn (Dinî İlimlerin Diriltilmesi): Gazâlî'nin Bağdat'tan ayrıldıktan sonra inziva sürecinde kaleme aldığı bilinir (489-495).[537] Gazâlî'nin en üstün eseri kabul edilip bu eseri üzerinde pek çok çalışmalar yapıldığı[538] gibi farklı dillere çevrilmiş, şerhleri de mevcuttur.

El-İmla'ala müşkilati'l-İhya: Gazâlî'nin yazdığı "*İhyâ"* adlı eseri kötüleyerek okunmasını istemeyen[539] belli bir gruba cevaben Gazâlî, bu eseri kaleme almıştır.[540]

Kimyâ-yı Sa'âdet: Farsça yazılan bu eser, halkın anlayabileceği bir üslup ile yazılmış İhya'nın benzeri mahiyetinde olup ancak daha özlü halde yazılmış eseridir.

---

[533] Şibli Numani, **Gazâlî,** s. 74.
[534] İmam Gazâlî, **El-Müstasfâ** , Cilt:1, s. xıı
[535] Uludağ, **"Gazzâlî", DİA**, Cilt:13, s. 519; Sübki, Tabakat, IV, 103; Zebidi, İthafü's-sade, I, 41.
[536] Uludağ, **"Gazzâlî", DİA**, Cilt:13, s. 519.
[537] İbnü'l-Esir, Cilt:10, s. 212.
[538] Gazâli'nin kardeşi Ahmed El-Gazâli, "*Lubâb'ul-İhya"* adlı eseri kaleme alarak bazı ilaveler yaptığı bir çalışma sergilemiştir. Bkz. El-Gazzali**, Dalaletten Hidayete**, s. 26.
[539] Gazâlî'nin bu eseri daha hayatta iken Endülüs'te yasaklanıp toplanmıştır. Orman, s. 103.
[540] İmam Gazâlî, **İhyâü 'ulûmi'd-dîn**, Cilt:1, s. V.

Bidâyetü'l-hidâye: İlmin asıl amacının kişiyi doğru yola götürmek olduğu ve bunun da takva ile sağlanabileceğini ifade ettiği kitabıdır.

Eyyühe'l-veled: İnziva sürecinde yazdığı eserlerden biridir. Gazâlî'nin öğrencilerinden birinin ahiret için en faydalı ilmin ne olduğu hakkında sormuş olduğu soruya cevaben yazdığı eseridir.[541]

Cevâhirü'l-Kur'ân: İman, ibadet, ahlak ve muamelat ile ilgili konularda yazılmış bir eserdir.

Nasihatü'l-mülûk: Melikşah'ın oğlu Sultan Tapar'a hitaben yazmış olduğu eseridir.[542]

Ravdâtü't Talibin ve Umdetü's Salikin: Tasavvuf ve güzel ahlak konularını içermekle beraber Ehl-i Sünnet itikadına ters düşen meselelerin mezhepsel bağlamda değerlendirmesidir[543]

İmam Gazâlî'nin yapmış olduğu vaazlar da "*Mecâlis-i Gazâlîyye*" adı altında toplanmıştır.[544] İbn-el Lüban diye meşhur olmuş Şeyh Said bin el-Faris, Gazâlî'nin vaazlarını devamlı suretle not almış, yüz seksen üç kadar vaazını kaleme almıştır. Tutmuş olduğu bu notlar Gazâlî'nin de kontrolünden geçtiği bilinmektedir.

Gazâlî'nin eserlerini belli başlıklar ile ele almış olduk. Gazâlî'nin eserleri, kendi döneminden bugüne değin hala en çok okunulan ve değerini kaybetmemiş niteliktedir. İslam dünyası tarafından benimsenmiş ve pek çok övgüye layık görüldüğü gibi eserlerini eleştirenler de olduğu görülmektedir.[545] İslam dünyası dışında da doğuda, batıda Hristiyan ve Yahudiler tarafından da eserlerine rağbet gösterilmiştir. Ancak biz konu başlığımızın dışına çıkmamak adına sadece İslam dünyasına olan etkilerinden bahsetmiş olacağız.

İmam Gazâlî, kelâm, felsefe, mantık, ahlak, fıkıh gibi pek çok alanda İslam düşüncesine tesir etmiştir. İslam dünyasında bilinen pek çok eserin İhya'dan

---

[541] İmam Gazâlî, **Eyyühe'l Veled (Ey Oğul)**, terc. Osman Yolcuoğlu, 2. Baskı, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2017, s. 7.
[542] Uludağ, **"Gazzali",** DİA, Cilt.13, s. 524.
[543] İmam Gazâlî, **Ravdatü't Talibin ve Umdetü's Salikin (Hak Yolunun Esasları),** terc. Dilaver Selvi, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2015, s. 149.
[544] Şibli Numani, **Gazâlî,** s. 45.
[545] El-Mazeri (ö.536), et-Tartuşi, Ebu'l-Ferec İbn El-Cevzi, Sibt İbn El- Cevzi, İbn Teymiyye, İbn Kayyim El-Cevziyye gibi alimler tarafından eleştirilmiştir. Ebu'l Ferec İbn El-Cevzi, Gazâlî'nin İhya'da yazmış olduğu bazı yanlışların tespitini yapmış "İ'lam El-Ahya bi Ağlat El-İhya" ve "Telbisu İblis" eserinde kaleme almıştır. Bkz. Orman, s. 103.

esinlenerek kaleme alındığı görülmektedir. Nitekim Râzi'nin "*Kitabü'n-nefs ve'r-ruh"*, Tûsi'nin "*Ahlâk-ı Nâsır",* Birgivi'nin "*Tarikat-ı Muhammediye*", İbn Haldun'un "*Mukaddime*"si Gazâlî'nin kitaplarının ışığında kaleme alındığını söyleyebiliriz.[546]

İlahiyat, nübüvvet, ahiret konuları hakkında Müslümanların günümüzdeki görüşleri Gazâlî'nin düşüncelerinin birer yansıması diyebiliriz. Kelâm ilmine yönelik yazılmış olan Mevakıf, Mekâsıd, Temhid, Akaid-i Nesefi gibi eserler Gazâlî'nin eserlerinin izah ve şerhleri niteliğinde kabul edilmiştir.[547] Reacherd Nelson Frye de "Büyük kelâmcı Gazâlî, Sünnî İslam ile sufi hareketi uzlaştırmayı başardı."[548] diyerek hem Kelâm da hem de Tasavvuf ilminde ne kadar etkin bir isim olup kendinden sonraki düşüncelere olan tesirini belirmektedir. Felsefi eserlerin o kapalı anlatımlarına açıklık getirip, akıl metotları ile toptan reddetmek yoluna girmeyerek Felsefe ile İslami ilimleri yakınlaştırdığı görülmektedir. Gazâlî'nin en çok İslam dünyasında yankı uyandıran alan mantık ilmi olmuştur. Gazâlî, mantığı İslam dünyasına tanıtıp tüm ilimlere uygulanması gerektiği görüşündedir. Gazâlî'nin en büyük tesirlerinden biri de İspanya'da olduğu görülmektedir. Gazâlî'nin eserleri Endülüs'te yakılması istenip, akli ilimlere karşı taassup gösterildiği bir dönem iken, Ebû Bekir Arabi ve diğer bazı kişiler Gazâlî'den ilim öğrenip döndüklerinde bu görüşleri değiştirmişlerdi. Bununla beraber İbn Rüşd, İbn Tufeyl, İbn Bace gibi önemli filozoflar yetişmiş oldu.[549] Gazâlî'nin eleştirisini yapan İbn Rüşd yazmış olduğu reddiyesi[550] olmasına rağmen Gazâlî'nin bir kitabını[551] da telhis etmiştir.[552] Gazâlî'nin ömrünün son dönemlerinde özellikle tasavvufa yönelik yazdığı eserler ile pek çok sûfi kişiliğe yön verdiğini söyleyebiliriz. Nitekim Mevlâna Rumî, Şeyhul İşrak, Şah Veliyullah Dehlevî gibi zatlar Gazâlî'nin düşüncelerinin benzeri niteliğindedir.[553] Gazâlî'nin etkisi Sünnî

---

[546] Merdan Güneş, **Gazzali'nin Batı Dünyasına Etkisi**, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, Cilt:1, Sayı 1, s. 63.
[547] Şibli Numani, **Gazâli,** s. 260.
[548] Şibli Numani, **Gazâli,** s. 77; Reacherd Nelson Frye, Orta Çağın Başarısı Buhara, terc. Hasan Kurt, Ankara trz,174.
[549] Şibli Numani, **Gazâli,** ss. 264, 265.
[550] Gazâli'nin yazmış olduğu *"Tehafütü'l-felâsife*" eserine karşı "Tehafütü Tehafüti'l-felâsife" adlı reddiyesini yazmıştır. Bkz. Hüseyin Sarıoğlu, "**Tehafütü Tehafüti'l-felâsife**", İA, İstanbul, Cilt.40, 2011, s. 314.
[551] "Ez-Zaruri fi usuli'l-fıkh" adlı eseri Gazâli'nin "**El-Müstasfâ"** adlı eserinin özeti mahiyetindedir. Bkz. Apaydın, **"İbn Rüşd", DİA,** Cilt:20, s. 288.
[552] M. Güneş, **Gazâlî'nin Batı Dünyasına Etkisi**, s. 62.; İbn Rüşd, ad-Daruri fi Usulil'-Fiqh ev Muhtasaru'l-Müstasfâ, Tahk. Cemalüddini'l-Alawi, Darü'l-Ğarbi'l-İslami, Beyrut, 1994.
[553] Şibli Numani**, Gazâlî**, s. 261.

âlimlere olduğu gibi Şiî âlimler tarafından da benimsendiği hatta Kaşanî'nin "*el-Maheccetü'l-beyza fi tehzibi'l-İhya*" adlı eseri, Gazâlî'nin yazmış olduğu "*İhyâ'ü 'ulûmi'd-din*" in bir benzeri niteliğinde kaleme aldığı görülmektedir.[554] Bu nedenle Kaşanî'ye "*Şiîlerin Gazâlîsi*" dahi denilmiştir.

Sonuç olarak, İmam Gazâlî günümüzden dokuz yüz yıl kadar önce yaşamış olmasına rağmen hala etkisini kaybetmemiş bir şekilde eserleri ve görüşleri ile bizlere yol göstermektedir. Aklı her türlü soruna karşı tatbik etmiş, rasyonalist bir yaklaşım sergileyerek taklitçi bakış açısından sıyrılmak gerektiğini göstermiştir. Ehl-i sünnet dışı düşüncelere karşı deliller getirmiş mantığı diğer ilimlere mezcetmiştir. Kendi döneminin mezhepsel kaosuna karşı mutedil bir yöntem geliştirerek farklı bakış açıları kazandırmış, orta yol izlenmesini tercih etmiş ve kendinden sonraki dönemlere de Müslümanlar arasında birlik ve beraberliğin oluşmasını sağlayan görüşleriyle İslam dünyasına katkıda bulunmuştur.

1.5. MEZHEP ANLAYIŞI

Mezhep, Arapça bir kelime olup "gidilen yol" anlamına gelmektedir.[555] Hz. Peygamber zamanında mezhep ihtiyacı oluşmamış her türlü mesele Peygamber'e danışılarak çözüme kavuşturulmuştu. Ancak Hz. Peygamber'in vefatı ile beraber[556] gerek siyasi gerek itikadi-ameli meseleler farklı görüşleri beraberinde getirmiş ve birtakım fırkalar gün yüzüne çıkmıştır. Mezheplerin ortaya çıkmasında itikadi, ameli, beşerî faktörler olsa da ana etken siyasi sebeplere dayandığını söyleyebiliriz. İlk ortaya çıkan fırka olan Hâricîlik de bu siyasi sebeplerin etkisi ile hayat bulmuştur. Daha sonra Mürcie, Mu'tezile, Şîa gibi itikadi yönü ağır basan mezhepler ortaya çıkmış, hicri ikinci asra doğru ise fıkhi mezheplerin oluştuğu görülmektedir.[557] Nitekim Hz.

---

[554] Ramazan Gündüz, **Gazâlî'nin Mezhebi Kimliği Üzerine Anakronik Şii Yorum: Gazâlî Şii Olabilir Mi?** Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi, 2023, s. 129; Seyyid Hüseyin Nasr, "Isfahan Okulu", 175.

[555] Mezhep, terim anlamı dinin asli veya fer'i hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlayan alimlerin görüşleridir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Üzümi, "**Mezhep"**, Cilt:29, s. 526.

[556] İlk ayrılık, Hz. Peygamber'in vefatı ile oldu. Bir kısım Müslüman, Hz. Peygamber'in vefatını kabullenemediği fakat, Hz. Ebu Bekir'in Allah Resulü hakkında nazil olan "*Şüphesiz sen de öleceksin, onlar da ölecekler*" ayetini okuması ile bu mesele çözüme kavuşmuş oldu. Bkz. El-Bağdadi, **El-Fark Beyne'l-Fırak,** s. 15.

[557] Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, **İslam Mezhepleri Tarihi**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 49.

Peygamber de bu fikri ihtilafların olacağını önceden kendisi de dile getirmişti. Yetmiş üç fırka hadisi diye meşhur olan bu Hadis-i şerif; "*İslam ümmeti yetmiş üç fırkaya ayrılacak ve kurtuluşa eren fırka (el-Fırkatu'n-Nâciye) dışında kalan yetmiş iki fırka cehenneme gidecektir.* "[558] diye rivayet edilmiş ve bu sözün üzerine her oluşan mevcut fırka kurtuluşa eren grup olarak kendisini nitelemiştir.[559] Bu hadis içerisinde geçen yetmiş sayısını çokluktan maksat olarak değerlendirenler olduğu gibi tam manası ile değerlendiren âlimler de olmuştur. Biz burada kendi konu başlığımız çerçevesinde İmam Gazâlî'nin görüşleri altında mezhepleri ve mezheplere olan yaklaşımları değerlendirmiş olacağız.

İmam Gazâlî, yazmış olduğu "*el-Munkız mine'd-Dalâl*" adlı eserine ilk başlarken bu yetmiş üç fırka hadisinin ışığında hakikatin ne olduğunu öğrenme gayesi ile kendi dönemindeki farklı grupları tek tek değerlendirmiş ve görüşünü beyan etmiştir.[560] Hz. Peygamber'e kurtuluşa erenler kimlerdir diye sorulduğunda O; *"Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat"* olarak buyurmuştur. Peki ya bunlar kimlerdir? Denildiğinde ise; "*Benim ve ashabımın şimdi üzerinde olduğumuzdur*." diyerek "*Fırka-i Nâciye*" olarak tarif etmiştir.[561] Gazâlî, burada sözü edilen taklitçiliği de ele almış nitekim her görüşünü taklitten sıyırarak, araştırmalarına binaen kendi perspektifinde sunmuştur. İmam Gazâlî, bu hadisin açıklamasını yaparken "*Lâ ilâhe illâllah Muhammedü'r-Resulüllâh"* sözünü samimi bir şekilde diyen ve bu düsturda yaşayıp çelişki teşkil etmeyen kimselerin mezhepleri ne kadar farklı olursa olsun onları tekfir etmekten kaçınılması gerektiğini dile getirmiştir.[562] Gazâlî, bu ihtilafların çözümü için "Tekzip" ve "Tasdik" kavramlarının iyi bilinmesi gerektiğini belirtmiştir. Tekzip için, nass ile de sabit olan görüşe göre Peygamber'i tekzip edenin tekzip edilmesidir. Ancak tekfiri men eden sebepler arasında özellikle mezheplerin, bu nedenle birbirlerini kafirlikle itham ettikleri meseledir ki bu da te'vîlde hataya düşmek tekfiri gerektirmediği

[558] Tirmizi, 2/107 Kitabu'l-İman; İbn Mace, 2/1321,1322 (Kitabu'l-Fiten); Ebu Davud, 4/197-8 (Kitabu's-Sunne); ed-Darimi, 1/241 (Kitabu's-Siyer). Ebu Davud, Sünnet 1; Tirmizi, İman 18; İbn Mace, Fiten 17.

[559] Bazı alimler ise bu hadisin doğruluğu hakkında hüküm verememişler, bu nedenle bu hadis hakkında bir yorum yapmayarak sükunette kalmışlardır. El-Eş'ari, İbnu'l Cevzi, Fahreddin er-Razi, Neşvanu'l Himyeri gibi alimleri bu grup içinde sayabiliriz. Bkz. El-Bağdadi, **El-Fark Beyne'l-Fırak**, s. XX.

[560] İmam Gazâlî, **El-Munkız mine'd-Dalâl,** s. 2.

[561] İmam Gazâlî, **Fedâihu'l-Bâtıniyye**, s. 48; El-Bağdadi, **El-Fark Beyne'l-Fırak**, s. XXII

[562] İmam Gazâlî, **Faysalü't-tefrika**, s. 27.

hususudur.[563] Nitekim Ehl-i Sünnet fakihleri ve Kelâmcılarının da ekserisine göre, dine dâir zaruri olarak bilinen meseleler dışında kalan itikadi ihtilaflardan[564] ötürü bu tarz fırkaların tekfirinin caiz olmadığında ittifak halindedirler. Bu hadisi şerifin yorumlamasını yaparken farklı rivayet formlarının da olduğunu dile getiren İmam Gazâlî, İslam akâidinîn üç tane esası olan "*Ulûhiyyet-Nübüvvet-Ahiret*" meselelerinin te'vîlinden doğan fikir ayrılıklarından ötürü Allah'ın rahmetinden uzaklaştırıcı bir tekfir anlayışını doğru kabul etmemekte, burada bahsedilen meselenin önceki Yahudi ve Hristiyanlardaki gibi ayrışmaya gidilmemesine birlik içinde olunmasına dikkat çekmek adına söylendiği yönünde bir bakış açısı sergilemiştir.[565]

İmam Gazâlî'nin yaşadığı dönem İslam dünyası mezhebi anlamda krizlerin yaşandığı bir dönem oluşu ve toplum içerisindeki taassup düşüncesinin getirdiği tutumlardan ötürü pek çok mezhep mücadelesine şahit olmuştur. Bu mezheplerin birbirleri ile olan münakaşalarının değerlendirmesini yapan Gazâlî, Mu'tezile, Müşebbihe ve diğer bütün fırkaları inançla ilgili meseleleri tasdik ettiklerini, ancak te'vîlde düştükleri hatalardan dolayı kendi görüşünde olmayanları tekfir ile suçlamaya gittiklerini belirtir. Kıblesi Kâbe olup o yöne doğru namaz kılanın, kelime-i şehadeti hakkı ile dile getirip tasdik edenin, tekfirini doğru bulmamış bundan kaçınmaları gerektiğini dile getirmiştir.[566] Özellikle de kendi döneminde yaşanılan bunca mücadele ortamında, Gazâlî'nin bu sözleri büyük önem taşımış pek çok taassup sahibi kişiye yol gösterici olmuştur.

Gazâlî'nin mezhebi kimliği, İslam dünyasında Eş'arî-Şâfiî ekol ile beraber görülse de bazen bu takip ettiği mezheplerin görüşlerinden farklı fikirler beyan etmiştir. Taassuba, taklitçiliğe her zaman karşı olan bir fıtrata sahip olmuş ve nitekim Bağdat'tan ayrıldıktan sonra dile getirdiği üzere asla mezhep taassubu yapmayacağına

[563] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikad'da Orta Yol),** s. 190.

[564] Kur'an'da açıkça belirtilmiş olup te'vile mahal bırakmayan ayetlere kesin iman etmek gerektiği ancak, Kur'an yaratılmış mıdır? Allah ahirette görülebilecek mi? Şefaat var mı? Kulların fiillerini yaratan Allah mıdır yoksa kendileri mi? gibi sorulara verilen cevaplar İslam akidesinin özüne dahil olmadığı gibi bu anlayışlardan herhangi birine farklı cevaplar vereni kabul etmemek kişinin inancına zarar vermediği belirtilmiştir. Bkz. El-Bağdadi, **El-Fark Beyne'l-Fırak**, s. XXII.

[565] Kadir Gömbeyaz, **73 Fırka Hadisi "Allah'ın Geniş Rahmetini Daraltır" mı? (Gazâlî'nin Faysalu't-tefrika'daki 73 Fırka Hadisine Yaklaşımı Üzerine Bir Analiz),** Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Sayı 2, Cilt:1, 2020, ss. 338-342.

[566] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikad'da Orta Yol),** s. 189.

dâir kendine verdiği sözden de mezheplere olan yaklaşımını bizlere ortaya koymaktadır.[567] Gazâlî'nin, fıkhi meselelerde İmam Şâfiî'nin yolunu benimsediği[568], el-Basît, el-Vasît, el-Vecîz, İhyâ gibi fıkıh içerikli eserlerini bu minvalde kaleme aldığı görülmektedir. Şâfiî fakihi olarak bilindiği gibi, Gazâlî'nin öğrencilerinden olan Muhammed b. Yahya (ö. 548/1153) "*İkinci Şâfiî*" nitelendirmesi dahi yapmaktadır.[569] Gazâlî'nin Şâfiî mezhebinden oluşunun bir diğer delili olarak Nizamiye Medreselerinde müderrislik yapmış olması ki bu medreselerde eğitim verecek olan âlimler Şâfiî mezhebinden olması[570] hususunda dikkat edildiğinden söz etmiştik. Ancak Gazâlî ne kadar Şâfiî mezhebini benimsemişse de İmam Şâfiî'nin görüşlerine muhalif fikirler de ortaya koymuştur. İtikadi olarak ise ekseriyetle görüşleri Eş'arîlik üzerine olduğu görülmektedir.[571] Ancak Şâfiî mezhebine bağlılığı kadar Eş'arîliğe yönelim göstermediğini de söyleyebiliriz.

Gazâlî, yazmış olduğu eserlerde Eş'arî'nin görüşleri ile paralel fikirler genel anlamda ifade etse de aykırı düştüğü noktalar olmuştur.[572] Gazâlî'nin, Eş'arîye muhalif görüşlerinin olduğunu düşünerek bu durumdan rahatsızlıklarını dile getirenlere cevaben Gazâlî, "*el-Tefrika Beyne'l-İslam ve el-Zındıka"* adlı eserini kaleme almıştır.[573] Kendisine yöneltilen bu ithamları taklitçi bir mezhep anlayışından kaynaklandığını belirtmiş, onların Eş'arî'nin görüşlerinden farklı görüş beyan etmenin, küfür olarak değerlendirmelerini kör bir mukallit olarak görmüş nitekim, onların taassup içeren hallerinden ötürü fikirlerini değiştirmeye çalışmanın vakit kaybı olduğunu ifade etmiştir.[574] Ancak, Gazâlî ne kadar Eş'arî'nin görüşlerinden farklı fikirler öne sürse de şu sözleri de dile getirmekten çekinmemiştir; "*Eş'arî mezhebinden bir arpa ucu kadar sapmak bile küfürdür, çok önemsiz hususlarda dahi Eş'arî'ye muhalefet etmek gaflet ve dalalettir."*[575] diyerek Eş'arî'ye olan hürmetini ve onun

[567] Gündüz, **Gazâlî'nin Mezhebi Kimliği Üzerine Anakronik Şii Yorum:** s. 125; Gazâlî, Fezailü'l-enam min resail hucceti'l-İslam El-Gazâlî, Farsça'dan terc. Nureddin Al-i Ali, (Cezayir: ed-Daru't Tunusiyye, 1972), 34.
[568] İmam Gazâlî, **İhyâü 'ulûmi'd-dîn**, Cilt:1, s. xcvıı; İbrahim Kâfi Dönmez, "Gazzâlî", DİA, İstanbul, Cilt:13, 1996, s. 512.
[569] Gündüz, s. 125; Sübki, Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-kübra, thk. Mahmud Muhammed et-Tanahi, Abdülfettah Muhammed El-Huli (Kahire:El-Hıcr, 1976), 6/202; İmam Gazâlî**, İlcâmü'l-Avam,** s. 9.
[570] A. Özaydın, "**Nizamiye Medresesi",** DİA, Cilt:.33, s. 189.
[571] Çağrıcı, **"Gazzali", DİA,** Cilt.13, s. 502.
[572] Apaydın, **"El-Müstasfa**", DİA, Cilt:32, s. 125.
[573] Şibli Numani, **Gazâlî,** s. 161.
[574] İmam Gazâlî, **Faysalü't-tefrika**, s. 23.
[575] İmam Gazâlî, **Faysalü't-tefrika**, s. 19.

görüşlerine olan saygısını dile getirmiştir. Bu iki farklı yaklaşım aslında Gazâlî'nin taklitçilikten kaçınması ile beraber Eş'arî'nin tüm düşüncelerini olduğu gibi kabul etmemediğini fakat Eş'arî'nin itikadi görüşlerinin pek çoğunu kabul ederek ona olan hürmetinden bu sözleri dile getirmesini de doğal karşılamak gerekmektedir. Gazâlî gibi bir mütefekkir ve müçtehidin her şeyi akıl süzgecinden geçirmesi hasebi ile Eş'arî veya diğer İslam âlimlerinden farklı fikirler ortaya koymaması muhal olacaktır.

Gazâlî, hiçbir zaman körü körüne bir mezhep mensubiyeti içerisine girmemiş, özellikle de inanç konularında kendi istidlalinden istifade etmiştir. Ancak kendi düşüncelerini delillendirirken de diğer düşüncelere karşı her zaman hoşgörü tavrını takınarak tekfir etme hususunda mesafeli olmuştur. Sonuç olarak, amelde Şâfiî mezhebini benimsemiş, itikatta ise Eş'arîliğin savunucusu olduğunu ifade edebiliriz.

1.5.1. İTİKADİ MEZHEPLER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

1.5.1.1. Hâricîlik

Hz. Peygamber vefat ettikten sonra İslam toplumu sırası ile Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman olmak üzere yönetilmişti. Hz. Osman'ın vefatı bazı siyasi karışıklıklara mahal vermişti. Hz. Ali, iktidara geçmiş olsa da Muaviye bu duruma tepkisini ortaya koyarak, Hz. Osman'ın ölümüne neden olanların cezalandırması karşılığında ancak Hz. Ali'ye biat edeceğini belirtmişti. Neticede Hz. Ali ve Muaviye tarafları arasında Hakem olayı[576] denilen hadisenin vuku bulması Hâricîlerin doğmasına neden olmuştur. Hâricîler, görüşleri itibari ile katı tutumlara sahip bir mezhep olarak gün yüzüne çıkmışlar ve kendi içinde de farklı fırkalara ayrılmışlardır.[577]

[576] Hz. Ali ile Muaviye arasında Sıffin Savaşı gerçekleşmiş ancak Muaviye tarafı mushaf yapraklarını mızrakların ucuna takarak Kur'an-ı Kerim'in hakemliğine davet etmişlerdi. Netice de orta yolu bulmak adına Hz. Ali, Ebû Musa El-Eş'ari'yi, Muaviye ise Amr b. As'ı kendisine hakem tayin etmişti. Ancak Hariciler dediğimiz bu grup, hakem olayı kabul etmeyerek Hz. Ali'nin ordusundan ayrılmakla kalmamış hakem olayını kabul edenleri de küfür ile itham etmişlerdir. Bkz. Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, terc. Abdülkadir Şener, Hisar Yayınları, İstanbul, 1978, s. 58.

[577] Muhakkime, Ezârika, Necedât, Beyhesiyye, Acâride, İbâziyye olmak üzere altı büyük fırkaya sahip olan Hâricîler'in en aşırı görüşe sahip olan grubu ise Ezrâkilerdir. Ehl-i Sünnet'e en yakın görüşe sahip olan grubu ise "İbâzıye" olduğu görülür. Bkz. Şehristânî, **El-Mile'l ve'n Nihal**, s. 146. Bağdâdî ise, Hâriciler'in yirmi kadar fırkaya sahip olduğunu dile getirir. Bkz. El-Bağdâdî, **El-Fark Beyne'l-Fırak**, s. 45.

Horasan'a ilk gelen fırkalardan biri de Hâricîler olduğu bilinmektedir. Emevi ve Abbâsî hanedanlığı zamanında bazı isyanlara neden olmuşlar ancak iktidarın bu isyanları bastırması sonucunda yetkinlikleri azalmıştır. IV. ve V. asırlarında Horasan'da az da olsa mevcut oldukları bilinmektedir.[578] Zaman içerisinde ise sınırlı bir kitle halini almışlardır.

Hâricîler, siyasi sebeplerle ortaya çıkmış oldukları için savundukları ilkelerde hilafet ve imamet meseleleri ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda halifenin Kureyş'ten olma zorunluğunun olmadığını dile getirmişlerdir. İmam Gazâlî de Hz. Peygamber'in; *"İmamlar (Halifeler) Kureyş soyundadır."*[579] hadisini kabul etmektedir.[580] Bununla beraber Gazâlî, halifede aranan şartlara; erkeklik, takva, ilim sahibi ve hilafeti yürütebilme kabiliyetine sahip olma vasıflarını da gerekli şartlar arasında saymaktadır.[581] Hilafet için aday olan kimseler içinde bu sıfatlardan birine sahip olan bir kişi çoğunluğun seçimi ile belirlendikten sonra buna itiraz edilmesinin yanlışlığını dile getirmiştir. Muhalefet edenlerin ise uyarılması Müslümanlar üzerine vacip olduğu görüşüne sahiptir.

Hâricîler, kendi aralarında bazı meselelerden ötürü farklı gruplara ayrılmış olsalar da birleşmiş oldukları noktalarda bulunmaktadır.[582] Hz. Osman'ın hilafetinin ilk yıllarını kabul etmişler, ancak son yıllarında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yolunu takip etmediğini düşündüklerinden ve bununla beraber Hz. Ali'den de tahkim meselesi nedeniyle tebberi edilmesi gerektiği hususunda ortak fikre sahip olduklarını söyleyebiliriz.[583] Sözün özü Hâricîlerin, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e sevgi besleyip, Hz. Osman ve Hz. Ali'ye karşı bir tutuma sahip olduğu görülmektedir. Bunun yanı

---

[578] Abdullah Ömer Yavuz, **Horasan'da Eş'arilik**, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2019, s. 76.

[579] Tayâlisî, Müsned, s. 125, 284; Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), El-Müsned, I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, III, 129, 183, VI, 421; Taberâni, El-Mu'cemu'l-Kebîr, I-XX, 2. Baskı, thk. Hamdi b. Abdülmecid, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, yy., 1983, I, 252; Beyhakî, esSünenü'l-Kübrâ, VIII, 143-144; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvâhid El-Makdisî (ez-Ziyâü'lMakdisî), (ö.643/1245), El-Ehâdîsü'l-Muhtâra, I-X, thk.Abdülmelik b. Abdullah, Mektebetü'nNahdati'l-Hadîs, Mekke h.1410, IV

[580] İmam Gazâlî, **Fedâihu'l-Bâtıniyye**, s. 114.

[581] İmam Gazâlî, **İhyâ**, Cilt.1, ss. 530, 531.

[582] Cemel olayına katılanlar ile tahkim olayında iki hakemin hükmünü kabul edenlerin büyük günah işlediğini belirtmişler ve bu kimseleri tekfir etmişlerdir. Zalim imama karşı tepki gösterilip susulmaması gerektiği hususunda Havâric'in tüm fırkaları ortak görüşe sahiplerdir. Bkz. El-Bağdâdî, **El-Fark Beyne'l-Fırak**, s. 45.

[583] Şehristânî, **El-Mile'l ve'n Nihal**, s. 148.

sıra Hz. Aişe'yi, Hz. Zübeyr, Hz. Talha, Hz. Muaviye'yi de tekfir etmektedirler.[584] İmam Gazâlî ise, bu yaşanılmış olan tahkim meselesinde her iki taraf için de hüsnü zan ile bakılması gerektiğini belirtmiş, bir Müslüman hakkında tariz ve suçlama yapmanın yanlışlığını ortaya koymuştur. Ayrıca bir Müslüman'ın kendisini ilgilendirmeyen meselelerde susmasının daha efdal olduğunu, Selef-i Salihîn'in ise övülmeye layık olduklarını dile getirmiştir. Hulefa-i Raşidîn için Gazâlî'nin görüşü diğer sahabelere nazaran daha üstün oldukları yönünde olmuştur.[585] Tekfir etme ile ilgili Gazâlî'nin müsamahayı tercih ettiğini, bir kimseyi tekfir etmenin bazı şartlar dahilinde olduğundan bahsetmiştik.

Hâricîlerin oluşumunda etken olan en önemli görüşlerinden bir diğeri büyük günah meselesidir. Hâricîlere göre, büyük günah işleyen bir kişi dinden çıkar ve kafir olarak hakkında hüküm verilir.[586] Ahiretteki cezaları da aynı kafirlerin azabı gibi olacağı yönünde görüşe sahiptirler.[587] Hatta kendi görüşlerini reddeden kimseleri de büyük günah işlemekle suçladıkları görülmektedir. İmam Gazâlî ise, günahları küçük ve büyük günahlar olmak üzere ikiye ayırmakla birlikte, büyük günahlar ne kadar büyük olursa olsun samimi bir pişmanlıkla temizlenebileceğini belirtir. Buna delil olarak da Hz. Peygamber'in şu sözlerini nakleder; "*Su kirleri temizlediği gibi sevap da günahları öylece temizler.", "Allah tövbe eden kulunun tövbesini kabul buyuracaktır."* hadislerini dile getirerek bu konuya açıklık getirmiştir.[588] Büyük günahları sayıca tespit etmek zor olsa da bu günahları[589] inkar etmemek kaydı ile kalbinde iman olan bir kişinin ebediyyen cehennemde kalmayacağını belirtir.[590] "*Kalbinde zerre kadar iman olan ateşten çıkar"*[591] hadisini düstur edinerek bu sözleri sarf eden Gazâlî, günah işleyen kişiyi günahı nedeniyle önce azap çekeceğini daha sonra ise cennete girecekler arasında sayarken, Hâricîler ise büyük günah işleyen bir kişinin ebedi cehennemde kalacağı görüşüne sahiplerdir. Ayrıca kabir azabını da

[584] Pezdevi, **Ehl-i Sünnet Akaidî**, ss. 341,357.
[585] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikad'da Orta Yol),** ss. 183, 184.
[586] Teftâzânî, **El-Makâsıd (Kelam İlminin Maksatları)**, terc. İrfan Eyibil, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı, İstanbul, 2019, s. 722.
[587] El-Eş'ari, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri),** s. 194.
[588] Gazâlî, **Mizanü'l-Ahlak,** s. 322.
[589] Büyük günahların bazıları; Allah'a şirk koşmak, haksız yere insan öldürmek, zina, anne ve babaya asi olmak, sihir, yetim hakkı yemek gibi. Bkz. Gazâlî, **Mizanü'l-Ahlak**, ss. 327, 328.
[590] Gazâlî, **İhyâ,** Cilt.1, ss. 542, 543.
[591] Tirmizî, Sıfatu Cehennem 10 (2601)

reddederler.[592] Bu konuda da Gazâlî ile farklı düşüncelere sahip olduğu görülmektedir ki Gazâlî kabir azabının hak olduğunu savunmaktadır.[593]

Hâricîler, ortaya koydukları iddialarla dinî konularda çok keskin çizgilere sahip olmuşlar ve neticede dinîn yasaklarının çiğnenmesi sonucunda kişileri kafirlikle vasıflandıracak kadar ileri gitmişlerdir. Gazâlî ise, Hâricîler'in görüşlerinin tam tersi bir bakış açısına sahip olup hoşgörü ve itidal yol tercih ettiği görülür. Nitekim kendi döneminde yaşanan itikadi meselelerde ortaya çıkan münakaşalarda sergilenen katı tutumların taassuptan kaynaklandığını dile getirmiştir.[594] Gazâlî'nin, Hâricîlerin bu görüşlerine katılmadığını her zaman müsamahayı tercih ederek katı dinî tutumlardan uzak durduğunu söyleyebiliriz. Neticede, Gazâlî Hâricîlerin aşırıya kaçan bu görüşlerini eleştirerek, tekfir anlayışını yanlış bir şekilde uygulamalarının Müslümanlar arasında bölünmelere yol açacağı yönünde bakış açısına sahip olmuştur. Gazâlî'nin Hâricîlerin katı tutumlarının İslam'ın merhamet anlayışından uzak bir yaklaşım sergilemesi yönüyle, İslam'ın temel prensipleri ile uyuşmadığı ve bu nedenle onlar hakkında olumsuz düşünceler sergilediğini ifade edebiliriz.

1.5.1.2. Şîa

Şîa sözcüğü, "taraftar, yardımcı" gibi manalara gelmekle beraber terim olarak ise, Hz. Peygamber'in vefatından sonra halifeliğe Hz. Ali ve onun evlatlarının gelmesi gerektiğini savunan grup olarak nitelendirilmektedir.[595] Zaman içerisinde farklı gruplara ayrılmışlardır.[596] İmâmiyye, Zeydîyye, İsmâiliyye gibi farklı görüşlerle Şiîliğin teşekkülünü sağlamışlardır.[597] Ayrı düştükleri meseleler hasıl olsa da aynı karara vararak icma ettikleri konular şunlardır; imametin nas ve tayin ile belirlendiği,

[592] El-Eş'ari, **Makâlât,** s. 198.
[593] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikad'da Orta Yol),** ss. 160, 161.
[594] İmam Gazâlî, **El-Kıstâsü'l-Müstakîm**, ss. 152-156.
[595] Mustafa Öz, **"Şîa", DİA**, İstanbul, Cilt:39, 2010, s. 111.
[596] Eş'ari, üç fırkaya ayırmıştır; Gâliyye, Râfıza, Zeydiyye olmak üzere.Ancak bunlarda kendi içlerinde gruplara ayrılmışlardır. Bkz. El-Eş'arî, Mâkâlât, s. 47. Şehristanî ise beşe ayırmıştır; Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Aşırılar (Gulât) ve İsmâiliyye Bkz. Şehristanî, **El-Milel ve'n-Nihal,** terc. Muharrem Tan, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 133.
[597] Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, terc. Sıbğatullah Kaya, s. 45. Şehristânî ise beş fırkaya ayrıldıkları yönünde belirtir. Şia, Keysaniyye, Zeydi yye, İmamiyye, Gulât (aşırılar) ve İsmailiyye olmak üzere. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Şehristânî**, El-Milel ve'n-Nihal**, terc. Mustafa Öz, s. 188.

nebi ve imamların günah işlemekten uzak olup masum oldukları, tevvelli ve teberri[598] gibi konularda ittifak halindedirler. Şiîliği savunan kimseler, Hz. Ali'yi Hz. Peygamber'den sonra en faziletli olarak görmekte, imamete en layık kişi Hz.Ali ve onun soyu olması gerektiğini düşünmeleri nedeniyle Hz. Ali'ye haksızlık yapıldığı fikrine sahiplerdir.[599] Şîa'nın oluşumu da siyasi sebeplere dayanmakta özellikle imamet meselesi etrafında şekil almaktadır. Ehl-i Sünnet ve Şîa arasında en kadim siyasi ve kelâmi bir polemik olduğu bilinmektedir. İmamet ile halifelik kelimeleri Sünnî literatürde eş anlamlı sözcükler olarak ifade edilmektedir.[600] Bu açıdan baktığımızda imameti itikadi değil hukuki bir mesele olarak ele almak daha doğru olacaktır.[601] İmam Gazâlî ise, Hz. Peygamber'in kendisinden sonra bir halife tayin etmediğini şayet böyle bir durum olsaydı bunu gizlemez mutlaka bildirirdi diyerek onların bu konudaki görüşlerini yersiz ve yanlış bulmaktadır.[602] Cumhurun görüşüne göre de Hz. Peygamber'in böyle bir halifelik beyanatı bulunmadığı yönündedir. Şîa'ya göre, imametle ilgili kapalı naslar mevcut olsa da İmâmiyye'ye göre hem kapalı hem de açık nas mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bütün Şiîler için imamet meselesi usûlü'd-din içinde yer almaktadır. Şîa kaynaklarına baktığımızda Hz. Ali'nin vahiy yolu ile halifeliğe tayin edildiği belirtilir. Şîa doktrinine göre, imamet peygamberliğin bir devamı niteliğindedir. Peygamber göndermek insanlar için nasıl bir lütuf ise imam göndermek de aynı şekilde lütuf hatta Allah için vacip olduğunu dile getirirler.[603]

Gazâlî, bozuk fırkaları sayarken içlerinde Şiîler'den de (Gazâlî gulât Şiîlerden bahseder)[604] bahsederek doğru yoldan saptıklarını dile getirmiştir.[605] Gulât Şiîleri hedef aldığı eserler kaleme alan Gazâlî, Şiîler'in görüşlerinin taassup kaynaklı bir düşünce ile ortaya koyduklarını ve sahabeye dil uzattıklarını belirtir. Gazâlî, "*Fedâihu'l-Bâtıniyye, el-Kıstâsü'l-Müstakim, Kavâsımü'l-Bâtıniyye, Hüccetü'l Hak"*

---

[598] Tevelli: Siyasi hakimiyet konusunda kendileri gibi düşünenlerle dostluk içinde olmak. Teberri: Kendileri gibi düşünmeyenlerden uzak durmak. Ayrıntılı bilgi için Bkz. M.Öz. **"Teberrî",** Cilt.40, ss. 214-215.
[599] İbn Hazm, **El-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)**, s. 88.
[600] Teftâzâni, **El-Makâsıd**, s. 750.
[601] Gündüz, **Gazâli'nin Bâtınîlerle Mücadelesinin Kelamî Tahlili**, s. 176.
[602] İmam Gazâlî, **İhyâ,** Cilt:1, s. 529.
[603] Kuleyni, **Usul-u Kâfi**, s. 425.
[604] Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetini kabul etmeyenlere denir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, terc. Sıbğatullah Kaya, s. 54.
[605] İmam Gazâlî bozuk fırkaları altı tane olarak değerlendirir; Müşebbihe, Muattıla, Cebriyye, Kaderiyye, Râfızî ve Nasb görüşüne sahip olanlar. Bkz. Gazâlî**, Ravdatü't Talibin**, s. 69.

gibi eserlerini özellikle Bâtınîyeye yönelik kaleme almıştır. Bu eserleri dışında *"İhyâu Ulûmi'd-Din, el-Munkız mine'd-Dalâl, Faysalü't-Tefrika, el-Mustasfâ"* adlı eserlerinde de Bâtıni düşünceyi hedef alan eleştirilere rastlanır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Gazâlî'nin, gulât Şiîler Hâricîndeki Şîa'yı tekfir etmeyi uygun görmediğini belirtebiliriz. Şîa'nın, hilafete en layık kimse olarak Hz. Ali'yi görmeyenleri tekfir ediyor olması veya bu görüşe inanması şer'î bir meselede düşülen bir hata olduğu için Gazâlî, onları tekfir etmemektedir.[606] Hz. Peygamber'in de dediği gibi; "*İki Müslümandan biri diğerini küfür ile itham ederse, bu itham mutlaka ikisinden birine râci olur*."[607] hadisini ele alan Gazâlî, karşı tarafın Müslüman olduğunu bile bile küfür ile itham ederse o zaman kafir olur şeklinde hüküm vermektedir. Gazâlî bu ve buna benzer şer'i meselelerde farklı düşüncelere karşı her zaman müsamaha yolunu tercih etmiştir. Gazâlî, Şîa'nın yanlış düşüncelere sahip olduğunu pek çok eserinde kaleme aldıysa da Peygamber'i yalanlamadıkça, kelime-i tevhidin lafzını kalben ve fiilen iman eden kimselere tekfiri uygun görmemiştir. Ancak gulât Şiî (Bâtıniler) düşüncenin önünü kesmek için gerek reddiyeler ile gerekse ilmi şekilde mücadelesini ortaya koymuştur.

1.5.1.2.1. Zeydîyye

Ehl-i Sünnet düşüncesine en yakın Şiî fırka diyebileceğimiz Zeydîlik, diğer Şiîler gibi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e hasetlik beslememiş, Hz. Peygamber'in ashabından kimseyi tekfir de etmeyerek onlardan ayrışmışlardır. İmamet meselesi tüm Şîa için ehemmiyet arz etse de Zeydîler imamları nübüvvet derecesinde konumlandırma gafletine düşmemişlerdir.[608] Usul konusunda Mu'tezile'ye tabii olurlarken, fürû' konularında ise bazen İmam Şâfiî'ye bazen Şîa'ya uymakla beraber daha çok Ebû Hanife'nin mezhebindendirler.[609] Nitekim, Zeydîliğin lideri olan Zeyd bin Ali Zeyne'l Abidin'i Ebû Hanife'nin de desteklediği görülmüştür.[610]

Zeydîlik mezhebi'nin oluşumu, Emevi komutanı olan Yusuf b. Amr es-Sakafi ile Zeyne'l Abidin arasında çıkan savaşta, Zeyd'in Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer

[606] İmam Gazâlî, **Faysalü't-tefrika**, s. 69.
[607] Buhârî, Edeb,73; Müslim, Kitâbü'l-İman, 111.
[608] Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi,** terc. Sıbğatullah Kaya, s. 51.
[609] Şehristânî, **El-Milel ve'n-Nihal**, terc. Mustafa Öz, s. 210.
[610] El-Bağdâdî, **El-Fark Beyne'l-Fırak**, s. 36.

hakkında söylemiş olduğu, "*Bu ikisi hakkında iyilikten başka bir şey söylemem ve babamdan da onlar hakkında iyilikten başka bir şey söylediğini işitmedim*."[611] Sözlerini sarf etmesi sonrası Zeyd'in yanında bulunan taraftarları kendisinden ayrıldılar. Bunun üzerine Zeyd, "*Beni bıraktınız, terk ettiniz (rafaztumuni)"* dediği grup olan Râfızîler ve Zeyd'in yanında ona destek olan Zeydîyye fırkası meydana geldi. Böylece birbirinden iki farklı düşünceye sahip gruplar oluşmuş oldu. Ancak Rafizîler ile Zeydîyye, Hz. Ali'yi Hz.Peygamber'den sonra en faziletli kimse olarak görme hususunda icmâ etmişlerdir.[612] Zeydîlik bu meselenin izahını üstün (efdal) varken, daha az faziletlinin (mefdûl) imameti caizdir şeklinde yaparlar. Gazâlî'nin eserlerine baktığımızda Zeydîyye hakkında doğrudan ele aldığı özel bir bölüm ve geniş kapsamlı bir değerlendirme bulunmasa da bu eserlerdeki genel değerlendirmeleri Zeydîyye hakkındaki görüşlerini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Zeydîlerin sahabeye olan hürmetinden ötürü Gazâlî, onlara karşı eleştirilerde bulunmamıştır.[613] Zeydîlik, pek çok görüşünde Ehl-i Sünnet düşüncesine yakın fikirler beyan etse de büyük günah meselesinde Mu'tezile ile aynı görüşe sahip olmuştur.[614] Büyük günah işleyip tövbe etmeden ölen kimse için ebedi cehennemlik hükmünü vermişlerdir.[615] Fakat İmam Gazâlî, onların bu görüşlerine katılmamakta, Allah'ın ancak kendisine şirk koşanları asla affetmeyeceğini bunun dışında kalanları ise dilerse bağışlayabileceğini bildirmiştir.[616]

İyiliği emredip kötülükten men etme (emr-i bi'l ma'rûf nehy-i anil münker) konusunda ise sahabenin önde gelenleri ile cumhurun görüşüne göre kalp ile ya da güç yetirebilmesi durumunda dili ile düzeltmesi taraftarı olmuşlardır. Ne el ne kılıç çekmek ne de silah kullanarak düzeltmeyi uygun görmemişlerdir.[617] Râfızîlerin tamamı da bu görüşte hem fikir olsalar da Zeydîyye, Mu'tezile ve Haricîlerin tamamı, kötülüğü men edebilmek için kılıç çekmenin gerektiğini hatta vacip olduğu konusunda birleşirler.[618] Gazâlî, bu mesele ilgili "İhyâü 'ulûmi'd-dîn" adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde izahına

[611] El-Bağdâdî, s. 36.
[612] Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 134.
[613] Gazâlî, **İhyâ,** Cilt.1, ss. 529, 530.
[614] Ebu Zehra, s. 53.
[615] Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 132.
[616] İmam Gazâlî, **İlcâmü'l-Avam**, s. 55.
[617] Ahmed b. Hanbel, Sa'd b. Ebû Vakkas, Üsame b. Zeyd ve diğerleri bu görüşü benimseyenlerden bazılarıdır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İbn Hazm, **El-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi),** Cilt:3, s. 418.
[618] İbn Hazm, **El-Fasl,** Cilt.3, s. 420.

yer vermiştir. Ayette geçen; "*Sizden öyle bir cemaat bulunmalı ki (onlar herkesi) hayra çağırsınlar, iyiliği emretsinler, kötülükten vazgeçirmeye çalışsınlar*."[619] Burada ifade edilen manadan Gazâlî, emir bi'l-ma'rûf u farz-ı ayn olarak değil farz-ı kifaye olarak açıklamasını yapmaktadır.[620] Bir kısım Müslüman'ın bu vazifeyi yerine getirmesi ile diğerlerinin üzerinden vebalin kalkacağı yönünde düşünceye sahiptir.[621] Gazâlî, bu konuda Zeydîyye'nin belirttiği gibi bir düşünceye sahip olmayarak daha itidalli bir tavır sergilediğini söyleyebiliriz.

Zeydîyye mezhebi, İmâmiyye ve İsmâiliyye'nin aksine imamların masumiyetini savunmaz. Zeydîler, imamların günah işleyebileceğini ve hata yapabileceğini kabul ederler. Gazâlî, imamların masumiyetine karşı çıktığından, Zeydîyye'nin bu görüşünü makul bulmuş ve onları diğer Şiî mezheplerden farklı olarak aşırıya kaçan bir inanç sistemine sahip görmemiştir.[622]

Kısacası İmam Gazâlî, Zeydîliğe aykırı düştüğü noktalar varsa da bunlar imanî meseleler olmadığı için tekfire yönelecek sözler sarf etmemiştir. Genel anlamda Zeydîyye hakkındaki görüşleri eleştirel olmakla birlikte, onları İslam'ın bir parçası olarak kabul ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca, Zeydîyye'nin bazı aşırı uçlardaki gruplar gibi tamamen sapkın olmadığını, ancak yine de bazı görüşlerinin İslam'ın temel anlayışından farklı olduğunu dile getirdiğini belirtebiliriz.

1.5.1.2.2. İmâmiyye

Şîa ve İsnâaşeriyye ile eş anlamlı olan Şiî fırkaların ortak adı olarak anılan İmâmiyye, isminden de anlaşıldığı üzere imamet üzerine kurulu bir fırka olarak ortaya çıkmıştır. "İmâmet"i, dinîn temel prensipleri arasında gördükleri için büyük ehemmiyete sahiptir. Hatta bu konuda şöyle derler; "*Dinde, imamı tayin etmekten daha önemli bir iş yoktur ki, Hz. Peygamber ümmetin bu işini ihmal ederek dünyadan ayrılsın.*"[623] İmam tayin etmenin Hz. Peygamber için vacip olduğunu, böyle bir meseleyi ihtilafta bırakmasının caiz olmadığı düşüncesine sahiplerdir. İmam tayinin de insanların kendi seçimlerine bırakılamayacağı ve insan aklı ile anlaşılamayacak bir

[619] Al-i İmran Suresi, 104. Ayet.
[620] İmam Gazâli, **El-Müstasfâ**, Cilt:2, s. 75.
[621] İmam Gazâlî, **İhyâu'Ulûmi'd-Din**, Cilt.2, ss. 757-772.
[622] İmam Gazâlî, **El-Munkız mine'd-Dalâl**, s. 32.
[623] Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, terc. Sıbğatullah Kaya, s. 54.

değere sahip yüce mevki olarak görürler.[624] İmamın tayinini nassa dayandırmaları hasebiyle buna delil olarak Peygamberimiz'in (as) söylemiş olduğu bazı sözleri ve olayları dile getirirler. Bunlar; "*Gadîr-i Hum*"[625], "*Kırtas hadisesi*"[626], "*Sekaleyn hadisesi"*[627]*, "Tathir Ayeti"*[628] olaylarını Hz. Ali'nin imametine delil olarak gösterirler.[629] İmâmiler bazı meselelerde ayrı fikirlere sahip olup ihtilafa düşmüş olsalar da Hz. Ali'nin nass yolu ile geldiğine, Hz. Ali'den sonra onun evlatlarının gelmesi gerektiğine ve bu sıranın Hz. Hasan ve daha sonra Hz. Hüseyin olduğu hususunda ittifak halindedirler. Ayrıca imamların da aynı peygamberler gibi mucizeler getirdiği düşüncesine sahiplerdir.

İmam Gazâlî, İmâmiyye'nin görüşlerini mantık ilmi ile değerlendirdiği bir yöntem onlara sunmaktadır. İmam tayin etmenin Hz. Peygamber'e vacip olduğunu düşünmeleri üzerine "*el-İktisâd fi'l-İ'tikâd"* eserinde, Hz. Peygamber'e böyle bir şey vacip olsa mutlaka yapacağını, halifelerin seçimle geldiğini ve Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer dönemlerinde böyle bir ihtilafın söz konusu olmadığını hatta halkın ortak biati ile gerçekleştiğini dile getirmiştir. Ayrıca İmamet meselesi ile ilgilenmenin önemli bir şey olmadığını bu meseleden dolayı görüş ayrılıkları oluştuğu için bu konularla ilgilenmeyen kimselerin daha kazançlı olduğunu belirtir.[630] Sonuç olarak, Gazâlî, İmâmiyye'nin imamet, masumiyet, Gadîr-i Hum gibi temel doktrinlerini eleştirir ve bu görüşlerin İslam'ın genel anlayışıyla çeliştiğini savunur. Gazâlî, İmâmiyye'nin bu inançlarını, Müslümanlar arasında bölünmelere yol açan ve İslam'ın birliğini

---

[624] Kuleyni**, Usul-u Kâfi**, s. 473.

[625] Gadîr-i Hum Olayı: Hz. Peygamber Veda Haccı dönüşünde Gadîr-i Hum mevkiinde "*Ey insanlar ben kimin mevlası isem Ali'de onun mevlasıdır."* Şeklinde söylemiş olduğu olay. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İsmail Akkoyunlu, **İbn Teymiyye'nin Şiilik Eleştirisi (Minhâcü's Sünne),** Fecr Yayınları, Ankara, 2021, s. 289; Kuleyni, **Usul-u Kâfi**, ss. 472, 473.

[626] Kırtas Hadisesi: "Hz. Peygamber, vefatı öncesi hastalığı ilerlediğinde,
"*Bana bir kalem kâğıt getirin, size benden sonra sapmamanız için vasiyet yazdırayım*." der. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in hastalığının arttığından dolayı böyle söylemiş olacağını demiş, Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in sünnetinin yeteceğini dile getirmiştir. Hz. Peygamber ise, yanında tartışma olmamasını belirtmiştir. Sonuç olarak vasiyet olarak Hz. Peygamber bir yazı yazdırmamıştır. Ancak Hz. Ali taraftarlarının iddiasına göre Hz. Peygamber, yerine Hz. Ali'yi bırakacağını belirten bir yazı yazdıracağını fakat buna Hz. Ömer engel olduğunu dile getirirler. Bkz. Onat ve Kutlu, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 170.

[627] Sekaleyn hadisesi: Hz. Peygamber'in "*Size iki emanet bırakıyorum bunlar Kur'an-ı Kerim ve Ehl-i Beytimdir."* Hadisi şerifine göre Hz. Ali'nin Ehl-i Beyt içinden olması ve bu açıdan Hz. Ali'ye ve onun soyuna Şia büyük önem vermesi. Bkz. Onat ve Kutlu, **İslam Mezhepleri Tarihi**, s. 173.

[628] Tathir Ayeti: Ahzap suresi 33. Ayette geçen "Ehl-i Beyt" ifadesini Hz. Ali'ye yorumlanması. Bkz. İ.Akkoyunlu, **İbn Teymiyye'nin Şiilik Eleştirisi**, s. 285.

[629] Ebu Zehra, ss. 55, 56.

[630] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikad'da Orta Yol)**, ss. 175, 181.

zedeleyen unsurlar olarak görür. Gazâlî'nin İmâmiyye'ye getirmiş olduğu eleştiriler, İslam'ın ana akımından sapmış olduklarını gösterse de doğrudan tekfir anlamına gelmediğini belirtebiliriz.

1.5.1.2.3. İsmâiliyye

İmâmiyye'nin bir kolu olan İsmâiliyye, imameti Cafer'e dayandırarak onun evladı İsmail'in imam olması gerektiğini savunmaktaydı. Gazâlî'nin eserlerinde İsmâiliyye; Bâtıniyye/Tâ'lîmiyye olarak beraber ele alınmıştır.[631] Bu nedenle bu konu başlığının açıklaması "Bâtıniler veya Tâ'lîmiyye" lafzı ile değerlendirmesi yapılacaktır. Muhalifleri tarafından ise Bâtıniler, farklı isimlerle anılmışlardır.[632] İsmâiliyye'nin oluşumu ile ilgili bilgi tezimizin ilk bölümünde ayrıntılı olarak ele alındığı için burada sadece Bâtıniyye'nin görüşleri üzerinde durulacaktır. Bâtıniler, İslam'ın iki temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i şeriflerin zahiri manasının dışında bâtıni manalarına yönelen ve içinde gizli anlamlar arayan İslam dışı düşünceleri İslamiyet'in bünyesine sokmaya çalışan bir zihniyettir.

Diğer Şiî fırkalar gibi onlar için de imamın ayrı bir konumu olması söz konusudur. Ancak Bâtıniler, imamları ismet sıfatı ile vasıflandırarak, peygamber ile eşit konumda değerlendirirler.[633] Ayrıca insanların ancak zahiri ilmi bilebileceğini, bâtın ilmini ise imamdan öğrenmeleri gerektiği düşüncesine sahiptirler. Kur'ân ayetlerini şirke dayalı bir şekilde te'vîlde aşırıya gittikleri ve şeriat esaslarının manalarını kendi isteklerine göre değiştirdikleri görülmektedir.[634] Bununla beraber pek çok şeyi sembolleştirmişlerdir. Örneğin, melekleri kendi inançlarına çağıran dâiler

---

631 İmam Gazâlî, **El-Kıstasü'l-Mustakım (Dosdoğru Ölçü**), s. 44.

632 Gerçek bilginin ancak gizli bir imamın talimiyle öğrenilebileceğini savundukları için; "Ta'limiyye", dinin haram kabul ettiğini onlar helal saydıklarından; "İbahiyye", imamet ve âlem anlayışında yedi rakamına bağlı bir sistemi benimsediklerinden; "Seb'iyye", mal ve kadında ortaklığı caiz gören Babek ve Mazdek uyduklarından; "Mazdekiyye ve Babekiyye", ahiret hayatını reddettiklerinden; "Melahide", İslam akidelerine aykırı olarak uluhiyyet telakkilerini benimsediklerinden; "Zenadıka", Hasan Sabbah, Nasır-ı Hüsrev, Anuş Tegin ed-Derezi, İbn Nusayr gibi liderlere bağlı olmalarından; "Karamita, Sabbahiyye, Nasıriyye, Dürziyye, Nusayriyye", Babek zamanında kırmızı elbise giydiklerinden dolayı; "Muhammire", Rey şehrinin Hürrem bölgesinde bulunduklarından; "Hürremiyye" diye isimlendirilmişlerdir. Bkz. İlhan, "**Bâtıniyye"**, Cilt.5, s. 191.

633 Gazâlî, **Fedâihu'l-Bâtıniyye,** s. 26.

634 Namaz; imamlara bağlılık, hac; imamı ziyaret, oruç; imamın sırrını saklamak. Bkz. El-Bâğdâdi, **El-Fark Beyne'l-Fırak,** s. 15.

olarak tanımlarlar. Ahiret hayatına inanmayarak, cenneti dünya nimetleri olarak görürler. Mucizeleri de reddederler.[635]

Bâtınilere başta Sünnî kesim tarafından muhalefet edenler olduğu gibi Şiî fırkası olan İsnâaşerîyye, Zeydîyye ve Mu'tezile mensupları da onların fikirlerine tenkit bâbında reddiyeler yazmıştır. Gazâlî'den iki asır öncesinde dahi reddiyeler yazıldığı bilinmektedir.[636] İmam Gazâlî, Bâtıniyye'nin fikirlerinin halk arasında yayılması üzerine dönemin halifesinin talebiyle kaleme aldığı eserde reddiye olarak görüşlerini sunmuştur.[637] Gazâlî'nin kendisine bu grubun tekfiri hakkında sorulduğunda; "*Küfür hükmü hemen verilmez. Ancak onların inançları ve görüşleri sorulduktan sonra böyle bir hüküm verilir*."[638] diyerek tekfir konusunda temkinli davranmış olduğu görülse de onların inanç meselelerini ayrıntılı açıkladığında onların görüşlerine kat'i surette tepki gösterdiği ortadadır. Bâtıniler, peygamberlerin bir özelliği olarak sayılan ismet sıfatını imamlara da yüklemiş olmalarının üzerine Gazâlî, o vasfın peygamberliğin özelliği olmadığını bu nedenle onların bu görüşünden dolayı tekfire gidilemeyeceğini belirtir. Mamafih, Hz. Peygamber'den sonra başka bir kişiyi peygamber olarak görürlerse ve Hz. Peygamber'i tekzib ederlerse o zaman tekfirin hak olduğunu belirtir.[639] İsmâiliyye'nin esas diğer Şiî fırkalardan ayrılmasına sebep olan görüşü, Kur'ân ayetlerini farklı yorumlayarak bâtın adını verdikleri değerlendirmeleridir. Gazâlî ise, onların tasvirindeki cennet anlayışının Kur'ân'da geçmediğini güya te'vîl olarak dile getirdiği bu yorumlama biçimini tekzip olarak ifade eder. Haşr, neşr, kıyamet, cennet, cehennem gibi tüm bu kavramların tek birini dahi inkâr edenin ne kadar Allah'a inanıyorum dese de Kur'ân ayetleri içinde gayet açık bir şekilde geçtiğinden bu kimselerin tekfirinin vacip olduğunu belirtir.[640]

İsmâiliyye'nin İslam'a verdikleri zarar o kadar büyüktür ki, Yahudilerin, Mecûsîlerin ve Hristiyanların verdiği zarardan daha fazla olduğu görülmektedir. İsmâiliyye'nin asıl gayesi haramları helal kılarak, ibadetleri terk ettikleri aşikardır. Görüşleri bir nevi Dehriyye (Maddeciler=Materialists) düşüncesini yaymak üzerine

---

[635] El-Bâğdâdi, ss. 169-269.
[636] İsmâilîlere yönelik ilk reddiye Şiî Fâris b. Hâtem b. Mâhaveyh El-Kazvînî (ö. 250/864) tarafından yazılmıştır. Bkz. Gündüz, s. 83.
[637] Gazâli, **Fedâihu'l-Bâtıniyye**, s. 2.
[638] Gazâli, **Fedâihu'l-Bâtıniyye**, s. 91.
[639] Gazâli, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikad'da Orta Yol**), s. 187.
[640] Gazâli, **Fedâihu'l-Bâtıniyye**, ss. 94, 95.

olduğunu söyleyebiliriz.[641] Sonuç olarak İmam Gazâlî, İsmâiliyye'nin Kur'an ayetlerini bâtınî (gizli) anlamlara indirgemesine karşı çıkmıştır. Onların inanç esaslarını değiştirmeleri, haramı helal saymaları ve Kur'ân ayetlerini yalanlamaları hasebiyle tekfirini uygun görmüştür. Ayrıca İsmâiliyye'nin imameti nass ve tayinle belirlenmiş kutsal bir makam olarak görmelerini Ehl-i Sünnet anlayışından uzaklaştırıcı bir sapma olarak değerlendirir. İsmâiliyye mezhebinin, inançlarını yayarken "takiyye" yapması, yani inançlarını gizlemesi Gazâli'nin eleştirileri arasındadır. Tüm bu eleştirilerinin yanında İsmâiliyye'nin siyasi hedefleri doğrultusunda toplumu böldüğü ve huzursuzluk meydana getirdiği için Gazâlî tarafından eleştirilmiş, İslam dünyasında fitneye yol açmış bir grup olarak nitelendirilmişlerdir. Gazâli, İsmâiliyye'ye karşı bu eleştirilerini ağırlıklı olarak Fedâihü'l-Bâtıniyye ve Kıstâsü'l-Müstakim gibi eserlerinde dile getirmiştir. Bu eserlerde, İsmâiliyye'yi İslam'dan sapmış bir mezhep olarak değerlendirmiş, onları inanç yönünden değil, aynı zamanda sosyal ve siyasi açıdan da eleştirmiştir.

1.5.1.3. Mürcie

Mürcie'nin kim olduğu hakkında Hz. Peygamber'e sorulduğunda; "*Onlar, iman sözdür, diyenlerdir."* şeklinde tanımlamıştır.[642] Yani imanın tanımını yaparlarken sadece dil ile söylemenin yeterliği olduğunu savunmuşlar, ameli imandan sonraya erteledikleri için "Mürcie" (Te'hir edenler) olarak anılmışlardır. Mürcie, "İrcâ" kelimesinden türetilerek "geciktirmek" manasına gelmektedir.[643] Mürcie'nin ortaya çıkışında etken olan sebeplerin başında Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra büyük günah meselesi oluşmuş, Mürcie bu konu da uzlaşmacı bir yol tercih ederek büyük günah işlemiş bir kimsenin durumunun, dünyada bilinemeyeceğini bu nedenle o kişi hakkında verilecek hükmün ahirete ertelenmesi gerektiği bakış açısına sahiptir ve kesin bir hükme varmamışlardır. Bir diğer mesele ise Hâricî zihniyetinin ameli imandan bir cüz olarak görmesi karşılığında ılımlı bir yol izleyenlerin grubu olarak ortaya çıkan bir fırkadır. Mürcie ise, açıkça iman eden bir kimsenin tekfirini doğru kabul etmemiş ve tüm Müslümanları iman bakımından eşit kabul etmektedir. Bu

[641] El-Bâğdâdi, s. 271.
[642] El-Bağdadi, s. 179; Krş. İbn Kuteybe, 81.
[643] Bu görüşleri ile Vaîdiyye ile zıt görüşlere sahiplerdir. Mürcie ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Şehristânî, **El-Milel ve'n Nihal,** terc. Mustafa Öz, s. 178.

nedenle özellikle Horasan ve Maveraünnehir gibi bölgelerde yeni Müslüman olan (mevali) kimseler arasında dinde kolaylık ilkesine önem vermeleri neticesinde büyük bir taraftar bulmuştur.[644] Ayrıca mezhep kavgalarının da çokça yaşandığı Kufe ve diğer şehirlerde uzlaşmacı bir yol takip etmeleri hasebiyle taraftarlarının olduğu bilinmektedir. Mürcie'nin varlığının olduğu Horasan ve Maveraünnehir bölgelerine baktığımızda asıl savunucusu Ebû Hanife olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle fıkhi meselelerin çözümünde re'ye başvurulması ve Hanefî mezhebinin fıkhına göre amel etmeleri nedeni ile tüm Mürciler Hanefî ve re'y taraftarı kabul edilmişlerdir.[645] Mürciî akideye bağlı olarak üç farklı ekol ortaya çıkmıştır. Rey'de Neccâriler, Nişabur'da Kerrâmîler, Semerkant'ta ise Mâtürîdîler olmak üzere hem itikatta hem de fıkhi konularda Ebû Hanife'yi manevi otorite kabul ederler.

Mürcie'nin görüşleri daha çok iman nazariyesi etrafında şekil almıştır. İman ile ilgili fikirlerini ayetlere dayandırarak savunmuş olsalar da İmam Gazâlî de onlara cevaben ayetleri delil olarak sunmuştur. Mürcie, "*Rabbisine iman eden, zulmedilmekten ve müşkülâtla karşılaşmaktan korkmasın."*[646]*, "Muhakkak ki biz, iyi amellerde bulunanların ecirlerini kaybetmeyiz."*[647] *"Kalbinde zerre kadar imanı olan Cehennemden çıkar."*[648] Ayetlerinde geçtiği gibi sadece iman etmekle kurtuluş olabileceğini düşündükleri farklı ayetleri de delil olarak göstermektedirler. Mâ'sıyyetin imana zarar vermeyeceği gibi küfrün ise sadece, Allah'ı bilmemek olduğu görüşünü ortaya koyarlar.[649] İmam Gazâlî zikredilen ayetlerin açıklamasını yaparken amel ile beraber olan iman şeklinde bir izah yapmaktadır. Gazâlî de; "*Tevbe, iman ve salih ameller ettikten sonra hidayette olanları ben mağfiret ederim."*[650]*, "Asr'a yemin olsun ki, insanlar hüsrandadır, ancak iman etmiş ve salih amellerde bulunanlar müstesna*."[651] şeklinde dile getirilmiş olan ayetleri amel ve iman ile beraber zikredildiğini belirtmiştir. Mürcie'nin delil olarak sunduğu ayetlerin açıklamasını ise Gazâlî, iman eden kimselerin şayet günahları varsa belli bir ceza sonrasında cennete

[644] Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 289.
[645] Kutlu, "**Mürcie", DİA,** Cilt:32, ss. 41-45.
[646] Cin Suresi 13. Ayet.
[647] Kehf Suresi 30. Ayet.
[648] Nisa Suresi 124. Ayet.
[649] Eş'ari**, Makâlat,** s. 230.
[650] Taha Suresi 82. Ayet.
[651] Asr Suresi 1-3. Ayet.

girebileceğini, müebbet cehennemde kalmayacaklarını ifade etmektedir.[652] Gazâlî bu konu ile ilgili olarak zina eden bir kimsenin kendi imanına zarar verdiğini ve günaha girmiş olması onun Allah'ın birliği, peygambere ve kitaplara imanını yok saymaz diyerek hakiki bir tövbe ile kurtuluşa erebileceğinin üzerinde durur. Kısacası Gazâlî'ye göre, iman tasdiksiz olmaz, amel ise imanın ne cüzü ne de rüknüdür. Onların bu iman anlayışını ise kabul etmeyerek gerekli açıklamalarla iman tanımını onların anlayış biçiminden farklı olarak iman-amel bütünlüğü olarak değerlendirmiştir. Amelin imanın artmasında büyük bir ehemmiyeti olduğunun altını çizer.

Büyük günah meselesi ile ortaya çıkan bir diğer mesele ise mürtedin durumudur ki bu mesele pek çok farklı fikrin beyanına sebebiyet vermiştir. Bu problem yine Hz. Osman'ın öldürülmesi ile alakadardır. Hz. Osman'ı öldürenler büyük günah işlemiş olmaları neticesinde bu durum kişiyi küfre götüreceği kafir olan bir kimse ise İslam'dan yüz çevirmiş (irtidat etmiş/mürted) olduğu düşünülmüştür. Dolayısı ile öldürülmesinin gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bu fikre sahip olan cenah Hâricîler gibi radikal düşüncede olan gruplar olmuştur. Ancak şuna dikkat çekmek gerekir ki mürted bir kimsenin durumu ile ilgili Kur'ân-ı Kerim'de dünyevi bir cezadan bahsedilmemektedir. İrtidat ile ilgili bazı ayetlere yer verilmiş fakat mürted bir kimseye nasıl davranılması gerektiği ile ilgili ortak bir fikre varılmamış, dönem dönem farklı prosedür takip edildiği görülmektedir.[653] Hadis literatürüne baktığımızda merfu hadislerin içerisinde bu mesele zikredilmese de bazı hadislerin bu konuya kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz.[654]

Mürted bir kimse için uygun görülen istitâbe yani tövbe ederek İslam'a tekrar geri dönmeye davettir. Mürcie'nin, genel anlamda hoşgörü politikası yürüttüğünü biliyoruz. İstitâbe, Mürcie için uygun görülebilecek bir yaklaşım olarak görülse de Müslüman fakihlerin tamamı için bunu söylemek zor olacaktır.[655] Bizim konumuzla alakalı olarak İmam Gazâlî'nin bu konuda yaklaşımını ele alacak olursak, kendisi İmam Şâfiî'nin yolunu takip etse de bu meselede aynı kanıya varmadığı görülmektedir.

---

[652] İmam Gazâlî, **İhyâu'Ulûmi'd-Din**, terc. Ahmed Serdaroğlu, Cilt:1, ss. 308-313.
[653] Frank Griffel, **Hoşgörü ve Dışlama: Şâfî ve Gazâli'nin Mürted Konusundaki Görüşleri,** terc. Şükrü Selim Has, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı 7, Nisan, 2006, ss. 277-296.
[654] *"Kim dinini değiştirirse, onu öldürün."* (Buhari, Cihad, 1499); "*Bir Müslüman'ın kanı ancak üç durumda helal olur; zina eden evli kimse, kısas gerektiren bir cinayet işleyen kimse ve dinini terk edip İslam toplumundan ayrılan kimse."* (Buhari, Diyetler, 6878; Müslim, Kasame, 1676); "*Ümmetimden kim dinini değiştirirse, onu öldürün.*" (Ebu Davud, Hudud, 4351)
[655] Griffel, s. 281.

İmam Şâfiî, istitâbeyi uygun görürken İmam Gazâlî'nin, bu yaklaşımı çok da kabul etmediğini, uygulama şeklinin belli kriterlerle belirlenmesi gerektiğini dile getirir. Bunda en büyük etken dönemin şartlarına binaen alınan tedbirler olduğunu söylemek zor olmasa gerek. Nitekim İmam Gazâlî'nin yaşamış olduğu toplumu sizlere yazımızın başından beri analizini yaptık. Bu bağlamda Selçuklu toplumu içine sızmış olan propagandacılar mevcut olup bu kimselere tövbe hakkı tanınmaksızın öldürülmesinin kabul edilebilirliğini ileri süren Gazâlî, sıradan halk için ise aynı uygulamanın doğru olmadığını savunur.[656] Nitekim istitâbenin suistimali söz konusu olup siyasi açıdan hem topluma hem de devlete zararı dokunabilecek olaylara neden olmamak adına bu karara vardığını söyleyebiliriz. Ayrıca dönemin içerisinde yayılan Bâtıni zihniyetin takiyyeye başvuracak olması da Gazâlî'nin bu düşüncesini pekiştiren bir durum olmuştur. Ancak bu konuda Gazâlî kesin bir üslup takınmadığını görüyoruz. Devlet başkanlarının içtihadına bıraktığı, kat'iyyen vaciptir demediğini dile getirir.[657]

Sonuç olarak İmam Gazâlî'nin Mürcie'nin iman tanımlaması dışında kendilerine farklı bir söylemde bulunmadığını ancak bu meseleyi "*İhya-u Ulûmi'd-Din"* adlı eserinde ayrı bir başlık açarak ele alması bu konuyu önemsediğine işaret ettiğini söyleyebiliriz.

1.5.1.4. Mu'tezile

Mu'tezile'nin oluşum süreci, Hasan el-Basri'nin (ö.110/728)[658] öğrencisi Va'sıl b. Atâ (ö.131/748)[659] arasında mürtekib-i kebire (büyük günah) ile ilgili bir konuşma geçtiği sırada fikir ayrılığı oluşmuştur. Va'sıl b. Atâ, İslam ümmetinden olan bir fasıkın ne mü'min ne de kafir olduğuna, iki yer arasında bir yerde (el-Menzile beyne'l-Menzileteyn) olduğu hükmüne varması sonucunda hocası Hasan el- Basrî; "*Vâsıl bizden ayrıldı."* demesi üzerine "Mu'tezile" (Ayrılanlar) dendiği ve bu mezhebin gün yüzüne çıktığı görülür.[660] "Ashâbu'l-adl", "Kaderiyye", "Adliyye" gibi isimlerle de anılmışlardır. Mu'tezile'ye göre bir kişi günaha girse tövbe etmesi için

[656] Griffel, ss. 290-295.
[657] İmam Gazâlî, **Fedâihu'l-Bâtıniyye,** ss. 101,102.
[658] Basralı bir alimdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Uludağ, "**Hasan-ı Basrî**", Cilt.16, ss. 291-293.
[659] Mu'tezile'nin kurucusu sayılır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. M. Aruçi, **"Vâsıl b. Atâ",** Cilt.42, s. 539-541.
[660] El-Bağdadi, s. 22.

hüzün şart olmamakla beraber yaptığı işin kötü olduğunu bilerek bir daha yapmayacağına inanması halidir.[661] Tövbeyi ertelemenin doğru olmadığı ve hemen tövbe etmenin vacip olduğunu dile getirirler. Ayrıca tövbe eden bir kimsenin tövbesinin kabulünün de Allah için vacip olduğunu dile getirenlere cevaben Gazâlî, böyle bir şey Allah için vacip olamayacağını üzerinde durur.[662] Ancak Kur'ân'da belirtildiği üzere hakiki tövbenin kabul olacağı ile ilgili ayetlerin olması nedeniyle tövbenin kabulüne inanmak gerektiği fakat, bunu Allah'a vacip kılmanın doğru olmadığına işaret eder.

Zaman içinde Mu'tezile de kendi içinde farklı görüşlere sahip olarak fırkalara ayrılmıştır.[663] Ancak ittifak halinde oldukları görüşleri de mevcuttur. Bunlardan bazıları; Allah'ın ezeli sıfatlarını nefyetmeleridir ki, Allah'ın ezelde isminin de sıfatının da olmadığının görüşüne sahiplerdir.[664] Bir diğeri, rü'yetullah meselesidir.[665] Onlara göre Allah'ın gözle görülmesi imkansızdır.[666] Allah'ın Kelâmını mahluk (yaratılmış) olarak görürler. Mu'tezile'ye göre, kullar fiillerinde özgür olup Allah'ın bir yaptırıma sahip olmadığını belirtmelerinden ötürü "Kaderiyye" diye de isimlendirilmişlerdir. Kulları, hayır ve şerrin yaratıcı olarak görürler bunun nedeni olarak ise Allah'ın adaletini dayanak olarak gösterirler. Mu'tezile'ye göre, Allah "adl" i yarattığında nasıl adil oluyorsa, zulmü yarattığında da zâlim olması gerekir ki bu da Allah'ın adalet vasfına uygun olmaz diyerek, tüm fiillerin yaratıcısı olarak insanların kendisi olduğu görüşüne varırlar. Bununla beraber kullar, büyük günah işlediklerinde tövbe etmeden ölmeleri sonucunda Allah'ın onları bağışlamayacağını ancak, kafirlerin azabından daha hafif bir azaba çarptırılarak ebedi cehennemlikler arasında olacakları hususunda ittifak halinde bir görüşe sahiplerdir.[667] Mu'tezile, burada saymış olduğumuz hususlarda birliktelik içinde olmuş diğer meselelerde ise ayrılığa düşmüştür.

---

[661] Teftâzâni, **El-Makâsıd**, s. 704.
[662] Gazâli, **Mizanü'l Ahlak,** s. 322.
[663]Bâğdâdi'ye göre yirmi fıkraya ayrılmışlardır; Vâsıliyye, Amraviyye, Huzeliyye, Nazzâmiyye, Esvâriyye, Muammeriyye, İskâfiyye, Câferiyye, Bişriyye, Murdâriyye, Hişaâmiyye, Sumâmiyye, Câhıziyye, Hâtıbiyye, Himâriyye, Hayyâtıyye, Merisiyye, Şehhâmiyye, Ka'biye, Cubbâiyye, Behşemiyye. Ayrıntılı bilgi için Bkz. El-Bağdadi, s. 100.
[664] El-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, terc. Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, s. 249.
[665] Şehristânî, **El-Milel ve'n-Nihal**, terc. Mustafa Öz, ss. 51, 52.
[666] El-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 238.
[667] Şehristânî, **El-Milel ve'n-Nihal,** s. 52.

İmam Gazâlî'nin Mu'tezile hakkında görüşlerini değerlendirecek olursak; Mu'tezile'nin rü'yetullah meselesinde ortaya koyduğu delili Allah'ın cisimlere benzememesi nedeniyle ve Hz. Musa ile Allah arasında geçen konuşmanın Kur'ân'da zikredilmesini dayanak olarak sunarlar. Ayette geçen; "*Sen beni göremezsin*."[668] Ve "*O'nu gözler idrak edemez, halbuki o gözleri idrak eder."*[669] Ayetlerinden yola çıkarak Allah'ın ahirette de asla görülemeyeceği sonucuna varırlar. Gazâlî ise, Allah'ın ahirette gözle görüleceğini savunurken, Hz. Musa ile Allah arasında geçen konuşmada bunun sadece bu dünya için kastedildiğini belirtir. Neticede eğer burada geçen konuşmada Hz. Musa "*Ahirette bana kendini göster, sana bakayım*." deseydi ve Allah böyle bir cevap verseydi görüşlerinin kabulü hasıl olabilirdi ancak durum böyle olmadığı için rü'yetullahı imkanız görmek muhaldir.[670] Bununla beraber bir başka ayette geçen; "*Yüzler vardır, o gün taptazedir; Rablerini göreceklerdir*."[671] diyerek Allah'ın görülmesine mâni olacak bir durum söz konusu olmadığını hatta bunu müjdeleyerek dile getirdiği de ayetten anlaşılmaktadır.

Mu'tezile'nin kulların fiilleri hakkındaki görüşü üzerine ise Gazâlî, büyük bir hataya düştüklerini ve bütün hâdislerin Allah tarafından yaratıldığını dile getirir. Gazâlî şer, küfür, ma'siyet gibi kavramların da hâdis olduğunu belirtirken bunları yaratanın da şüphesiz Allah'ın kendi iradesi ile olması gerektiğini savunur.[672] Mu'tezile ise, tüm kötülüklerin Allah'ın iradesi dışında cereyan ettiğini savunurken Gazâlî, bu görüşü kabul etmeyerek Kur'ân'da geçen "*Sizi ve yaptıklarınızı yaratan ise Allah'tır."*[673]*, "Her şeyin hâlıki O'dur."*[674] ayetlerini dile getirerek her şeyi yaratanın ancak Allah olduğunu ifade eder. Mu'tezile'nin bu düşüncelerinin altında yatan sebep esasında, kulların menfaatine riayeti Allah'a vacip kılmışlardır. Şayet Allah'a vacip olsaydı bunu Allah mutlaka yapardı ve yapmadığı bilindiğine göre bunun Allah'a vacip olmadığı görüşü ile Gazâlî düşüncesini açıklamıştır.[675] Oysa ki Allah kullarını dünya gibi pek çok hatanın ve ma'siyetin olduğu bir ortamda yaratmıştır. İnsanları

---

668 A'raf Suresi, 143. Ayet.
669 En'am Suresi, 103. Ayet.
670 İmam Gazâlî**, El-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikad'da Orta Yol)**, ss. 52-53.
671 Kıyamet Suresi, 22-23. Ayet.
672 İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, s. 80.
673 Saffat Suresi, 96. Ayet.
674 Râd Suresi, 16. Ayet.
675 İmam Gazâlî, **El-Kıstâsü'l-Müstakim (Dosdoğru Ölçü**), s. 162.

belli bir imtihana tabii tutmak istemeyip sadece hayrın olduğu bir ortamda yaratacak olsaydı cennette yaratması gerekirdi.[676] Sözün özü Gazâlî iman, küfür, hayır, şer, şirk gibi tüm bunların Allah'tan olduğunu savunur.

Allah'ın Kelâmının sonradan ve bir mekânda yaratıldığını, bunun yanı sıra irade, görme, işitme gibi sıfatların ise Allah'ın zatı ile beraber olmadığı düşüncesine sahip olan Mu'tezile'nin görüşlerine Gazâlî katılmamaktadır. Gazâlî'ye göre, Allah'ın "Kelâm" yani konuşma sıfatı mevcut olup kendi zatı ile kâim ve ezeli bir sıfat olduğunu belirtir. Kur'ân'ın yazılması, hafızalarda ezbere alınması onun Allah'tan ayrılması anlamına gelmemektedir. Kadîm olan yazı değil, zâtı ile kâim olan Allah'ın Kelâmıdır.[677] İşitme, görme, ilim, irade, hayat sıfatları Allah'ın zâtı ile kâim olan sıfatlarındandır.

Neticede Gazâlî, Mu'tezile'nin görüşlerine karşılık pek çok akli ve nakli deliller ile izahını yapmıştır. Ancak Mu'tezile'yi tekfir edercesine bir tutum sergilememiş, onların bu konularda yaptıkları açıklamaları te'vîlde hataya düşmek olarak yorumlamıştır.[678] Nitekim Mu'tezile, inançla ilgili konularda tasdik içerinde olmuş inkara gitmemiştir. Bu nedenle Mu'tezile'nin içtihatta hataya düştüğünü, Kur'ân ayetlerini farklı yorumlama yolunu tuttuğunu söyleyebiliriz.

1.5.1.5. Eş'arîlik

Eş'arîlik mezhebi, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî'nin (ö.324/935) görüşleri etrafında şekil almıştır. Esasen Eş'arî, kırk yıl boyunca Mu'tezilî düşünceyi benimsemiş[679] ancak rivayetlere göre "İhve-i Selâse" (Üç kardeş)[680] meselesinde istediği tatmin edici cevabı Mu'tezile düşüncesinde bulamayınca bu fırkadan ayrılmış

[676] İmam Gazâlî, **İhyâu'Ulûmi'd-Din**, terc. Ahmed Serdaroğlu, Cilt.1, ss. 281-286.
[677] İmam Gazâlî, **İhyâu'Ulûmi'd-Din**, terc. Ahmed Serdaroğlu, Cilt.1, ss. 232.
[678] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikad'da Orta Yol)**, s. 189.
[679] Eş'arî'nin annesi Mu'tezile alimi olan Ebû Ali El-Cübbâî ile evlenmesi ve Eş'arî'yi onun yetiştirmiş olması nedeni ile Eş'arî, Mu'tezile'yi benimsemiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İrfan Abdülhamid Fettâh, "**Eş'arî, Ebü'l-Hasan**", DİA, İstanbul, Cilt.:1, 1995, ss. 444-447.
[680] Üç kardeş meselesi; Eş'arî ile Cübbâî arasındaki bir konuşma hadisesidir. Eş'arî: Üç kardeşten biri mü'min, biri fâsık, diğeri ise çocuk olarak ölmüş olursa ahirette bunların ahvali'nin ne olacağını sormuştur. Cübbâî ise; "*Mü'min ödüllendirilir, fâsık ceza çeker, çocuk kurtulur*." diye cevaplar. Ancak Eş'arî, bu cevapla yetinmeyerek farklı bakış açıları ile bu konuya cevap aramaktadır ve tatmin edici cevabı bulamamıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehmet Bulut, "**İhve-i Selâse**", DİA, İstanbul, Cilt.22, 2000, ss. 6-7.

olduğu görülür. Bu hadise aslında Mu'tezile'nin aslah[681] fikri ile alakadardır. Eş'arî, bunu kabul etmemektedir. Teklifu mâ lâ yutâk (güç yetmeyen bir şeyi teklif) olarak isimlendirilen bu konu Eş'arî nazarında caiz görülmektedir.[682] İmam Gazâlî de bu konu da Eş'arî ile aynı fikre sahiptir. Gazâlî, üç kardeş meselesini açıklarken, Allah'ın kulları için menfaati gözetme zorunluluğu olmadığını belirtir.[683] Allah'ın tüm fiilleri caiz olmakla beraber Allah için bir şeyi zorunlu (vacip) kılmanın yanlışlığını dile getirmiştir.[684] Gazâlî, Allah'ın kullarını kendi kudretleri dışında bir şey ile mükellef tuttuğu gibi, kullarına zorluklar yaşatması da caiz olduğu görüşüne sahiptir.[685] Kısacası yaratıcı, yarattıklarında dilediği tasarrufta bulunabilir düşüncesindedir.

Eş'arî, kulların fiillerinde kudretinin bulunmadığını ancak kesbe sahip oldukları görüşündedir.[686] Kesbin de kulun kudretinde olmadığı gibi zulme zorlamaya da kâdir olduğunu belirtir.[687] İmam Gazâlî de kesb meselesinde Allah'ın muradı olduğunu savunur. Buna nakli delil olarak; "*Eğer dileseydik her nefse hidayetini bahşederdik."*[688]*, "İman edenler hala anlamadılar mı ki, Allah dileseydi elbette bütün insanlara hidayet buyururdu."*[689] ayetleri ile ispatını yapmaktadır.[690] Kul, âbid (ibadet eden) ve kâsibtir (işi yapıp sonuç elde eden). Allah ise, mâbud ve yaratıcıdır. Kul yapacağı fiillerde Allah'a muhtaçtır, ancak bu hal hayvanlar ve cansız varlıkların mecburiyeti gibi bir durum değildir.[691] Kısacası yaratılma yönü Allah'ta, sebep olup meydana getirerek sonucunu üstlenme kuldadır.

Allah'ın sıfatları konusunda ise Eş'arî, "*Allah, hayat sıfatı ile diri; irade sıfatı ile dilediğini seçen, ilim sıfatı ile âlim; kudret sıfatı ile de kâdir, basar sıfatı ile gören; sem'i sıfatı ile işiten, kelâm sıfatı ile konuşandır."* şeklinde görüşe sahiptir.[692] Gazâlî

---

[681] Aslah fikri Mu'tezile'ye göre; Salah kelimesi ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Allah tüm fiilleri bir gayeye göre yaratmakta ve Allah için iyi olanı yaratmanın vacip olduğu görüşüne sahiplerdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Avni İlhan, **"Aslah",** DİA, İstanbul, Cilt:3, 1991, ss. 495-496.
[682] Şehristânî**, El-Milel ve'n-Nihal,** terc. Mustafa Öz, s. 100.
[683] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, terc. Osman Demir, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s. 154.
[684] Gazâli, bu meseleyi "Allah'ın Fiilleri" başlığı altında yedi görüş ile delillendirmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, terc. Kemal Işık, ss. 117-148.
[685] İmam Gazâlî, **İhyâ**, terc. Ali Arslan, Cilt.1, ss. 515, 516.
[686] İmam Mâtürîdî ise bu görüşe farklı bir bakış açısı getirerek, kesbin tamamen kulun kudreti ile olduğunu düşünür. Bkz. Fığlalı, **İtikadi İslam Mezhepleri**, s. 52.
[687] El-Eş'ari, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, 1. Baskı, ss. 744, 748, 760.
[688] Secde Suresi 13. Ayet.
[689] Ra'd Suresi 31. Ayet.
[690] İmam Gazâlî, **İhyâ**, terc. Ahmed Serdaroğlu, Cilt.1, ss. 512-514.
[691] İmam Gazâlî, **Ravdatü't Talibin**, ss. 72-75.
[692] İmam Gazâlî, **Ravdatü't Talibin**, s. 149.

de, Eş'arî'nin bu görüşü ile hemfikirdir. Gazâlî, bu yedi sıfatın zâtın kendisi değil, zâtın dışında bulunan sıfatlar olduğunu dile getirir.[693] Diğer tüm sıfatlar için de aynı şeyin geçerli olduğunu belirtir. Kısacası, Allah'ın sıfatları Allah'ın zatı ile kâimdir. Bu sıfatlar Allah'ın zatı olmaksızın var olması caiz değildir. Gazâlî, her ne kadar Eş'arî'nin görüşüne katılıyor olsa da Mu'tezile'ye karşı sırf bu meseleden dolayı tekfir etmesini hoş görmediği gibi Mu'tezile'nin de aynı tekfiri yapıyor oluşunu eleştirmiştir.[694]

İmam Gazâlî'nin itikatta Eş'arîliği savunduğunu belirtmiştik. Ancak Eş'arî'nin görüşlerine katılmadığı hususlar da olmuştur. İmanın artıp eksilmesi meselesinde farklı görüşler ortaya koymuşlar, bu mesele iman bahsinde ayrıntılı olarak anlatılacağı için sadece burada bir cümle ile dile getirdik. Bunlardan bir diğeri ise te'vîl meselesinde Hanbelîlere yakınlık gösterecek şekilde yaklaşım sergilemiş olmalarıdır. Amellerin terazi ile tartılması üzerine nazil olan ayetlerin[695] te'vîlini yaparlarken, amellerin değil, amellerin yazıldığı kağıtların tartılacağı şeklinde bir yorumlama yapmış olmalarından dolayı Gazâlî, Eş'arî'nin bu yaklaşımı kabul etmemiştir. İmam Gazâlî, tartılacak olan şeyin amel değil, ameli ifade eden mahal olduğu yönünde bir açıklama getirmiştir.[696] Kısacası Gazâlî, te'vîl meselesinde Eş'arîye nazaran daha açık ve esnek olmuş diyebiliriz.

Eş'arî daha çok kelâmi meseleler üzerinde dururken, Gazâlî kelâm ilminin gerekliliği ile ilgili kişinin konumu ve durumuna göre açıklamalarını sunmuştur. Gazâlî, kelâm ilminin yanı sıra Eş'arî'den farklı olarak tasavvuf ile ilgilenmiş, İslam'ın manevi boyutunun bir parçası olarak görmüştür. Dinî bilginin nasıl elde edileceği ile ilgili de ayrı düştüklerini söylemek mümkün. Eş'arî, genel anlamda dinî bilginin öğrenilmesini akıl ve nakil ile olacağını ileri sürerken, Gazâlî "*Munkız mine'd Dalâl*" adlı kitabında ilahî bir aydınlanma ile elde edilebileceğini belirtir.[697] Burada geçen ilahî aydınlanmayı anlatırken, Allah'ın kalbe bıraktığı bir nur olarak tasvirini yapan Gazâlî, bunu marifetin anahtarı olarak görür. Ayrıca En'am Suresinde geçen; "*Allah,*

[693] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, terc. Kemal Işık, s. 96.
[694] İmam Gazâlî, **Faysalü't-tefrika,** ss. 25, 29.
[695] O gün tartı haktır. Kimin mizanı (salih amellerle) ağır gelirse işte bunlar, kurtuluşa erecek olanların ta kendisidir. (A'raf Suresi, 8. Ayet.)
[696] İmam Gazâlî, **Faysalü't-tefrika**, ss. 39-40.
[697] İmam Gazâli, **Munkız,** s. 7.

kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslam'a açar." ayetinden de yola çıkarak burada geçen "açma (şerh)" kelimesinin Allah'ın kalbe bıraktığı bir nur olarak yorumlar.

Sonuç olarak Gazâlî'nin kendi ifadeleri ile de belirttiği üzere Eş'arî'nin yolunu takipmiş[698] fakat ilmi bilgisinin içtihat edebilecek bir mevkide olması hasebi ile farklı görüşler ortaya koymuştur. Genel mahiyette Eş'arî'nin savunuculuğunu yapmış, dönemin itikadi mezheplerinden Eş'arîliği Ehl-i Sünnet olarak görmüştür diyebiliriz.

1.5.1.6. Mâtürîdîlik

Mâtürîdîlik, Ebû Hanife (ö.150/767) ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin görüşleri etrafında şekil almış bir mezhep olarak ortaya çıkmıştır. Mâtürîdî, aklı öncelemiş ancak bunda aşırılığa kaçmadan akıl ile nakil arasındaki dengeyi sağlamaya çalışmıştır. Bu açıdan Mu'tezile ile Eş'arîler arasında bir düşünceye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber Mâtürîdî'nin yazmış olduğu *Te'vîlâtü'l-Kur'ân, Kitabü't-Tevhid* adlı eserlerinde Mu'tezile[699], Hâricî[700], Karmatî[701], Kaderiyye[702], Şîa, Haşeviyye[703], Cebriyye[704], Müşebbihe'ye[705] karşı fikirler ortaya koyarak onların düşüncelerini reddettiği anlaşılmaktadır.[706]

Mâtürîdî'nin ismi Mürcie mensupları arasında bizzat geçmese de kaynaklarda Ebû Hanife ile beraber anıldığı için dolaylı yoldan zikredilmiş olma ihtimali vardır. Ayrıca Mâtürîdî ile Eş'arî birbirini tanımasa da düşünce dünyalarından haberdar oldukları düşünülmektedir. Fakat bu haberdarlık direkt kendi isimleri ile değil de Eş'arî'nin ki Ashâbü'l Hadis fikirleri ile, Mâtürîdî'nin ise Mürcie veya Ebû Hanife'nin görüşleri olarak zikredilmiş olduğu yönünde düşünceler mevcuttur.[707] Ehl-i Sünnet kelâm akidesini sistemleştiren Mâtürîdî ve Eş'arî arasında pek çok fikri birliktelik

---

[698] İmam Gazâlî, Faysalü't-tefrika, s. 19.
[699] Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l Kur'an**, terc. Yunus Vehbi Yavuz, Ensar Yayınları, İstanbul, Cilt:8, 2018, s. 155; Ebû Mansûr El-Mâtürîdî, **Kitabü't-Tevhid**, terc. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara, 2014, s. 471, 477.
[700] Mâtürîdî, **Kitabü't- Tevhid**, ss. 503-507.
[701] Mâtürîdî, s. 122,
[702] Mâtürîdî, s. 471.
[703] Mâtürîdî, s. 572.
[704] Mâtürîdî, s. 346, 347.
[705] Mâtürîdî, ss. 159, 160.
[706] Sönmez Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 274.
[707] Sönmez Kutlu, s. 277.

mevcut olsa da ayrıştığı meseleler de vaki olmuştur. Biz bunları geçmiş sayfalarda dile getirmiştik. Burada ayrıştığı hususlar ile ilgili bazı noktalara ve Gazâlî'nin bu konulara bakış açısına değinmeye çalışacağız.

Eş'arî gibi Mâtürîdî de Allah'ın sıfatlarını kabul etmiş, ancak bu sıfatlara "Tekvin" i de dahil etmiştir. Mâtürîdî, tekvin açıklamasını yaparken "yaratmak" fiili ile "yaratılan" ın aynı şeyler olmadığını, tekvinin mükevvenden farklı şeyler olduğunu savunur.[708] Eş'arîler ile Mâtürîdî arasında "Tekvin, rahmet, rızık" gibi fiili sıfatlar hakkında ihtilafa düşüldüğü görülmektedir.[709] Mâtürîdî, sıfatların zâti ve fiili sıfat ayrımına lüzum olmadığını belirtmekte bununla beraber fiili sıfatların Allah'ın zâtı ile kâim olduğunu dile getirmektedir.[710] Eş'arî ise, fiili sıfatların nisbî ve hâdis sıfatlar olduğunu savunur.[711] İmam Gazâlî de bu meselede Mâtürîdî'nin görüşüne daha yakın olduğu görülmektedir. Gazâlî, Mâtürîdî gibi sıfatların tamamını kadîm olarak benimsemiştir.[712] Bu konunun izahını yaparken, "Yaratma, rızık verme" gibi fiiller ezelde yok ise o nasıl bir yaratan olur diyerek bir örneklendirme yapmıştır: Kılıç, kınında bulunduğu vakit "kesici" olarak isimlendirilir. Kılıç, kesme işlemini gerçekleştirdiğinde de "kesici" denilmektedir. Esasında anlamları farklıdır. Kınında duran kılıç bil kuvve kesici iken, kestiğinde bilfiil kesicidir. Kılıcın "kesici" olarak isimlendirilmesinden maksat, kesmeyi meydana getirebilecek sıfatın kendisinde hasıl olmasından dolayıdır. Ancak şu an kılıcın, kınında bulunuyor olması ondaki kesicilik vasfını ortadan kaldırmaz veya da yapısında bir eksiklik teşkil etmez. Gazâlî de bu örnekte olduğu gibi Allah'ın ezelde de "yaratan" olduğunu, sadece vakti gelince yaratılacak şeyin meydana geldiğini böyle bir benzetim yaparak anlamayı kolaylaştırmıştır. İmam Mâtürîdî de bunun izahını yaparken, tekvin sıfatının ezeliliğine işaret etmiş[713] ancak "zamanı gelince" ifadesine yer verilmeli diyerek Gazâlî ile paralel bir görüş ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.[714]

---

[708] Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l Kur'an**, Cilt.8, ss. 131, 132.
[709] İmam Mâtürîdî, **Tevhid**, Hicret Yayınları, İstanbul, 1981, s. 51.
[710] Mâturîdi, **Kitâbü't-Tevhîd**, ss. 104-108.
[711] Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, terc. Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2009, s. 252.
[712] İmam Gazâlî, **İtikad'da Orta Yol**, terc. Osman Demir, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s. 124.
[713] Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l Kur'an**, terc. Yunus Vehbi Yavuz, Ensar Yayınları, İstanbul, Cilt.8, 2018, s. 132.
[714] Mâturîdi, **Kitâbü't-Tevhîd**, terc. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara, 2007, s. 101.

Mâtürîdî'nin Eş'arî ile farklı düşündüğü bir diğer konu "marifetullah" meselesidir.[715] İmam Mâtürîdî, kendin (nefsini) tanıyan bir kimsenin yaratıcıyı da tanıyabileceğini dile getirmiştir.[716] Yani, Allah'ı tanımanın aklen vacip olduğu görüşüne sahiptir. Ancak Eş'arî, marifetullahın aklen değil, şer'an vacip olduğunu belirtir. Bu hususta Gazâlî, Eş'arî'nin görüşüne katılmaktadır.[717] Gazâlî, marifetullahı şer'an ve Allah'ın emri ile vacip olacağını savunur.[718] Bununla beraber aklın bu konuda tek başına aciz olduğunu belirtmiştir.[719] Aklın, kıyas yaparak Allah'ı idrak etmenin olamayacağını dile getirirken bunun nedeni olarak yaratıcının kıyas edilebilecek bir mahiyete sahip olmadığı, kıyas yapılabilecek her şeyden yüce olduğunu savunur.

İmam Mâtürîdî'ye göre, Allah her şeyi bir hikmet üzerine yaratmıştır. Allah'ın fiilleri hikmetsizlikten münezzehtir.[720] Eş'arî, Allah'ın fiilerini bir sebebe ve hikmete bağlı kılmamıştır.[721] İmam Gazâlî ise, bu konuda Mâtürîdî ile aynı görüşe sahip olup Allah'ın fiillerinde bir hikmet olduğunu dile getirir.[722] Ancak, Allah'ın kullarına nimet verip ıslah etmesi ona vacip olamayacağı gibi Allah'a herhangi bir şeyi zorunlu kılmak doğru değildir.

İmam Gazâlî'nin, esasında Eş'arî'nin görüşlerini ekseriyetle savunduğu görülmekle birlikte bazı meselelerde kendi içtihadı ile hüküm vererek ayrıştığı da olmuştur. Ayrıca İmam Mâtürîdî'nin fikirlerine de katıldığı noktalar olduğunu söylemek mümkündür.

1.6. GAZÂLİ'NİN İTİKADİ MESELELERİ ELE ALIŞI

1.6.1. İman

İman kelimesi, "*inanmak, tasdik etmek*" anlamlarına gelmektedir. İmam Gazâlî, iman tanımlamasını yaparken, Peygamber'in bildirdiği dinî ve itikadî meselelere şeksiz şüphesiz bir şekilde inandım ve tasdik ettim demesi şeklinde

[715] Fığlalı**, İtikadi İslam Mezhepleri, s.** 52.
[716] Mâturîdi, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 172.
[717] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd,** terc. Kemal Işık, s. 138.
[718] İmam Gazâlî, **İhyâ,** terc. Ali Arslan, Cilt.1, s. 520.
[719] İmam Gazâlî, **Ravdatü't Talibin**, s. 62.
[720] Mâturîdi, **Kitâbü't-Tevhîd**, ss. 334,338.
[721] Fığlalı, **İtikadi İslam Mezhepleri**, s. 53.
[722] İmam Gazâlî, **İhyâ,** Ali Arslan, Cilt:1, s. 439.

açıklamıştır.[723] Ancak, iman ve İslam kelimeleri arasındaki benzerliklerden ötürü âlimler arasında ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Gazâlî, bu meselenin açıklamasını yaparken, Cibril hadisi olarak bilinen hadisi şerif ile izahını yapmıştır. Cebrail ile Hz. Peygamber arasında geçen konuşmada, Cebrail, Hz. Peygamber'e; "*İman nedir?"* diye sorar. Hz. Peygamber; "*Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, kitaplarına, ahirete, kaza ve kadere iman diye cevap verir. Akabinde "İslam nedir?"* diye sorunca; Allah'ın birliği ve varlığına ve Muhammed'in kulu, elçisi olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek ve hacca gitmektir.[724] Hz. Peygamber'in, verdiği bu cevaplarla İslam için söz ve amelin varlığından söz ederek, iman ve İslam arasında bir ayrım yaptığı görülmektedir. İman, kalp ile yapılan tasdiki ifade ederken; İslam hem kalbi hem zahiri bir teslimiyet olarak ortaya çıkar. Bu bağlamda İslam daha umumi bir manayı ihtiva eder, iman daha hususi bir mana teşkil eder.[725] Ancak Gazâlî, bu iki kelimenin müteradif kelimeler olduğu şeklinde de bir açıklama yapmıştır. Çünkü Hz. Peygamber bir başka hadiste ise imanın açıklamasını yaparken; "*Kelime-i şehadet getirmek, namaz kılmak, Ramazan orucunu tutmak, zekât vermek, harpte elde edilen ganimetlerden beşte birini ödemenizdir."*[726] diyerek iman ile İslam'ı neredeyse eş değer olarak zikretmiştir. Bu nedenle İmam Gazâlî de benzerliklerini dile getirmiştir ve ikisi arasında büyük bir ayrım bulunmadığı düşüncesine sahiptir.

İmanın ne olduğu hakkında mezhepler arasında fikri ayrılıklar yaşanmıştır. İmanı, sadece kalbin tasdiki olarak görenler[727], kalbin tasdiki ile beraber lisanın da ikrarının gerekli olduğunu söyleyenler[728] ve kalben tasdik, dil ile ikrarla birlikte amelleri yerine getirmek[729] şeklinde farklı farklı iman tanımlaması yapan mezhep

---

[723] İmam Gazâlî, **İlcâmü'l-Avam**, s. 24.
[724] İbrahim Canan, **Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1988, Cilt. 2, ss. 216,217; Müslim, İman1, (8); Nesâî, İman, 6, (8,101); Ebu Dâvud, Sünnet 17, (4695); Tirmizî, İman 4, (2613).
[725] İmam Gazâlî, **İhyâ**, terc. Ali Arslan, Cilt.1, ss. 532-538.
[726] Canan, Cilt. 2, s. 228; Buhârî İman 40, İlm 25, Mevâkîtu's-Salât 2, Zekât 1, Farzu'l-Hums 2, Mevâkıb 4, Megâzî 69, Edeb 98, Haberi'l-Vâhid 5, Tevhîd 56; Müslim, İman 23, 24, 25 (17); Ebu Davud Eşribe 7, (3692); Tirmizi, İman 5, (2614); Nesâî, İman, 25, (8, 120).
[727] Cehm ve taraftarları bu düşünceyi savunmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. El-Eş'ari, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri)**, s. 204.
[728] Mürcie bu görüşe sahiptir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. El-Eş'ari, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri),** s. 208.
[729] Amel imandan bir cüz'dür şeklinde, iman ile ameli bir tutan Hariciler bu düşünceye sahiplerdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ebû'l-Hasan El-Eş'ari, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri**), s. 146.

grupları ortaya çıkmıştır. İmam Gazâlî, burada saydığımız tüm iman tanımlamalarını yapan kimsenin şeksiz şüphesiz cennetlik olduğunu belirtir. Gazâlî, amelin imandan sonra geldiğini ayetleri delil göstererek[730], ameli imandan saymamıştır. *"Kim Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şehadet ederse Allah ona ateşi haram kılacaktır."*[731] hadisinde de zikredildiği üzere, bir kişi kalben inandı ise ancak amellerde gevşeklik gösterdiyse cehennemde ebedi kalmayacaktır. Nitekim şu ayette de "*Çünkü Allah, güzel amel edenlerin mükafatını zayi etmez.*"[732] ifadesi yer almaktadır. Gazâlî, iman tanımlaması yaparken kalbin tasdiki dilin ikrarı olarak belirtir. Bunu insan vücudundan bir örneklendirme yaparak imanı, bedendeki başa, amelleri ise vücudun azalarına benzetim yapar.[733] Nasıl ki vücut başsız olmaz tasdiksiz de iman olamaz. Azaların eksikliği vücudun varlığını ortadan kaldırmadığı gibi diğer ibadetlerin eksikliği imanı ortadan kaldırmaz.

İmanın artması ve eksilmesi ile ilgili selef, "*İman, tasdikten ibarettir*." Hükmüne binaen tasdikin artma veya eksilmesi olmayacağı görüşünü savunurlar. İmam Matûridî, imanın ne arttığını ne de eksileceğini düşünür.[734] İmam Şâfiî, imanı asıl ve fer' olmak üzere iki kısımda ele alır. Bu ayrımı yaparken, imanın fer'i kulun terk etmesi durumunda kafir olmadığı şeyler olarak tanımlarken, farz namaz gibi ibadetleri terk etmesi halinde günahkâr sınıfına dahil eder.[735] Bu minvalden baktığımızda Şâfiî imanda artma ve eksilmeyi asla değil fer'e yüklemiştir. Çünkü imanın aslında olan bir eksilme küfre sebebiyet verecektir. Gazâlî ise, imanda artma ve eksilmenin olabileceğini belirtmiştir. Bu konu ile ilgili Hz. Ali'nin şu sözlerini nakleder: "*İman önceleri beyaz bir nokta olarak görünür. Kul, şayet salih amel işlerse o nokta gelişir, çoğalır ve bütün kalbi istila eder. Ve kalp bembeyaz olur…"* diyerek Allah'a olan ibadetlerdeki taat ile kalpteki imanın artacağını ifade eder.[736] Ayetlerden de bu mesele ile ilgili deliller sunar; "*Fakat Mü'minlere gelince, her inen sure onların*

---

[730] "*İman edip salih amel işleyenlere gelince, onlar için Firdevs cennetleri bir konukluk olmuştur."* (Kehf Suresi, 107. Ayet)
[731] Canan, Cilt. 2, s. 197; Buhari, Enbiya 47; Müslim, İman 46, (28); Tirmizi, İman 17, (2640)
[732] Tevbe Suresi, 120. Ayet.
[733] İmam Gazâlî, **İhyâ,** terc. Ali Arslan, Cilt.1, s. 552.
[734] Fığlalı, **İtikadi İslam Mezhepleri**, s. 54.
[735] İmam Şafii, **Fıkhu'l Ekber**, terc. Vezir Harman, Kitabi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 43.
[736] İmam Gazâlî, **İhyâ,** Cilt.1, ss. 556,557.

imanını arttırmıştır. Ve onlar bundan sevinip müjdelenirler."[737], "*Allah O'dur ki, imanları üstüne iman arttırsınlar diye, mü'minlerin kalbine manevi huzur indirdi."*[738] Tüm bu ayetlerin ve hadislerin muhtevasına baktığımızda Gazâlî'nin görüşlerine göre iman ameller ile ziyadeleşmektedir veya eksilme yaşayabilir diyebiliriz.

İman konusunda istisna yapmak üzerine yine âlimlerin ihtilafa düştüğü görülmektedir. Gazâlî, bu konuyu farklı noktalardan ele alır ve kesin net bir ifadeye yer verilmemesi, kullanıldığı yerdeki manaya göre hüküm verilmesi gerektiğini dile getirir. Selef'in görüşlerine göre; "*Eğer Allah dilerse ben mü'minim."* diye bir ifadeye yer verilmemesi gerektiği ve "*İmanım vardır*." demenin şüpheyi ortadan kaldıracağı için daha doğru bir ifade olduğunu belirtmişlerdir. Nitekim istisna şüpheyi getirdiği gibi, imandaki şüphe ise küfrü iktiza edeceği için istisna yapmaktan sakınmışlardır.[739] Gazâlî, istisna bahsini açıklarken imanın aslında değil de son nefeste ölürken imanının ne olacağını kişinin bilememesi nedeniyle ve imanının kemali hakkında bir şüphe duyarsa bunda bir sakınca bulunmadığını ifade eder. Hac Suresi 41. Ayette de yer aldığı üzere; "*Bütün işlerin sonucu Allah'ındır."* Binaenaleyh bir mü'minin sonunun ne olacağını bilmeyerek "*inşallah*" ifadesini kullanmasında bir mahsur görülmemiş hatta Gazâlî vacip olduğunu dahi söylemiştir. Özellikle de ibadetler konusunda istisna yapılmasının uygun ve güzel olduğunu belirtir.[740] Neticede bir kişi amellerinin kabul olup olmadığını bilememesi gibi sebepler ile istisna yapmanın mahiyetine göre bir hüküm vermeyi tercih etmenin daha doğru olduğunu söyleyebiliriz.

İmanı ortadan kaldıracak günahlar ile ilgili ise, ancak Allah'ı inkâr etmek, peygamberi ve onun getirdiklerini yalanlaması söz konusu ise ancak tekfirin geçerliğini savunur.[741] Bunun dışında bir kişi lisan ile "*Lâ ilâhe illallah*" dediği vakit dünyada Müslüman olarak hakkında hüküm verilmesi gerekmektedir. Ancak kalbini Allah'ın bileceği için sözlerine ve fiillerine göre mukabele edilmesi gerektiğini ve büyük günahların imana zarar vermediği, imanı olan kişinin ise ebedi cehennem cezasına çarptırılmayacağını ayetler ve hadis ışığında kabul edebiliriz.

İmam Gazâlî'nin iman hakkındaki görüşlerini özetleyecek olursak iman ile akıl arasında bir denge kurmaya çalışmıştır. Gazâlî'ye göre, akıl iman için gereklidir ama

[737] Tevbe Suresi, 124. Ayet.
[738] Fetih Suresi, 4. Ayet.
[739] İmam Gazâlî, **İhyâ**, terc. Ali Arslan, Cilt.1, s. 558.
[740] İmam Gazâlî, **İhyâ,** Cilt.1, ss. 575, 576.
[741] İmam Gazâlî, **Faysalü't-tefrika,** s. 27.

yeterli değildir. Akıl, iman yolculuğunda bir araçtır, ancak nihai bilgi ve inanç, kalbin ve ruhun derinliklerinden gelir. İmanı kesin bilgi ve tasdikten ibaret olduğunu savunan Gazâlî, şüpheleri ortadan kaldırmak gerektiğinin de üstünde durur. Tüm bunlarla beraber tasavvufi tecrübelerin de imanın derinleşmesinde rolü olduğunu dile getirir. Tasavvuf yoluyla, iman eden kişi, Allah'a olan yakınlığını arttırır ve manevi tecrübeler aracılığıyla imanını güçlendirir. Ayrıca Gazâlî, iman için sadece teorik bilgilerin yeterli olmadığını bunu ameller ile desteklenmesi gerektiğine de dikkat çekmektedir. Neticede, iman konusunda dengeli bir yaklaşım benimseyerek, akıl, kalp ve ruhun bütüncül bir tasdiki ve kabulü ile iman edilmesi gerektiğini savunur.

1.6.2. Tevhid

Tevhid kelimesi; Allah'ın zâtında, sıfatlarında, mâbud oluşunda bir ve tek olduğunu zihin ve kalp yoluyla kabul etme anlamına gelmektedir. İmam Gazâlî ise, tevhidi dört mertebeden oluştuğunu dile getirerek ceviz örneklendirmesi yapmıştır. Buna göre cevizin içine (lüb), cevizin en içi olan öz kısma (lübbül-lüb), cevizin sert kabuğuna iç kabuk, yeşil kabuğuna ise dış kabuk diyerek bunları tevhid ile benzetimini yapar. Şöyle ki; tevhidin en alt tabakası dediğimiz birinci mertebesi olan sadece lisanen *"Lâ ilahe illallah*" lafzını dile getirip kalbin bundan gafil olması halidir. Bu cevizin dış kabuğu gibi olup sadece cevizi muhafaza etmeye yarayan ve ceviz kırıldığı vakit bir işe yaramayan kısmıdır. İkinci mertebesi, kelime-i tevhidi dil ile söylemekle beraber kalben tasdik etmesidir. Ancak bu mertebedekiler günahlardan tam manası ile uzak kalamazken iman ile mezara gitmelerine vesile olacak bir mertebedir ki bu da cevizin iç kabuğu gibidir. Buna göre iç kabuk dış kabuğa nazaran daha faydalıdır. Üçüncü, mertebedekinin durumu ise, her şeyi tek ve bir olan Allah tarafından yapıldığını görür. Bid'at ehlinin hallerine kıymet vermez. Bu mertebedekiler de cevizin yenen kısmı olan öz (lüb) kısmına benzetilir. En son mertebe dediğimiz diğer üç mertebeden daha kıymetli olan sadık kulların imanıdır. Allah'tan başka bir şeyi görmeden, tüm arzu ve istekleri ile Rabbine yönelen sıddıklardır ki bunlar da özün özü dediğimiz cevizin kendisinden çıkarılan yağ mesabesindedir.[742] Burada yapılan ceviz benzetmesi gibi tevhidin farklı halleri mevcut olup kişinin amelleri ile paralel olarak şekil almaktadır. Ancak sadece lisan ile söylenen tevhid ifadesinin belki kabre kadar

[742] İmam Gazâli, **Mizanü'l Ahlak**, ss. 279, 280.

bazı muhafaza halleri oluşsa da ahirette pek bir ehemmiyeti olmayıp kendisine fayda veremeyeceği hususuna dikkat çekmek gerekir.

İmam Gazâlî, tevhid tanımlamasını yaparken Allah'ın tek ve birliği ile beraber ezeli bir varlık olduğunun da üzerinde duruyor. Mücessime'nin[743] tanımlama yaptığı gibi Allah bir cisim değildir. Zâtı ve sıfatları ile beraber olup sıfatları ise hâdis değil ezelidir.[744] Muattıla[745] ise Mücessime'nin tam tersi bir görüşe sahip olarak sıfatları inkara yönelmiştir. Mu'tezile, taaddüd-i kudemâ (kadîm varlıkların çokluğu) düşüncesinden dolayı Allah'ın zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde bir ve tek olduğu düşüncesine sahip olmuş, kadîm manaları zâttan ayrı tutmuştur. Gazâlî, tüm bu düşüncelerden ayrı olarak sıfatı zâttan farklı bir kategoride ele almış, "*Sıfat, zâtın ne aynısıdır ne gayrıdır."* diyerek zât ve sıfat ayrımını yapmıştır.[746] Bununla beraber insanda da Allah'a ait olan bazı sıfatları[747] Gazâlî, kabul etmekte ancak Allah ile eşit bir mana ihtiva etmediğinin de altını çizerek bu sıfatların Allah'ın sûretinin bir misali olduğunu belirtmektedir. Allah, kullarının kendisini daha iyi tanıyabilmesi ve anlayabilmesi için bu sıfatlardan cüz'i olarak kullarını vasıflandırmıştır. Fakat bu vasıflandırma Allah ile benzeme mahiyetinde değildir. Bilakis kişi bu özellikleri tanır ve bilirse Rabbini daha iyi tanıyıp, kavrayabilir.

Müşebbihe, haberi sıfatlar olarak tanımlanan Kur'ân'da geçen "*istiva (oturmak), vech (yüz), yedeyn (iki el), meci' (gelmek), cenb (yan)"* gibi ifadeleri zâhiri manası ile tercüme etmiş ve cisimlerde ne anlaşılıyorsa Allah için de aynı anlamın verilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir.[748] Şiîler ise, te'vîl değil ayetleri ve hadisleri tahrif ederce bir mana vermişlerdir.[749] Gazâlî'nin de görüşlerinin şekillenmesinde büyük etkiye sahip olan hocası olan Cüveynî, bu ifadeleri Allah'ın sıfatları olarak görmemiş, zahiri anlamları ile mana vermenin doğru olmadığını düşünerek te'vîl

[743] Mücessime'nin Allah'ın cevher olduğu ile ilgili görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. İbn Hazm, **El-Fasl**, Cilt:3 s. 828
[744] İmam Gazâlî, **Ravdatü't Talibin**, ss. 143, 144.
[745] Muattıla için; "Ehl-i ta'tîl" ifadesi de kullanılmakta olup, Allah'ın zâtını sıfatlarından soyutlayanlardır. Muattıla hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Mustafa Sinanoğlu, **"Muattıla",** DİA, Ankara, Cilt.30, 2020, ss. 329-330.
[746] İmam Gazâli, **İki Madnûn**, s. 20.
[747] Subûti sıfatlar olarak da geçen bu sıfatlar; Hayy (Hayat sahibi), Alîm (İlim sahibi), Kadîr (Kudret sahibi,gücü yeten), Semi'(İşiten), Basar (Gören), Mütekellim (Konuşması) gibi sıfatlar Allah'ın zâtına has sıfatları olmayıp insanlarda da benzeri bulunan sıfatlardır. Bkz. İmam Gazâli, **İki Madnûn**,, s. 23.
[748] Şehristânî, **El-Milel ve'n-Nihal**, terc. Mustafa Öz, s. 109.
[749] İmam Gazâlî, **Fedâihu'l-Bâtıniyye**, ss. 32, 33.

yolunu tercih etmiştir.[750] Gazâlî de bu düşünceyi destekleyerek, zihne ne gelirse gelsin bunların asla Allah'a benzemeyeceği ve tüm düşündüklerimizden münezzeh olduğu yönünde açıklamalarda bulunmuştur Bununla beraber bu konu hakkında soru sormanın bid'at olduğu ve faydasız bir bilgi ile meşguliyete sebebiyet verdiğini dile getirir. Ancak bu kelimelerle ilgili soru soran kesim halktan ise şayet selefin verdiği cevap ile cevaplandırma yapmanın daha doğru olduğunu belirtir. Selef[751] bu konuda; "*İstivânın ne olduğu bilinmekte, ancak bunun nasıl gerçekleştiği (keyfiyeti) bilinmemektedir."*[752] demiştir.[753] Gazâlî de bu konuda Selef gibi düşünerek, kişinin kendi acziyetini itiraf ederek, tasdik edip iman etmesinin vacip olduğunu dile getirir.[754] Gazâlî'ye göre Ehl-i Sünnet (Eş'arîleri kasteder), te'vîle başvururken orta yolu tutmuşlardır. Allah'ın zat ve sıfatları ile ilgili konuları te'vîle yönelseler de ahiret ile ilgili meselelerde te'vîlden kaçınmışlardır.

Al-i İmran suresinin 7. Ayetinde yer alan ifadeye göre muhkem ve müteşabih ayetlerin varlığından söz edilmiş ve bunların ayrımı yapılmıştır.[755] İmam Gazâlî bu iki kavramı açıklarken muhkemi; başka bir manaya gelemeyecek kadar açık ifadelere sahip olan lafızlar olarak tanımlarken, müteşabihi; Allah'ın sıfatları ile ilgili te'vîle gerek duyulacak olan teşbih ve cihet izlenimi veren ifadeler olarak tanımlar.[756] Gazâlî, özellikle Haşviyye'ye[757] karşı yazmış olduğu "*İlcâmü'l avam an ilmi'l-kelâm"* adlı eserinde müteşabih ayetlerle ilgili selefin (ashab ve onlara uyanlar) düşüncesine tabii olunması gerektiği yönünde eserini kaleme almıştır. Ayrıca müteşabih ayetlerin kimler

---

[750] Yılmaz, **Kadı Abdulcebbar ve Gazâlî'de Te'vil Problemi,** s. 36; İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946), "İmâmu'l Harameyn Ebu'l-Meâlî El-Cüveynî", DFİFM, İstanbul, 1928, Sayı IX, s. 11, 16-17.

[751] "*Ehl-i Sünnet-i Hâssa*" olarak da isimlendirilen, sahabe ve tabiinin yolundan giden fakih ve muhaddisler. Ayrıntılı bilgi için Bkz. M. Sait Özervarlı, "**Selefiyye",** DİA, İstanbul, Cilt:36, 2009, ss. 399-402.

[752] İmam Malik de istiva hakkında kendisine sorulduğunda; "*İstiva haktır; ona inanmak vaciptir, keyfiyeti meçhuldür ve bu konuda soru sormak bid'attir."* diyerek bu konu üzerinde yapılacak tartışmaların kapısını kapatmıştır. Hz. Ömer'de aynı şekilde kendisine müteşabih ayetlerle ilgili sorulduğunda adamı cezalandırdığı bilinmektedir. Bkz. İmam Gazâlî, **El-Kıstasü'l Müstakım**, s. 154.

[753] İmam Gazâlî, **İtikad'da Orta Yol**, terc. Osman Demir, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s. 59.

[754] İmam Gazâlî, **İlcamü'l-Avam**, s. 27.

[755] "*Sana kitabı indiren O'dur. Onun (Kur'an) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihtir. Kalplerinde sapma meyli bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te'vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun te'vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız aklıselim sahipleri düşünüp anlar.*" (Al-i İmran Suresi, 7. Ayet.)

[756] S. Yılmaz, **Kadı Abdulcebbar ve Gazâlî'de Te'vil Problemi**, s. 51.

[757] Nâsları zahiri açıdan değerlendirerek teşbih ve tecsime yönelen ayrıca dini meselelerde akıl yürütmeye karşı çıkanlara verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Metin Yurdagür, "**Haşviyye",** DİA, İstanbul, Cilt:16, 1997, ss. 426-427.

tarafından te'vîl edilmesi gerektiği de ayrı bir meseledir. Gazâlî, bunu hem sadece Allah'ın hem de Allah'ın ilmine vakıf olup bu konuda söz sahibi olabilecek donanıma sahip kimseler olduğunu dile getirir.[758] Selef'in itikadinî hak olarak kabul eden İmam Gazâlî, avamın Allah'ın zâtı, sıfatları ve müteşabih için şu yedi şeyi bilmesi ve bunlara tabii olması gerektiğini ifade eder; Takdis, tasdik, aczini itiraf, sükût, imsâk, kef, marifet ehline teslim.[759] Bu kelimelerin te'vîlini yapan Gazâlî, te'vîlin zanni bir mana ihtiva ettiğini, te'vîlde aşırıya kaçmamak suretiyle Arapça'daki anlamıyla da örtüşecek bir mana vermenin sakıncası bulunmadığını söyler.[760] Gazâlî, te'vîlcilerin tekfir edilmemesi görüşüne sahiptir. Özellikle te'vîlde en aşırıya gidenlerden birinin Mu'tezile olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Mu'tezile, ahiret konularını te'vîle yöneldiği gibi miraç hadisesini de te'vîl ederek miracın bedenen değil de ruhen vuku bulduğu yönünde açıklama getirmiştir.[761] Gazâlî, Mu'tezile ve Müşebbihe gibi fırkaların te'vîlde hataya düştüğünü, ortaya koydukları bu te'vîllerin içtihad şeklinde olması nedeniyle bu mezhepleri tekfirde bulunmayı uygun görmemektedir.[762] Ahmed b. Hanbel, te'vîlden imtina ederken[763] ahiret konularında Eş'arîler de, Hanbelîler ile aynı görüşlere sahip olmuşlardır.[764] İmam Gazâlî, te'vîle gidenleri, birini aklı esas alan, diğeri ise nakli merkeze alan olmak üzere iki gruba ayırır. Ancak ikisini de reddetse de ikinci grubu daha az sakıncalı görmektedir. Gazâlî, aklı da nakli de temel esas almamak kaydı ile aklı nakle, nakli de akla feda etmeyerek uyum içerisinde bir yorumlama tercih etmeyi benimsemiştir.

Allah Teâla ne cevher ne cisim ne de arazdır. Nitekim her cevher için bir mekân gerekmektedir. Her cisim de bir mekân ve cevhere muhtaçtır. Allah ise, bir şeye

---

[758] İmam Gazâlî, **El-Kıstasü'l Müstakım**, s. 152.
[759] İmam Gazâlî, **İlcamü'l-Avam**, ss. 17, 18.
[760] "*Allah, arşa istiva etti*." (Taha Suresi, 5. Ayet) ayetinde geçen "istiva" kelimesinden maksat, "*Nerede olursanız olun, O, sizinle beraberdir."* (Hadid Suresi, 4. Ayet) ayetindeki gibi Allah'ın herşeyi kuşatmak sureti ile insanlarla beraber olduğu şeklinde te'vil etmiştir. Diğer kelimelerin te'vili hususunda ayrıntılı bilgi için Bkz. İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, ss. 40,44.
[761] S. Yılmaz, **Kadı Abdulcebbar ve Gazâlî'de Te'vil Problemi**, s. 137-138.
[762] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd,** terc. Kemal Işık, ss. 189,190.
[763] Ahmed b. Hanbel, sadece üç hadiste te'vile yönelmiştir: "*Hacer-i Esved yeryüzünde Allah'ın sağ elidir.", "Mü'minin kalbi Allah Teala'nın parmaklarından iki parmak arasındadır*.", "*Rahman olan Allah Teala'nın nefesinin Yemen tarafından geldiğini hissediyorum."* Bkz. İmam Gazâlî, **Faysalü't-tefrika,** ss. 38,39.
[764] Amellerin terazi ile tartılması meselesinde Eş'ariler de zâhiri mana ile açıklamışlar, amellerin yazıldığı kağıtlar olarak yorumlamışlardır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İmam Gazâlî, Faysalü't-tefrika, s. 40.

muhtaç olmaktan münezzehtir. Allah için bir yön belirlemek doğru olmadığı gibi bu durumda O'na bir hudut belirlemek olacağı için Allah'ı herhangi bir mekanla sınırlandırmak muhal görülmüştür. Allah'ın göklerde olduğunu savunanlara cevaben İmam Gazâlî, dua esnasında Allah'a ellerin açılması ve bunun göklere doğru olması konusunu açıklarken, Kâbe nasıl ki namazda kıble mahiyetinde ise gökler de yüksekliğinden maksat Allah'ın yüceliğine ve duanın kıblesine işaret eder yorumlamasını yapmıştır.[765]

Sonuç olarak Gazâlî, Mücessime gibi düşünenlere muhalefet etmiş, Allah'ın şekil ve miktardan münezzeh olduğu düşüncesini savunmuştur. Müteşabih sözler, istiâre yolu ile ifade edilmeye çalışıldığı için zahiri manadan uzak bir anlamda, Arapça dil ve belagatine uygun bir şekilde tercüme edilmesinin daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber Gazâlî bu tür müteşabihat ile ilgili "*İnandık ve tasdik ettik. Bize çok az bilgi verilmiştir. Bunlar da bize verilen o az bilgi ile çözülecek meselelerden değildir*."[766] demenin gerekliliğini ortaya koyarak acziyeti itiraf etmeyi savunur. Te'vîl meselesinde ise, anlamı açık olan ifadeler için değil, "istiva, sûret" gibi geniş manalı sözler için açıklama yapmak icabeder. Ayrıca ta'til ile teşbihi kıyasladığımızda, teşbihe yönelen kişinin fikrini düzeltmenin ta'til yapanın fikrini düzeltmekten daha kolay olduğu görülmektedir.[767] Nitekim ta'til yapan gruplar sıfatları inkâr ederken, teşbih yapanlar bir benzetim yolunu tercih etmiştir. Bu bağlamda inkârı düzeltmek daha zor iken, Allah'ın hiçbir şeye benzemediğini ortaya koymak daha kolay bir ispata sahiptir. İmam Gazâlî, Allah'ın zâti birliğini belirterek zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde tek olduğunu savunmuştur. Allah'ın sıfatların, O'nun zâtına herhangi bir şekilde sonradan eklenmiş ya da sonradan kazanılmış sıfatlar değildir; bunlar zâtın ayrılmaz unsurlarıdır.

1.6.3. N**übüvvet**

Peygamberlerin görevi, insanların akıl ile bilemeyeceği meseleleri tebliğ etmek ve insanlara imanın doğru yola ileteceği, küfrün ise insanı helaka sürükleyebileceğinin bilgisini iletmek ve gerisini Allah'a bırakmaktır. Allah, bu hususta insana akıl nimetini vererek tercihte bulunma fırsatını sağlar. Peygamber, bu tercihlerde insana yol

[765] İmam Gazâlî, **İhyâ,** terc. Ali Arslan, Cilt.1, ss. 496-499.
[766] İmam Gazâlî, **İlcamü'l-Avam**, s. 31.
[767] İmam Gazâlî, **İlcamü'l-Avam,** s. 100.

gösterici olarak, haber veren kişi olarak insanlığa gönderilmiştir. Peygamberlik, kişilerin özel bir çabası sonucunda elde edilmiş bir vazife olmayarak Allah'ın bir lütfu ile onlara sunulmuştur. Kısacası, nübüvvet Allah'ın bir seçimidir. Hz. Peygamber, büyük günah işlemediği gibi küçük günahlara da bulaşmamıştır. Ancak dinîn emir ve tebliğ görevleri dışında günlük hayat içinde yanılmaları mutlaka insan olmaları hasebi ile mümkün olsa da bu durum çok sık yaşanan bir hal değildir.

İsmet sıfatına sahip olan peygamberlerin bu özelliğini imamlara da yükleyen Şiîler, peygamber ile imamı eş değer görerek imama masumiyet atfederler. Gazâlî, onların bu görüşüne karşı çıkmış, imamların ismet sıfatına sahip olamayacağını belirtirken vali, kadı gibi olduklarını diğer kimselerden farklarının olmadığını belirtir.[768] İmamlar, vahiy alamayacaklarına göre ilahi emirlerle ilgili bilgiyi sunmasının da imkânı söz konusu olamaz. Nitekim vahiy, sadece peygamberlere sunulan bir ikramdır. Peygamberlerin Allah'tan vahiy almaları farklı şekilde tecelli etmektedir. Şurâ suresinde bu durumun izahı yapılmıştır; "*Allah, bir insana ancak vahiy yoluyla (manevi bir) perde arkasından konuşur yani bir elçi (melek) gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder."*[769] Ayetinde de buyurulduğu gibi vahyin gelişi iki şekilde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Gazâlî, rüyayı da vahiy alma yöntemlerinden saymıştır. Bu düşüncesinin altında filozofların etkileri olduğu düşünülmüştür.[770] Bu fikir birebir aynı olmasa da yakınlık arz eder. Mamafih Farabi'ye göre, filozofların aldığı bilgi ile peygamberlerin aldığı bilgi aynı olmakla beraber filozof gibi üstün nitelikli kimselerin çaba sarf ederek bu bilgiye ulaşacağını düşünmektedir. Bu açıdan baktığımızda Gazâlî'nin, filozoflarla direkt aynı görüşe sahip olmadığı anlaşılır. Farabi, peygamberlerin uykuda da vahiy alabiliyor olduğunu dile getirmiştir.[771] Muhtemelen Gazâlî, bu görüşten etkilenmiş olmalı ki rüyayı da vahiy yöntemleri arasına dahil etmiş diyebiliriz.

Gazâlî nübüvvete delil olarak Bakara suresinin 23. Ayetini işaret eder.[772] "*Eğer kulumuza (Hz. Muhammed'e) indirdiğimiz Kur'ân'dan şüphede iseniz haydi sizde onun benzerinden bir sure getirin. Ve Allah'tan başka şahitlerinizi yardıma*

[768] İmam Gazâlî, **Fedâihu'l-Bâtıniyye**, s. 87.
[769] Şûrâ Suresi, 51. Ayet.
[770] Çetin, **Gazâlî'de İlahi ilim-İlahi İrade İlişkisi**, s. 159.
[771] Farabi, **El-Medinetü'l Fâzıla**, terc. Nafiz Danışman, Meb Yayınları, Ankara, 2001, s. 77.
[772] İmam Gazâlî, **İhyâ**, terc.Ali Arslan, Cilt.1, s. 454.

çağırın. Şayet (Bu beşer kelâmıdır) sözünde sadık kimseler iseniz…" Burada Hz. Peygamber'in hem Allah'ın elçisi hem de beşer olduğunun kat'i bir delili sunulurken, tehaddî ayetine de yer verilmektedir. Tehaddîden maksat bunun bir beşer elinden çıkamayacak kadar mucizevi bir yönünün bulunmasıdır. Nitekim mucizeler ise peygamberlerin doğruluğunun bir delilidir. Gazâlî, mucizeyi ele alırken akıl ile bir anlam taşıdığını belirtir.[773] Mu'tezile, Allah'ın peygamber göndermesinin vacip olduğunu savunurken, İmam Gazâlî'ye göre Allah'ın peygamber gönderme zorunluluğu olmadığı gibi muhal olmayıp caiz olduğu yönünde görüşe sahiptir. Ancak, peygamber göndermesi, gönderdiğinde de peygamberini mucize ile desteklemesi mümkündür.[774] Gazâlî, mucizeleri üç şekilde ele alır. Hissi, akli ve hayali (haberi) olmak üzere. Hissi mucizeler, beş duyu organı ile algılanabilen mucizelerken, akli mucizeler ise insanın akıl yürütme ile Allah'ın yarattıklarına bakarak gördüğü mucizelerdir. Haberi mucizeler, Allah tarafından peygamberlere bilgisi verilen gaybi meselelerdir.[775] Akli mucizelere en güzel örnek olarak Kur'ân-ı Kerim'dir. Nitekim üslubu ile insan kudretinin ötesinde bir anlatımı ve içeriğe sahip diğer insanların ortaya koymakta aciz olduğu bir mucizedir. Hz. Peygamber, Kur'ân ile Araplara meydan okumuş, Arapların edebi yeteneklerinin üstün olmasına rağmen Kur'ân'a bir karşılık veremediği mütevatir haberlerle sabittir.[776] Hz. Peygamber'in mucizelerinden olan ayın ikiye bölünmesi, parmakları arasından su fışkırması gibi tabiatüstü bu hadiseleri tevatüren işiten bir kimse akıl yürütmeksizin tasdik etmezse şayet bu kişiyi Gazâlî, münkir kabul etmektedir.[777] Mucizelerin varlığını inkar eden filozoflar, bu tarz olayları müstahil görürler.[778] Bu durumu ateş ve pamuk örneği üzerinde açıklayan Gazâlî, normalde yanması gereken pamuğun Allah'ın izni olması halinde, ateş pamuğa değse dahi yanmamasının caiz olduğunu iddia eder.[779] Çünkü ateşte yanma özelliğini yaratan Allah, o yanma niteliğini önleyecek bir yaratma kudretine de sahip olduğunu ifade

[773] İmam Gazâlî**, İtikadda Orta Yol**, ss. 160, 161.
[774] İmam Gazâlî, **İtikadda Orta Yol**, ss. 137, 161.
[775] İmam Gazâli**, İki Madnûn**, ss. 48-51.
[776] Tur Suresi, 52/34; Hud, 11/13; Bakara, 2/23, İsra, 17/88.
[777] İmam Gazâlî, **Faysalü't-tefrika**, s. 64.
[778] Hz. İbrahim'in ateşe atıldığı halde yanmaması olayına açıklama getiren filozoflar; ya ateşte yakma özelliği alınarak ateş olmaktan çıktığı ya da Hz. İbrahim'in ateşin etki etmediği bir şeye dönüşmesi ile mümkün olacağını belirtirler. Sonuç olarak da ikinin de imkânsız olduğunda karar kılarlar. Bkz. İmam Gazâli, **Tehâfüt el-Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)**, terc. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, ss. 161, 162.
[779] İmam Gazâli, **Tehâfüt el-Felâsife**, s. 159-164.

eder. Diğer peygamberlerde hasıl olan mucize örnekleri ile benzetim yapan Gazâlî, ölülerin dirilmesi, asanın ejderhaya dönüşmesi bu yol ile mümkün olduğunu belirtir.

Gazâlî'nin görüşü, Allah'ın peygamber göndermesinin bir ihtiyaç olduğu yönündedir.[780] Nasıl ki akıl, insan sağlığı için hangi ilacın faydalı olacağını bilemez, ahiret hayatını kurtaracak olan fiillerin neler olacağını da akıl tek başına idrak edemez. Binaenaleyh, diye biliriz ki doktor insana bir yönlendirme yaparak doğru ilacı insana teklif eder. Ancak peygamberden farklı olarak, ilacı deneme yolu ile insana sunarken peygamber, mucizeleri ile doğruluğu kesin bir fiille ortaya koyar.[781] Kelime-i tevhid ifadesi olan "*Allah'tan başka ilah yoktur*." cümlesini söyledikten sonra "*Muhammed Allah'ın kulu ve elçisidir.*" Sözlerini de söylemek gerekmektedir. Bu cümlelerin ikisine de kalben iman etmek imanın kemalini sağlayacaktır.

Eş'arîler, Allah peygamber göndermezse akıl ile Allah'ın varlığını bulmanın kullara vacip olmadığını belirtirken, Mâtürîdî, insanın aklı ile Allah'ın varlığını peygamber olmasa dahi bulabileceğini savunur.[782] Binaenaleyh diyebiliriz ki Gazâlî, Eş'arî ile hem fikir olup, Allah'ın peygamber göndermemesi durumunda kulların hakikati bilmesi vacip olmadığı görüşüne sahiptir.[783]

1.6.4. Meâd

Meâd, dönüş yeri anlamına gelmekte olup, ahiret hayatını ilgilendiren meseleleri kapsamına almakla beraber Kelâm ve felsefede kıyamet kavramı ve yeniden dirilme manasında kullanımı mevcuttur.[784] Kur'ân ayetleri ve hadislerde ahiret hayatının varlığı kat'i surette belirtilmiş ancak bazı meselelerin mahiyeti konusunda ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Ahiret kavramalarında biri olan "*Ba's"* kelimesi "*Diriltmek, uyandırmak"* olarak tercüme edilir.[785] Haşr, kelimesi ise, "*toplanmak"* anlamına gelen, terim olarak ise kıyametten sonra diriltilerek hesap için insanların bir araya toplanması olarak tanımlayabiliriz.

---

[780] İmam Gazâlî, **İhyâ**, terc. Ali Arslan, Cilt.1, s. 522.
[781] İmam Gazâlî, **Munkız,** s. 54.
[782] Fığlalı, **İtikadi İslam Mezhepleri,** s. 53.
[783] Gazâli, **Kırk Esas,** Hisar Yayınları, İstanbul, 1972, s. 49.
[784] Teftâzâni, **El-Makâsıd**, s. 660.
[785] Y. Yavuz, **"Ba's",** DİA, İstanbul, Cilt.5, 1992, ss. 98-100.

İmam Gazâlî, meâdin doğrulanması gerektiğini bunun aklen de mümkünatını savunmuş, ayetlerde[786] de geçtiği için bunlara imanın vacip olduğunu dile getirir.[787] Gazâlî, insanların ahirette dirilecekleri halleri tanımlarken, Tevrat'ta ve İncil'de anlatıldığı gibi iyi insanların melek şeklinde değil dünyada nasıllarsa aynı o surette dirileceklerini savunur.[788] Gazâlî haşri açıklarken, "iade" kavramını kullanmıştır.[789] Bundan maksat ilk yaratma ile ikincinin arasında bir fark bulunmadığı şeklindedir. Hatta haşr meselesine hayret ile bakan kimselere cevaben Ashab-ı Kehf'in başından geçen hadisenin ve onlar hakkında inen ayet[790] üzerinden bu meselenin Allah için hiç de zor olmadığını açıklar. Dirilmeyi kabul etmeyenlere[791] Kur'ân'dan örneklemeler getirilmiş, Allah yaş olan bir ağaçtan zıddı olan bir ateş, nutfeden ise insanı yaratmıştır. Tüm bunlara muktedir olan Allah için çürümüş kemikleri tekrar bir araya getirmek söz konusu bile olamayacak öneme sahiptir. Öldükten sonra dirilmenin cismani mi ruhani mi olacağı hakkında bazı ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Gazâlî, dirilmenin hem cismani hem de ruhani olduğunu benimser.[792] İmam Gazâlî, ayetlerde de haşrin cismani olacağına dair bazı deliller ortaya koyar. Şu ayetleri örnek olarak getirebiliriz: "*İnsan kemiklerini bir araya getiremeyeceğimizi mi sanıyor? Evet bizim, onun parmak uçlarını bile bütün hatları ve özellikleriyle düzeltip meydana getirmeye kudretimiz yeter.*"[793] Bu ayette de belirtildiği üzere Allah'ın kullarını yeniden diriltme ile beraber parmak uçlarına kadar tekrar diriltilebileceğini söylemesi Allah'ın kudretinin yüceliğine bir işarettir. Ayrıca cennetteki nimetlerden olan yiyecek, içecek ve

[786] "*Onları ilk defa yaratan diriltir ve O, her yaratılanı, tamamı ile bilir."* (Yasin:79), "*Sizin (yoktan) yaratılmanız da öldükten sonra diriltilmeniz de ancak tek bir kişinin yaratılıp diriltilmesi gibidir." (Lokman: 28)*

[787] İmam Gazâlî, **İhyâ,** terc. Ali Arslan, Cilt.1, ss. 525-528.

[788] İmam Gazâlî, **İki Madnun**, s. 62.

[789] İmam Gazâlî**, İtikadda Orta Yol**, s. 175.

[790] *"İşte böyle uyuttuğumuz gibi onları uyandırdık da birbirlerine sormaya başladılar; içlerinden biri, "Ne kadar kaldınız?" dedi. (Diğerleri) "Bir gün ya da günün bir parçası kadar kaldık…"* (Kehf Suresi, 19. Ayet)

[791] Tabiatçı filozofları meadı kabul etmemişler, filozoflar ve din müntesipleri ise mead için sadece ruhani olduğuna inanmaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Teftâzâni, **El-Makâsıd**, s. 662.

[792] İmam Gazâli, Halîmi, Ragıp El-İsfehânî, Kadı Ebû Bekr Bâkıllâni ve Ebu Zeyd ed-Debbûsî gibi alimler haşrin hem ruhani hem de cismani olacağı yönünde görüşe sahiptir. Kerramiye, Şîa ve sufilerin ekserisi de bu kanaattedir. Bkz. Teftâzâni, **El-Makâsıd**, s. 660.

[793] Kıyamet Suresi, 3-4. Ayet.

giyeceklerin maddi bir surette olması haşrin cismaniliğine bir işaret olduğunu söyleyebiliriz.[794]

İmam Gazâlî, beden öldüğünde ruhun da öldüğünü kabul eden filozoflara da açıklamalar getirmiştir.[795] Ruhun mahali beden olmadığı için beden yok olunca ruhun varlığının da yok olması düşünülemez. Beden ancak ruh için bir araçtır. Ruh, hem bedenle beraber fiillere haiz iken bedenden ayrı da fiilleri bulunmaktadır. Dolayısı ile ruhun varlığı için bedene ihtiyaç lüzum değildir. Bununla beraber ruhun bekası ile ilgili bazı nasslar mevcut olup[796], ruh tekrardan bedene dönerek dirilişin gerçekleşeceğini savunan Gazâlî, yazmış olduğu "*Tehâfüt el-Felâsife*" adlı eserinde on sekiz, on dokuz ve yirminci meselelerde izahını yapmıştır. Özellikle bilfiil ismini geçirmiş olduğu İbn Sina'nın görüşlerine cevaben bu açıklamaları yaptığı görülse de Gazâlî'nin döneminde yayılım gösteren Şiî (Ta'lîmiyye) görüşüne sahip olanların felsefi düşüncelerden etkilenmiş olarak ortaya koydukları tenasüh inancını savunanlara da bir nevi cevap niteliğinde yazdığı düşünülmektedir.[797] Tenasüh inancını ve buna inanların mezhebinin batıl olduğunu ortaya koyar.[798] Tenasüh inancı ile Gazâlî'nin savunduğu ruhların tekrar kendi bedenlerine gelerek dirilecek olması aynı anlam ifade etmemektedir. Zira tenasühte dünyadaki herhangi bir bedene dönme mevcut iken Gazâlî'ye göre, ahirette ruhun bedene dönmesi hali şeklinde tanımlanmaktadır.[799] Ancak bu bedenin nasıl olacağı hususunda iki farklı görüş ortaya konulur biri ya beden aynı şekli ya da farklı bir benzeri olacak şekilde diriltilecektir. Bu konuda net bir şey söylemenin mümkün olmadığını dile getiren Gazâlî, ikisi de Allah için muhal olamayacağı, her şeye kadir olan Allah elbette yok olup toprağa ve havaya karışan bedeni birleştirerek aynısını yaratmaya muktedirdir. Bununla beraber insan bedeni dünya hayatında dahi değişme yaşarken ruhun değişim göstermemesi bu

[794] Emrullah Fatiş, **Gazâli ve İbn Sinâ'nın Cismani Haşre Yaklaşımı**, Kelam Araştırmaları, 2014, ss. 149-151.
[795] İmam Gazâli, **Tehâfüt El-Felâsife**, ss. 189-194.
[796] "*Allah yolunda öldürülmüş olanları ölüler sanmayın, bilakis onlar diridir, Rableri huzurunda rızıklandırılırlar*." Bakara Suresi, 154. Ayet.
[797] İmam Gazâli'nin yirminci meselede ele aldığı konu İbn Sina'nın "El-Adhaviyye fi'l-Meâd" adlı eseri üzerinedir. İbn Sina erken dönem eserlerinde beden ile dirilmeyi reddederken, geç dönem eserlerine baktığımızda bu durumu onaylamış olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Muhammet Özdemir, **Gazâlî'nin Tehâfütü'l Felâsife Adlı Eserinde "Üç Meselenin Ele Alınışı ve İbn Sinâ'nın Görüşleriyle Mukayesesi,** s. 283.
[798] İmam Gazâli, **Tehâfüt El-Felâsife**, ss. 204,206.
[799] Teftâzâni**, El-Makâsıd**, s. 662.

düşünceyi destekler niteliktedir. İnsanı insan yapan ruh olduğuna göre, bedenin farklı bir hal almasının sorun teşkil etmediğini belirten Gazâlî ile hemfikir olan âlimler arasında Mâtüridî (ö.333/944), Râgıb el-İsfehânî (ö.502/1108), el-Halîmî'yi (ö.403/1012) örnek olarak verebiliriz.[800]

Gazâlî, ahiret hayatı ile alakadar olan kabir azabına inanmanın gerekliliğinin imandan olduğunu dile getirir. Kabir azabından Allah'a sığınan Hz. Peygamber'in duaları bunun varlığına bir delil teşkil eder. Mu'tezile, kabir azabını kabul etmemiş gerekçe olarak ise, cesedin görünüşte bir azaba düçar olmadığı için bu durumu reddetmiştir. Gazâlî, bu meseleyi açıklarken uyku halinde bir insan nasıl ki rüyada dövülse ve bundan bir elem duysa ancak dışarıdan baktığımızda böyle bir şeyin varlığı anlaşılamayacağı gibi bu hissiyatı beden değil ruhen hissedildiğinin bir benzetimini ortaya koyar.[801] Bununla beraber mizan (terazi), sırat, münker ve nekir, kevser havuzu, şefaat gibi meselelere de iman edilmesi üzerinde önemle durmuştur.[802] Gazâlî, mizanın keyfiyeti meselesinde Eş'arî'nin zahiri manayı anladığı gibi bir anlam yüklemez. Allah kulların fiillerini ilmi ile bilir ve ona göre adaleti ile hükmeder şeklinde te'vîl eder.[803] Cehennem üzerine kurulmuş olan sırat köprüsüne de ayetlerde geçtiği için inanmanın vacip olduğunu savunur. Ayette; "*Onları cehennemin sıratına hidayet edin ve onları tutun. Çünkü onlar mesuldürler*."[804] şeklinde geçmektedir. Sırat köprüsü üzerinden tüm yaratılmış olanlar geçecektir. Ancak burada geçen sırat ifadesini Mu'tezile, "doğru yol" olarak tercüme ederek bunun varlığına inanmazlar. Gazâlî ise, hadislerde kıldan ince kılıçtan keskin diye varlığından söz edilen bu köprüye inanmanın gerektiğini, Allah için kulları buradan geçirmenin muhal olamayacağı şeklinde bir görüş ile bu düşüncesini desteklemektedir.

Şefaat hususunda ayet ve hadisler mevcut olduğu için bunlara da inanılması vacip görülmüştür.[805] Şefaatin varlığı ile ilgili nasslardan örnek verecek olursak;

[800] Fatiş, **Gazâli ve İbn Sinâ'nın Cismani Haşre Yaklaşımı**, Kelam Araştırmaları, 2014, s. 152; Kindi, Kemiyetü Kütüb, nşr. Ebû Rîde, Kahire, 1950, s. 273-280.
[801] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, ss. 160,161.
[802] İmam Gazâlî, **İhyâ**, terc. Ali Arslan, Cilt.1, ss. 441-443.
[803] İmam Gazâlî, **İhyâ,** Cilt.1, s. 527.
[804] Saffat Suresi, 23,24. Ayet.
[805] İmam Şafii, Fıkhu'l Ekber, s. 46.

"*Şefaatimi ümmetimden büyük günah işleyenlere sakladım*."[806] hadisi ve Ayet-el Kürsi'de[807] geçen şefaat meselesi de bu konuya iman edilmesinin gerekliliğini bizlere sunmaktadır. Rü'yetullah meselesinde ise, Mu'tezile, Allah'ın ahirette gözle görülmesini imkânsız olduğunu savunurken, Gazâlî; "*Nice yüzler vardır ki, o gün güzelliği ile parıldar. Rablerine bakarlar*." Ayetini delil alarak Allah'ın ahirette gözle görüleceğini akli ve nakli delillerle savunur.[808] Eş'arî'nin, bu meselede Mu'tezile'yi tekfir etmiş olmasını Gazâlî uygun görmemiş ancak "dalâletçi" veya "bid'atçi" diye hitap edilmesinin daha evla olduğunu söyler.[809] Eş'arî, akli delillerle ispatını mümkün kabul etse de Matûridî, te'vîlden kaçınmak suretiyle Gazâlî'nin dediği gibi rü'yetullah haktır ancak keyfiyeti bilinmez görüşünü savunmaktadır. Bununla beraber O'nun bilinmesi vacip olduğu gibi görülmesini de vacip kabul etmektedir.

Kıyameti dahi inkâra yönelen Şiîler (Bâtıniyye) haşr, cennet, cehennem gibi konuları da reddederler. Tenasüh inancına sahip olduklarından imama riayet etmeyen kişilerin cehennem dedikleri yani bir bedenden başka bir bedene geçerek bazı acılara çarptırılacaklarını düşünürler.[810] Oysa bu meseleler ayetlerde yemin ifadeleri ile te'kid edilmiştir. Bu konuları onlar sembollerle ifade ederek zahiri manayı almamışlar, te'vîl değil yalanlama ve inkâr yoluna gitmişlerdir. Bu nedenle Gazâlî onların tekfirinin gerekliliğini ortaya koyar.

Ahiretle ilgili meseleler, ayet ve hadislerle insanlara sunulmuş, ancak bazı meselelerin izahı gerektirecek durumlar taşıması sebebiyle te'vîle başvurulduğu görülür. Kat'i surette bildirilen meselelerin, kıyamet, cennet, cehennem, haşr gibi meselelere iman etmek gerekmektedir. Gazâlî, bu meselelerin keyfiyeti konusunda ortaya konulan görüş ayrılıklarından dolayı te'vîle ihtiyaç duyulduğunu tekfire gitmenin ise uygun olmadığı görüşüne sahiptir.

[806] Ebû Davud, Sünne 23; İbn Mâce, Zühd 37.
[807] Bakara Suresi, 255. Ayet.
[808] İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, ss. 46-53.
[809] İmam Gazâlî, **Faysalü't-tefrika**, s. 42.
[810] İmam Gazâlî**, Fedâihu'l-Bâtıniyye**, ss. 27, 94.

SONUÇ

İmam Gazâlî XI. ve XII. yüzyıllarda İslam dünyasında fikri mücadelelerin en yoğun olduğu bir dönemde ve Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu bir zaman diliminde yaşamıştır. Selçuklu Devleti hükümdarları İslam dünyasına her zaman hizmet etmek için büyük çaba sarf etmişlerdir. Nitekim Abbâsî halifeliği ile birlik ve beraberlik içinde olmaları bunun en büyük göstergesidir. Selçuklu sultanları, İslam ilim ve kültürünün gelişmesine ehemmiyet vermişlerdir. Pek çok medrese ve ilim merkezleri tesis etmişlerdir. Bu dönemin en meşhur medreselerinden biri Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından kurulması sağlanan Nizamiye Medreseleridir. Bu medreseler İslam ilim geleneğinin kurumsallaşmasında ve sistematik bir şekilde yayılmasında rolü büyüktür. İmam Gazâlî de bu medreselerde müderrislik yaparak dönemin ilmi hayatına derin etkilerde bulunmuştur.

Selçukluda pek çok mezhep bir arada yaşamış ancak her fırka kendisini necat ehli olarak tanımlamıştır. Bunun sonucunda her mezhep diğerini ötekileştirmiş bu da mezhep mücadelelerini beraberinde getirmiştir. Böyle bir atmosferde pek çok âlim bu mezhep mücadelelerinde farklı bakış açıları sergilemiş; kimi bu mücadeleleri desteklerken kimi de orta yolu bulma yönünde gayret sarf etmiştir. İmam Gazâlî'nin yaklaşımı, mezhepler arası hoşgörü ve birlikte yaşama kültürünün gelişmesinde, ayrıca İslam dünyasında bir denge unsuru olması yönüyle önem teşkil etmektedir. Bu dönemin bir diğer siyasi ve dinî çalkantılarına neden olan Şîa'nın kollarından İsmâilîyye'ye bağlı bâtınî gruplar olmuştur. Bu bâtınî düşüncelerle mücadele, siyaset eliyle yapıldığı gibi İmam Gazâlî de yazmış olduğu reddiyeler ile fikrini beyan etmiş ve eleştirilerini ortaya koymuştur.

İmam Gazâlî'nin eleştirel ve analitik yaklaşımı, modern İslam düşüncesinin anlaşılmasında önemli bir referans noktası oluşturmaktadır. Gazâlî'nin iman, tevhid, nübüvvet ve meâd gibi temel itikadi konulardaki yaklaşımı akıl ve vahiy arasındaki dengeyi kurma çabası ile dikkat çekmektedir. Ayrıca taklitçi bakış açısından her zaman imtina etmiş araştıran ve sorgulayan yönüyle hükümler verme çabasında olmuştur. Mezhepler arası ilişkilerde adil ve objektif yaklaşımın öncülerindendir. Gazâlî'nin müderrislik yaptığı zaman diliminde, devlet eliyle desteklenen en yaygın mezhepler Eş'arî/Şâfiî ve Hanefîlik mezhepleri olmuştur. Bunun en büyük sebebi, dönemin

hükümdarının Hanefîlik mezhebini savunurken vezirinin Eş'arîlik mezhebini benimsemiş olmasıdır. Böylece, bu iki mezhep Selçuklu topraklarında daha hızlı yayılma imkânı bulmuştur. Mâtürîdîlik ise ismen olmasa da varlığı, Hanefî mezhebinden olanların bağlılığı ile hayat bulmaya yeni yeni başlamıştı.

Mezheplerin ortaya çıkmasına neden olan ana meselelerden biri büyük günah meselesidir ki Hâricî, Mürcie, Mu'tezile gibi mezhepler bu sorunun cevabına yönelik hükümler ortaya atmışlardır. Hâricîler, radikal yaklaşım sergileyerek büyük günah işleyenlerin dinden çıktığını ve kafir statüsünde olduğunu dile getirirken, Mürcie büyük günah işlese dahi bir kimsenin imanına zarar gelmediğini imanın doğrudan amelle bir bağlantısı olmadığını savunur. Ayrıca bu kimsenin durumunun ahirette belirleneceğini belirterek hükmü erteleme yönünde bir fikir geliştirmişlerdir. Mu'tezile ise bu iki görüşün ortasında bir fikir benimseyerek "*el-menzile beyne'l-menzileteyn*" (iki konum arasında üçüncü bir konum) anlayışını öne sürmüştür. İmam Gazâlî tüm bu düşünceleri eleştirerek farklı bir bakış açısı ile değerlendirmiş, büyük günah işleyen kimsenin dinden çıkmadığını böyle bir yaklaşımın İslam'ın merhamet ve adalet anlayışına da ters olacağını dile getirmiştir. Ancak günahların imanı zedeleyecek mahiyette olumsuz etkilerinin olabileceğini ileri sürer. Ayrıca iman ve amelin ayrı şeyler olduğunu dile getirse de iman amel ilişkisi üzerinde durarak amelin imanı tamamlayan bir unsur olduğunun üzerinde önemle durur.

Gazâlî mezhepler hakkında görüşlerini dile getirirken iman, nübüvvet ve ahiret gibi dinin temel taşlarına karşı bir tekzib ifadesi olmadıkça ve "*Lâ ilâhe illallah"* lafzına kalben inanıp ve lisan ile söyleyen kimselerin tekfir edilmemesi prensibine sahiptir. Nübüvvetin gerekliliğini ise akıl ve vahiy perspektifinden açıklayan Gazâlî'ye göre insan aklı tek başına dini ve ahlaki meseleleri kendi başına kavramakta zorlanır bu nedenle ilahi bir rehbere ihtiyaç hisseder. Bu bağlamda peygamberler, Allah'ın emir ve yasaklarını insanlara ileterek, doğru yolu göstermede kritik bir rol oynar. Gazâlî ahiret hayatı hakkında İslam'ın temel inançlarına uygun detaylı ve derinlemesine görüşler ortaya koymuştur. Kabir hayatı, kıyamet, haşr, mizan, amel defteri, cennet ve cehennem gibi öldükten sonra yaşanılacak hadiseleri Kur'ân ve hadislerdeki bilgilere dayanarak görüşlerini ifade eder. İslam düşüncesinde ahiret hayatı ve özellikle haşrin (yeniden dirilme) cismani (bedensel) mi yoksa ruhanî (ruhsal) mı olduğu konusu önemli tartışma alanlarından biri olmuştur. Bu konuda,

Gazâlî'nin yanı sıra birçok İslam filozofu ve kelâmcısı farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Gazâlî, haşrin hem cismani hem de ruhani yönü olduğuna inanır ve bu görüşünü, filozofların yalnızca ruhani dirilişi savunan yaklaşımlarına karşı bir argüman olarak kullanır. Gazâlî'ye göre insan ruh ve bedenden oluşan bir bütündür. Bu bütünlüğün ahirette de olacağını hem teolojik hem de mantıki argümanlarla cismani dirilişin gerekliliğini Kur'ân ve hadislerin açık delillerine vurgu yapar.

Aklı ön planda tutarak ayet ve hadislerin te'vîline yönelen Mu'tezile mezhebine eleştiriler getirmiş aklı nasstan ön planda tutuyor olmalarının sakıncalarını belirtmiştir. Gazâlî, aklın önemini kabul etmekle beraber, vahyin her zaman akıldan üstün olduğunun altını çizmektedir. Gazâlî, te'vîl konusunda daha dengeli bir yaklaşım sergilemiş, dinî metinlerin temel anlamını bozacak açıklamalardan kaçınmıştır. Te'vîlin ancak gerekli durumlarda yapılmasının daha uygun olacağını ifade eden Gazâlî, açık olan ifadeler için te'vîl yapılmasını doğru bulmamaktadır. Her ne kadar Mu'tezile te'vîlde aklı ön plana alarak aşırıya kaçmış olsa da Gazâlî Mu'tezile'yi tekfir etmemiş ancak içtihatta hataya düştüklerini dile getirmiştir. Bununla beraber aklı kullanarak taassup düşüncesinde bulunmamalarını da takdir etmiştir.

Gazâlî, Şiîlik hakkındaki görüşlerinde mezhebin çeşitli kollarını (Zeydîyye, İmâmiyye, İsmâilîyye) ayrı ayrı ele almıştır. Şîa'nın temel inançlarından biri olan imamet doktrinine (İmamların masumiyeti ve ilahi olarak atanması) katılmamış, bu görüşü Kur'ân ve sünnete aykırı bulmuştur. Ancak Gazâlî, genel olarak Şiîlerden İslam'a bağlı olup kıblesini Kâbe olarak gören ve peygamberi tekzib etmeyen fırkalarını tekfire yönelmemiştir. Bununla beraber Şîa'nın mistik ve Bâtınî bir kolu olan İsmâilîyye'nin Bâtınî yorumlarını eleştirmiştir. Onların bu batın anlam arayışının, İslam'ın sade ve anlaşılır tevhid anlayışına uzak bir yaklaşım olduğunu belirtir. Gazâlî, Şîa'nın İsmâilîyye kolunu tekfir etmiş ve onların düşünce dünyasının İslam toplumuna büyük tahribatlara yol açacağını düşündüğünden Bâtınîlerle mücadele etmekten geri durmamıştır.

İmam Gazâlî ise amelde İmam Şâfiî'yi takip etmiş, yazmış olduğu eserleri de Şâfiî mezhebine binaen kaleme almıştır. İtikadi olarak ise Eş'arî'nin görüşlerini desteklemiş olsa da eleştirdiği konularda mevcuttur. Mâtürîdî mezhebi hakkında ise doğrudan ve ayrıntılı bir eleştirisi olmamakla beraber, Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik

arasındaki temel farklılıkları ve benzerlikleri dikkate alarak, Gazâlî'nin bu mezhebi İslam düşüncesinin önemli bir parçası olarak kabul ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim bu iki mezhep birçok temel inanç ilkesinde ortak görüşlere sahiptir. Gazâlî'nin Eş'arî ekolüne bağlı olmasına rağmen, bazı konularda Mâtürîdîlere yakın görüşler sergilediği görülmüştür. Özellikle akıl ve iman ilişkisi, iman ve amelin rolü, kader ve irade gibi konularda Mâtürîdî düşünceye tamamen zıt olmayan, hatta bazen örtüşen görüşler ortaya koymuştur. Ancak genel olarak Eş'arî mezhebini prensiplerini ve öğretilerini savunmuştur, bu mezhebin ana hatlarına bağlı kalmıştır.

Mezheplerin kendisini en doğru görerek diğerlerini tekfire yönelen grupların göstermiş olduğu mücadelelere ise, Gazâlî'nin yaklaşımı yatıştırma ve uzlaştırmaya yönelik olmuştur. İslam toplumunun birliğine ve bütünlüğüne vurgu yaparak mezhebi farklılıkların İslam'ın temel öğretilerine zarar vermemesi ve toplumsal huzuru bozmaması gerektiğinin üzerinde önemle durmuştur. İçtihadın önemini vurgulayarak, mezhepler arası ihtilafın çözümünde içtihat kapısının açık olmasını savur. Böylece içtihat yolu ile mezhebi farklılıkların aşılabileceği ortak bir zemin oluşması sağlanabilecektir. Ancak itikadi sapmalar ve bid'at düşünceye sahip olan fırkalar fitne ve fesat ortamına neden olacağı için bu gruplarla mücadele edilmesi gerektiğini de vurgular.

Sonuç olarak İmam Gazâlî, mezhep mücadelelerinin İslam toplumuna zarar verdiğini fark etmiş ve bu mücadelelerin aşılabilmesi için birlik, itidal ve anlayış içinde olunması gerektiğini savunmuştur. Taassuptan kaynaklı olan aşırı düşüncelerden kaçınmanın mezhebi çatışmaların çözülmesinde önemli katkıları olacağını belirtir. Gazâlî'nin bu yaklaşımı, İslam toplumunda mezhebi farklılıkların barışçıl ve yapıcı bir şekilde yönetilmesi açısından önemli bir perspektif sunar. Gazâlî'nin taklitten uzak delillerle İslam'a sunduğu hizmetler hem kendi dönemine hem de gelecek nesillere kelâm, fıkıh, felsefe, tasavvuf ve eğitim alanlarında derin ve kalıcı izler bırakmasını sağlamıştır. Gazâlî'nin geniş kapsamlı ve çok yönlü katkıları, İslam dünyasında entelektüel ve manevi bir yenilenme hareketi başlatmış olduğu gibi bu etkiler günümüze kadar devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Acar, Abdurrahman, **900. Vefat Yılında İmam Gazzali Milletler Arası Tartışmalı İlmi Toplantı**, 1. Oturum, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.

Ak, Ahmet, **İslam Düşüncesinin Ana Merkezleri Maveraünnehir**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2019.

Ak, Ahmet, **Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, Ensar Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2019.

Ak, Ahmet, **Selçuklu Dönemi Hanefî Âlimlerin Mürcie'ye Bakışları**, Dinî Araştırmalar, Eylül-Aralık, 2008.

Ak, Ahmet, **Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2019.

Akkoyunlu, İsmail, **İbn Teymiyye'nin Şiîlik Eleştirisi (Minhâcü's Sünne),** Fecr Yayınları, Ankara, 2021.

Algül, Hüseyin, **İslam Tarihi**, Gonca Yayınları, Cilt:4, İstanbul, 1987.

Apaydın, H. Yunus, "İbn Rüşd", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:20, İstanbul, 1999.

Apaydın, H. Yunus, "Zâhiriyye", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:44, İstanbul, 2013.

Apaydın, Yunus, "el-Müstasfa", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:32, İstanbul, 2006.

Arayancan, Ayşe Atıcı, **Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016.

Arayancan, Ayşe Atıcı, **Haşhaşiler Efsaneler ve Gerçekler**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2020.

Aruçi, Muhammed, "Pezdevî", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:34, İstanbul, 2007.

Aruçi, Muhammed, "Vâsıl b. Atâ", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:42, İstanbul, 2012.

Atalay, Besim, **Divanü Lügat-it Türk Tercümesi,** Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Cilt:1, Ankara, 1985, s. Önsöz V.

Avcı, Casim, "Nasihatü'l-Müluk", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 32, İstanbul, 2006.

Azimî, **Azimî Tarihi**, terc. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Azimli, Mehmet, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Bilay Yayınları, Ankara, 2020.

Bağlıoğlu, Ahmet, **İnanç Esasları Açısından Dürzîlik**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.

Bammat, Haydar, **İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri**, terc. Bahadır Dülger, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1963.

Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:16**,** 1997, İstanbul.

Baş, Eyüp (Ed.), Mustafa Fayda, Nesimi Yazıcı, Mehmet Özdemir, İbrahim Sarıçam, Nahide Bozkurt, Adnan Demircan, Mahfuz Söylemez, Hanefi Palabıyık, Âdem Apak, Fatih Erkoçoğlu, Halide Aslan**, İslam Tarihi,** Grafiker Yayınları, Ankara, 2013.

Biçer, Bekir, Kuruluş Devrinde Nizamiye Medreselerinin Müderrisleri, **Tarih Okulu Dergisi**, 2013, Aralık, Yıl 6, Sayı 16.

Bozkurt, Nebi, "Medrese", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:28, Ankara, 2003.

Bulut, Mehmet, "İhve-i Selâse", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:22, İstanbul, 2000.

Çağrıcı, Mustafa, "Gazzali", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:13, İstanbul, 1996.

Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:31, Ankara, 2020.

Çelebi, Kâtip, **Keşfu'z-Zunûn an-Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn,** nşr. M. Şerefeddin Yalıkaya, Tahran, 1378, II, 2043.

Çetin, Rabiye, **Gazâlî'de İlahi ilim-İlahi İrade İlişkisi**, Doktora Tezi, Ankara, 2010.

Dalkılıç, Mehmet, Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı. 9, 2004.

Danışman, Zuhuri, **Büyük İslam Tarihi**, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, Cilt:5.

Defteri, Ferhâd, Gazzâli ve İsmâiliyye, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, terc. Naim Döner, Cilt:8, Nisan, 2016, Sayı.1.

Ebû Mansûr el-Mâturîdî, **Kitabü't-Tevhid,** terc. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara, 2014.

Ebû Yusr Muhammed Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akaidi,** terc. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1980.

Ebû Zehra, **Mezhepler Tarihi**, terc. Sıbğatullah Kaya, Yeni şafak Yayınları, İstanbul.

Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, terc. Abdülkadir Şener, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1978,

Ebû'l Hasan el-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, terc. Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2009.

Ebû'l Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, **Tebsıratü'l Edille fî Usûli'd-Dîn (Tenkidli Neşir**), Hazr. Hüseyin Atay, Cilt:1, Diyanet Yayınları, 2. Baskı.

El-Bağdâdî, Abdülkâdir, **El-Fark Beyne'l-Fırak**, terc, Ethem Ruhi Fığlalı, Kalem Yayınevi, İstanbul, 1979.

Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:6, İstanbul, 1993.

Fatiş, Emrullah, **Gazâlî ve İbn Sinâ'nın Cismani Haşre Yaklaşımı**, Kelâm Araştırmaları.

Fığlalı, Ethem Ruhi, **İtikadi İslam Mezhepleri,** Selçuk Yayınları, Hicri 15. Asır Külliyatı No:1, İstanbul, 1986.

Gaye Yavuzcan A. Aghdam, **Selçuklular**, Siyer Yayınları, Cilt:10, İstanbul, 2018.

Gazâlî, **Dalaletten Hidayete**, terc. Ahmet Subhi Furat, Şamil Yayınevi, İstanbul.

Gölcük, Şerafeddin, "Bâkıllani", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:4, İstanbul, 1991.

Gömbeyaz, Kadir, 73 Fırka Hadisi "Allah'ın Geniş Rahmetini Daraltır" mı? (Gazâlî'nin Faysalu't-tefrika'daki 73 Fırka Hadisine Yaklaşımı Üzerine Bir Analiz), **Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, Sayı 2, Cilt:1, 2020.

Griffel, Frank, Hoşgörü ve Dışlama: Şâfî ve Gazâlî'nin Mürted Konusundaki Görüşleri, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, terc. Şükrü Selim Has, Sayı 7, Nisan, 2006.

Gümüşoğlu, Hasan, **İslam Mezhepleri Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2013.

Gündüz, Ramazan, **Gazâlî'nin Bâtınîlerle Mücadelesinin Kelâmî Tahlili**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020.

Güneş, Merdan, Gazzâli'nin Batı Dünyasına Etkisi, **Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012/1, Cilt.1, Sayı 1.

Harman, Ömer Faruk, "Şehristânî", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:38, İstanbul, 2010.

Hassan, Ümit, Halil Berktay, Ayla Ödekan, **Osmanlı Devleti'ne Kadar Türkler**, Cem Yayınları, Cilt:1, 6. Basım, 2000.

Hizmetli, Sabri, "Karmatiler", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:24, İstanbul, 2001.

Hizmetli, Sabri, "Karmatiler", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:24, İstanbul, 2001.

İbn Hazm, **el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi),** terc. Halil İbrahim Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, Cilt:3, İstanbul, 2017.

İbn Hazm, **el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi),** terc. Halil İbrahim Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, Cilt:3, İstanbul, 2017.

İbnü'l Cevzî, **el-Muntazam**, terc.Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Cilt:26, Sayı:30, 2005.

İbnü'l Esir, **el- Kâmil fi't Tarih,** terc. Abdülkerim Özaydın, Cilt:9, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't Tarih**, terc. Abdülkerim Özaydın, Cilt:10, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan**, terc. Ali Sevim, Cilt:19, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, 1998.

İbrahim Agah Çubukçu, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt:9, Ankara, 1962.

İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, **İslam Medeniyeti Tarihi**, TDV Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2007.

İlhan, Avni, "Aslah", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:3, İstanbul, 1991.

İlhan, Avni, "Bâtıniyye", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:5, İstanbul, 1992.

İmam Âzam, **Fıkh-ı Ekber Aliyyül-Kârî Şerhi**, terc. Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2021.

İmam Gazâlî, **El-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikad'da Orta Yol),** terc. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.

İmam Gazâlî, **El-Kıstasü'l-Müstakim (Dosdoğru Ölçü),** terc. İbrahim Çapak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2016.

İmam Gazâlî, **El-Munkız Mine'd-Dalal**, terc. Abdürrezzak Tek, Emin Yayınları, Bursa, 2013.

İmam Gazâlî, **El-Mustasfa (İslam Hukukunda Delil ve Yorum Metodolojisi),** terc. Yunus Apaydın, Cilt:1, Rey Yayınları, Kayseri.

İmam Gazâlî, **El-Mustasfa (İslam Hukukunda Delil ve Yorum Metodolojisi**), terc. Yunus Apaydın, Cilt:2, Rey Yayınları, Kayseri, 1994.

İmam Gazâlî, **Eyyühe'l Veled (Ey Oğul),** terc. Osman Yolcuoğlu, Gelenek Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017.

İmam Gazâlî, **Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-zendeka (İslam'da Müsamaha**), terc. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2019.

İmam Gazâlî, **Fedâihu'l-Bâtıniyye (Bâtınîliğin İçyüzü),** terc. Avni İlhan, TDV Yayınları, Ankara, 1993.

İmam Gazâlî, **İhya-i Ulumi'd-Din,** terc. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınları, Cilt:4, İstanbul, 1975.

İmam Gazâlî, **İhyâu' Ulûmi'd-din,** terc. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınları, 3. Baskı, Cilt:1, İstanbul.

İmam Gazâlî, **İki Madnûn**, terc. Sâbit Ünal, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:3, İzmir, 1988.

İmam Gazâlî**, İlcamü'l-Avam an İlmi'l-Kelâm (Halkın Kelâmi Tartışmalardan Korunması),** terc. Sabit Ünal, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 1987.

İmam Gazâlî, **İslam'da Eğitim İmam Gazâlî,** terc. Halil İbrahim Delen, Sır ve Hikmet Yayınları, İstanbul, 2014.

İmam Gazâlî, **İtikad'da Orta Yol**, terc. Osman Demir, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.

İmam Gazâlî, **Kırk Esas**, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1972.

İmam Gazâlî, **Mekasıdü'l Felasife (Filozofların Maksatları),** terc. İsmail Karagözoğlu, Kayıhan Yayınları, İstanbul,2022.

İmam Gazâlî, **Mizanü'l Ahlak (Ahlak Ölçüleri),** terc. H. Ahmed Arslantürkoğlu, Sağlam Kitabevi, İstanbul.

İmam Gazâlî, **Ravdatü't Talibin ve Umdetü's Salikin (Hak Yolunun Esasları),** terc. Dilaver Selvi, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2015.

İmam Gazâlî, **Tehâfüt el-Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı),** terc. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

İmam Mâtürîdî, **Tevhid,** Hicret Yayınları, İstanbul, 1981.

İmam Şâfiî, **Fıkhu'l Ekber (İslam İnanç Esasları),** terc. Vezir Harman, Kitabi Yayınları, İstanbul, 2016.

Kafesoğlu, İbrahim, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Ötüken Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2021.

Kallek, Cengiz, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:10, İstanbul, 1994.

Kara, Seyfullah, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2018.

Karadaş, Cağfer, "Selçuklular'ın Din Politikası", **İstem Dergisi**, Yıl 1, Sayı 2, Konya, 2003.

Karlıağa, Bekir, "Gazâlî", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:13**,** İstanbul, 1996.

Kaya, Mahmut, "Dârülhikme", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:8, İstanbul, 1993.

Kazıcı, Ziya, "Tâlim ve Terbiye", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:39, 2010, İstanbul.

Kazıcı, Ziya, **İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, Kayıhan Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 2001.

Kesik, Muharrem, **Selçuklu Müesseseleri Medeniyeti**, Bilge Yayınları, İstanbul, 2021.

Koca, Ferhat, "Hanbelî Mezhebi", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:15, İstanbul, 1997.

Koç, İsa, **Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi**, Klasik Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2002.

Köymen, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt:3, 4. Baskı, Ankara, 2001.

Köymen, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,** Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Cilt:1, Ankara, 1979.

Köymen, Mehmet Altay, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi IV**, Güven Matbaası, Ankara, 1975.

Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risalesi**, terc.Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 1981.

Kutlu, Sönmez, "Kerrâmîyye", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:25, Ankara, 2002.

Kutlu, Sönmez, "Mürcie", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt: 32, İstanbul, 2006.

Kutlu, Sönmez, **İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, 3. Baskı, 2011, Ankara.

Kutlu, Sönmez, **Mezhepler Tarihine Giriş**, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2013.

Kutlu, Sönmez, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, TDV Yayınları, Ankara 2010.

Mahmud, Ahmed bin, **Selçuk-Name**, terc. Erdoğan Merçil, Tercüman Yayınları, Cilt:1, İstanbul, 1977.

Mahmud, Ahmed bin, **Selçuk-Name**, terc. Erdoğan Merçil, Tercüman Yayınları, Cilt:2, İstanbul, 1977.

Makdısı, George, **Orta Çağ'da Yüksek Öğretim (İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı),** terc. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Hasan Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, Edinburgh, 1981.

Mâturîdî, **Te'vîlâtü'l Kur'ân**, terc. Yunus Vehbi Yavuz, Ensar Yayınları, Cilt:8, İstanbul, 2018.

Mazaheri, Aly, "Müslüman Orta Çağ'da Eğitim ve Öğretim, terc. Bahriye Üçok, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:12, Ankara, 1964.

Mehmed Şereffedin, **Selçûkiler Döneminde Mezâhib,** Marife, Yıl. 2, Sayı. 2, Güz 2002.

Mercil, Erdoğan, "Gazneliler", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:13, İstanbul, 1996.

Merçil, Erdoğan, "Besasiri", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:5, İstanbul, 1992.

Mevlâna Şibli Numani**, Gazâlî**, terc. Yusuf Karaca, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2021.

Mez, Adam, **Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti**, terc. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.

Muhammed Abdülkerim eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n Nihal,** terc. Mustafa Öz, Ensar Yayınları, İstanbul, 2005.

Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihal,** terc. Muharrem Tan, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006.

Muhammed Ebû Zehra, **İmam İbn-Teymiyye**, terc. Nusreddin Bolelli, İslamoğlu Yayınları, İstanbul.

Mustafa Öz, "Nizariyye", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:.33, İstanbul, 2007.

Nizâmülmülk, **Siyasetname,** terc. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021.

Ocak, Ahmet, Birsel Küçüksipahioğlu, Ebru Altan, Erdoğan Merçil, Fatih Yahya Ayaz, Mehmet Ersan, Süleyman Özbek, Yusuf Ayönü, Cihan Piyadeoğlu, Mustafa Alican, Tülay Metin, Halil İbrahim Gök, Gaye Yavuzcan A. Aghdam, Hüseyin Kayhan, **İslam Tarihi ve Medeniyeti Selçuklular**, Siyer Yayınları, Cilt:10, 1. Baskı, İstanbul, 2018.

Okumuş, Ejder, Gazâlî'nin Siyaset ve Yönetim Yaklaşımı, **Marife Dinî Araştırmalar Dergisi**, 2.Sayı, 2021.

Onat, Hasan (Ed.) ve Sönmez Kutlu (Ed.), Mazlum Uyar, Osman Aydınlı, Mehmet Zeki İşcan, Sıddık Korkmaz, Metin Bozan, Muzaffer Tan, Yusuf Gökalp, Ahmet Bağlıoğlu, Orhan Ateş, Mehmet Kalaycı, **İslam Mezhepleri Tarihi,** Grafiker Yayınları, Ankara, 2015.

Orman, Sabri, **Gazâlî Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi Etkisi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.

Öngül, Ali, **Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi I),** Akademi Yayınları, İzmir, 2000.

Öz, Mustafa, "İsmâilîyye", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt: 23, İstanbul, 2001.

Öz, Mustafa, "Nizariyye", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:33, İstanbul, 2007.

Öz, Mustafa, "Şîa", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:39, İstanbul, 2010.

Öz, Mustafa, **Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü**, Ensar Yayınları, 2012, İstanbul.

Öz, Mustafa. “Teberrî”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:40, İstanbul, 2011.

Özaydın, Abdülkerim, “Alamut”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, Cilt:2, 1989.

Özaydın, Abdülkerim, “Hasan Sabbah”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:16, İstanbul, 1997.

Özaydın, Abdülkerim, “Karahanlılar”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:24, İstanbul, 2001.

Özaydın, Abdülkerim, “Müstazhir-Billah”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:32, İstanbul, 2006.

Özaydın, Abdülkerim, “Nizamiye Medresesi”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:33, İstanbul, 2007.

Özaydın, Abdülkerim, “Nizâmülmülk”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:33, İstanbul, 2007.

Özdemir, Muhammet, “**Gazzâli’nin Tehâfütü’l Felâsife Adlı Eserinde “Üç Meselenin Ele Alınışı ve İbn Sinâ’nın Görüşleriyle Mukayesesi”,** Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.

Özdirek, Recep, “Süfyân es-Sevrî”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:38, İstanbul, 2010.

Özervarlı, M. Sait, “Selefiyye”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:36, İstanbul, 2009.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Rey”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:35, İstanbul, 2008.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Selçuklu Çağında Dil ve Edebiyat”, **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, Ankara, 2012.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Selçuklular”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:36, İstanbul, 2009.

Öztürk, Mustafa, “Zemahşerî”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:44, İstanbul, 2013.

Râvendî, **Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr**, terc. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt:1, Ankara, 1957.

Reşîdü’d-Din Fazlurrahman, **Cami’ü’t- Teravih**, terc. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, 2010, İstanbul.

Sadru’l İslam İmam Ebû Yusr Muhammed Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akaidî,** terc. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, 1. Baskı,1980.

Sâmî es-Sakkâr, “Müstansırıyye Medresesi”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 32, İstanbul, 2006.

Severcan, Şefaettin, **İslam Medeniyeti-I,** Siyer Yayınları, Cilt:14, İstanbul, 2018.

Sevim, Ali, İbnü’l-Cevzî’nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, Cilt:26, Sayı.30, 2005.

Seyyid, Eymen Fuad, “Fâtımîler”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:12, İstanbul, 1995.

Sıddıqı, Jawad, **Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Felsefeleri Açısından Değerlendirmesi**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

Sıddıquı, Iqtıdar Husaın, "Gurlular", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:14, İstanbul, 1996.

Sıgatu'l-İslam Muhammed bin Yakub el-Kuleyni, **Usul-u Kâfi**, terc. Abdullah Turan, S. Seccat Karakuş, Al-i Taha Yayınları, Hüccet Kitabı, İstanbul.

Sinanoğlu, Mustafa, "Muattıla", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:30, Ankara, 2020.

Suat Kaymak, **Selçuklular Döneminde Bağdat'ta Mezhep Mücadeleleri (1055-1152),** Doktora Tezi, Haziran, 2022.

Suphi es-Salih, **İslam Mezhepleri ve Müesseseleri**, terc.İbrahim Sarmış, Bir Yayınları, İstanbul, 1983.

Şehristânî, **El-Mile'l ve'n Nihal**, terc. Mustafa Öz, T.C. Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015.

Taftazani**, İslam Akaidi**, terc. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1991.

Taylan, Necip, **Gazâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri,** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

Teftâzâni, **el-Makâsıd (Kelâm İlminin Maksatları),** terc. İrfan Eyibil, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2019.

Tosun, Necdet, "Yusuf el-Hemedânî", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:44, İstanbul, 2013.

Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, 20. Basım, İstanbul, 2016.

Turan, Refik, Ahmet Hakkı Turabi, Hakkı Önkal, Hasan Onat, İbrahim Sarıçam, İsrafil Balcı, Levent Öztürk, M. Asım Yediyıldız, M. Zeki Terzi, Mefail Hızlı, Mehmet Aydın, Mehmet Şeker, Murat Akgündüz, Mustafa Demirci, Ramazan Altınay, Recep Cici, Rıza Savaş, Süleyman Uludağ, Şefaettin Severcan, Yılmaz Can, Ziya Kazıcı, M. Nadir Özdemir, **İslam Medeniyeti (Asr-ı Saadet- Selçuklular),** Siyer Yayınları, 1. Baskı, Cilt:14, 2018, İstanbul.

Türkoğlu, Enes, **Hasan Sabbah Alamut Kalesi ve Cennet Fedâileri**, Tutku Yayınevi, Ankara, 2013.

Uludağ, Süleyman, "Ahmed el-Gazâlî", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:2, İstanbul, 1989.

Uludağ, Süleyman, "Gazzali", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:13.

Uludağ, Süleyman, "Herevî, Hace Abdullah", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:17. İstanbul, 1998.

Uludağ, Süleyman, "Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:26, Ankara, 2002.

Usta, Aydın, "Sâmânîler", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:36, 2009, İstanbul.

Uyar, Mazlum, "Gaybet Sonrası Şiî Kelâmın Teşekkülü ve Mu'tezile", **İslâmiyat Dergisi,** Cilt 2, Sayı. 3, Ankara 1999.

Üzüm, İlyas, "el-İrşâd", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:22, Ankara, 2020.

Üzüm, İlyas, "Mezhep", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:29, Ankara, 2004.

Yalıkaya, M. Şerafettin, **"Selçuklular Devrinde Mezahib",** Türkiye Mecmuası, I, İstanbul, 1925.

Yaşaroğlu, M.Kamil, "İbnü's-Sabbağ", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:21, İstanbul, 2000.

Yavuz, Abdullah Ömer, **Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile,** Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2015.

Yavuz, Abdullah Ömer, **Horasan'da Eş'arîlik,** Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2019.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Ba's", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:5, İstanbul, 1992.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Eş'arîyye", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:11, İstanbul, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahreddin er-Râzî", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:12, İstanbul, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Akil, Ebü'l Vefa", **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:19, İstanbul, 1999.

Yazıcı, Tahsin, “Herevi, Hace Abdullah”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** Cilt:17, 1998, İstanbul.

Yıldız, Hakkı Dursun, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, Cilt:7, İstanbul, 1988.

Yılmaz, Sabri, **Kadı Abdulcebbar ve Gazâlî'de Te'vîl Problemi,** Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2004.

Yörükan, Yusuf Ziya, **Ebû'l Feth Şehristânî**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Yurdagür, Metin, “Haşviyye”, **Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:16, İstanbul, 1997.